

Five vertical grey lines of varying heights are positioned in the upper half of the page, extending downwards towards the title.

ÚVAHY O ČESKÉ MORFOLOGII

6/ STUDIE K MODERNÍ MLUVNICI ČEŠTINY

A thick horizontal grey line is located at the bottom of the page, underlining the subtitle.

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta

ÚVAHY O ČESKÉ MORFOLOGII

Olomouc 2013

Oponenti: Prof. PhDr. Jaroslav Hubáček, CSc.
Doc. PhDr. Rudolf Baumbach, CSc.

Publikace vznikla v rámci projektu ESF CZ.1.07/2.2.00/15.0275

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Studie k moderní mluvnici češtiny. 6, Úvahy o české morfologii /
Petra Adámková ... [et al.]. – 1. vyd.

– Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2013. – 215 s.

– (Monografie)

Anglické resumé

Nad názvem: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta

ISBN 978-80-244-3633-3 (brož.)

811.162.3 * 81'366

– čeština

– morfologie (lingvistika)

– kolektivní monografie

811.162.3 – Čeština [11]

© Petra Adámková, Mirjam Friedová, Martin Janečka, Pavlína Jínová, Jan Křivan,
Kamila Smejkalová, Olga Stehlíková, Lenka Uličná, Oldřich Uličný, Vojtěch Veselý,
Miloslav Vondráček, 2013

Eds. © Oldřich Uličný, Ondřej Bláha, 2013

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2013

ISBN 978-80-244-3633-3

OBSAH

Seznam zkratk	7
Úvodem	9
I Poznámky k morfologii v moderní mluvnici češtiny	11
<i>Oldřich Uličný</i>	
1 K flexivní morfologii	11
2 Ke vztahům mezi flexivní morfologií a slootovorbou	14
3 Závěry pro strukturu mluvnice	16
II Vlastnosti slova a slovní druhy	17
<i>Miloslav Vondráček</i>	
1 Slovo jako jednotka	17
2 Slovní druhy	18
III K lokalistickému východisku popisu pádového systému češtiny	33
<i>Oldřich Uličný – Martin Janečka</i>	
1 K pojetí pádu	33
2 Lokalizace a změna	35
3 Závěr	40
IV Zasaženost dějem a vyjadřování interpersonálních funkcí	41
<i>Mirjam Friedová</i>	
I K sémantice českého dativu	41
2 Varianty DE	44
3 DE v konstrukční síti	59
4 Závěr	63
V Odlišnosti gramatických kategorií apelativ a proprií (antroponym a toponym)	65
<i>Kamila Smejkalová</i>	
1 Slovní druh	65
2 Kategorie rodu	65
3 Kategorie čísla	68
4 Deklinační typy a kategorie pádu	72
3 Závěr	80

VI	Kategorie kvantity a její vyjadřování v jazyce	85
	<i>Vojtěch Veselý</i>	
1	K pojmům kvantifikátor, kvantifikace	85
2	Kategorie kvantity a její subtypy	89
3	Prostředky k vyjadřování kvantity v češtině	98
4	Pokus o vymezení slovního druhu číslovek	99
VII	Číslovky úhrnné, souborové a druhové	102
	<i>Pavčina Jínová</i>	
1	Stručná charakteristika situace v současné češtině	102
2	Číslovky úhrnné	103
3	Číslovky souborové a druhové	107
4	Závěr	116
VIII	Deflektivizace nominálních kvantifikátorů: konstrukce s výrazem <i>spousta</i>	118
	<i>Petra Adámková</i>	
1	Klastr (de)nominálních kvantifikátorů	119
2	Projevy vývojových změn	123
3	Celkový frekvenční přehled ústupu deklinace	135
4	Závěr	139
IX	Sémantická klasifikace relačních adjektiv	141
	<i>Jan Křivan</i>	
1	Kvalitativní a relační adjektiva: definice v mluvnici češtiny	141
2	Kvalitativní a relační adjektivum jako pojmy	144
3	Relačnost na škále	148
4	Závěr	155
X	Příslovce	156
	<i>Lenka Uličná – Oldřich Uličný</i>	
1	Příslovce – stálý problém	156
2	K slovním druhům	156
3	Morfologické hledisko	159
4	Syntaktické hledisko	160
5	Periferie adverbíí	161
6	K testování adverbialní sémantiky	162
7	Příslovce po sponě – predikativa	162

XI Citoslovce	170
<i>Miloslav Vondráček</i>	
1 Odpověďové výrazy <i>ano, ne</i> a jejich sémantické ekvivalenty	170
2 Pozdravové výrazy <i>ahoj, nazdar</i> a další kontaktní prostředky	174
3 Měrově hodnotící a zdůrazňovací výrazy <i>jen, spíš, poněkud, velmi, moc</i> a jejich ekvivalenty	175
4 Přechody mezi interjekcemi a partikulemi	176
XII Agramatismus	181
<i>Olga Stehlíková</i>	
1 Obecné uvedení do problematiky agramatismu. Definice, etiologie, původ	181
2 Interdisciplinární přístupy k agramatismu	182
3 Teorie a hypotézy agramatismu	186
4 Agramatismus v českém jazyce	191
5 Agramatismus a logopedie	192
Literatura	197
Rejstřík	207
Summary	211

SEZNAM ZKRATEK

ČM	<i>Česká mluvnice</i> (Havránek – Jedlička 1981)
ČNK	<i>Český národní korpus</i>
ČŘJ	<i>Čeština – řeč a jazyk</i> (Čechová 2000)
ESČ	<i>Encyklopedický slovník češtiny</i> (Karlík – Nekula – Pleskalová 2002)
GebI, GebII	<i>Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské</i> (Gebauer 1894, 1895)
IJP	<i>Internetová jazyková příručka</i>
MČ 1, 2, 3	<i>Mluvnice češtiny 1, 2, 3</i>
PČP	<i>Pravidla českého pravopisu</i>
PMČ	<i>Příruční mluvnice češtiny</i> (Karlík – Nekula – Rusínová 1995, 2003)
SSČ	<i>Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost</i>
SSJČ	<i>Slovník spisovného jazyka českého</i> (Havránek 1971, 1989, 2001)
Adj	adjektivum
Adv	adverbium
Agr	agramatismus, agramatický
ASCH	argument structure complexity hypothesis
c. d.	citované dílo
CG	konstrukční gramatika
DE	dativ empatický
DOP-H	derived order problem hypothesis
interj.	interjekce
ital.	italský
NP	nominální fráze
os.	osoba
part.	partikule
pl.	plurál
préz.	prézens
rus.	ruský
SLI	specific language impairment
Subst	substantivum
TDH	trace-deletion hypothesis
TPH	tree pruning hypothesis
ÚJČ	Ústav pro jazyk český AV ČR

Úvodem

Úvahy o české morfologii jsou součástí souboru Studie k moderní mluvnici češtiny 1–7. Kniha předkládá studie metodologicky orientované převážně na funkčně strukturní tradici i současnost české lingvistiky, ale zároveň se nevyhýbá moderní kognitivně zaměřené reflexi. Teoretická východiska popisu flexe v češtině prezentuje úvodní kapitola O. Uličného *Poznámky k morfologii v moderní mluvnici češtiny*, která se ve funkčně strukturním duchu věnuje terminologii a metodologickým otázkám české flexivní i derivační morfologie a jejíž tematika takto vhodně předjímá následující kapitoly, které se zabývají slovními druhy a jejich kategoriemi a relacemi jak jazykovými, tak textovými. Obecně pojatá kapitola M. Vondráčka *Vlastnosti slova a slovní druhy* přináší zejména tezi o vágnosti vnitřního členění této základní morfologické kategorie. Snahou autora je také postihnout argumenty podstatné pro hodnocení fáze slovnědruhové transpozice, a to z hlediska koncepce centra a periferie slovního druhu.

Kapitola O. Uličného a M. Janečky *K lokalistickému východisku popisu pádového systému češtiny* je věnována nárysu lokalistického, resp. semilokalistického popisu českého pádu. Tento popis je hjelmslevovsky založen na distinktivních sémantických rysech (1) lokalizace, (2) změna a (3) kontakt, který je však z rysů (1) a (2) vyvoditelný; autoři navíc pracují se sémantickými rysy agentivnost a kvantifikace a s pragmatickým rysem (ne)libost. Další aspekty pádového systému v češtině jsou analyzovány v kapitole M. Friedové *Zasaženost dějem a vyjadřování interpersonálních funkcí*. Autorka na základě korpusových dat ověřuje hypotézu, že užívání všech variant dativu etického v češtině lze motivovat sémantickým pojmem zasaženosti dějem, přeneseným do oblasti vztahů mezi mluvčím a adresátem. Specifikům flexe u proprií (resp. antroponym a toponym) se věnuje kapitola K. Smejkalové *Odlíšnosti gramatických kategorií apelativ a proprií*. Autorka zkoumá, v čem se propriální systém liší od systému apelativního, a vyvozuje jeho (sub)systémovou samostatnost.

Kapitola V. Veselého s názvem *Kategorie kvantity a její vyjadřování v jazyce* doplňuje předchozí obecněji laděné výklady o flexi výkladem sémantických rysů *mnohost, rozsah a intenzita* vyjadřovanými jak prostředky slovnědruhovými, tak neslovnědruhovými. Autor mj. zdůrazňuje, že kategorii číslovek

nelze ztotožňovat s kategorií kvantifikátorů ve smyslu predikátové logiky. P. Jínová se vyjadřování kvantity v češtině věnuje v kapitole *Číslovky úhrnné, souborové a druhové: stručná charakteristika*; u těchto číslovek si všímá jejich původu, specifických rysů jejich morfologie, jejich spojování se jménem počítaného předmětu, zapojování do věty a jejich významu. Proti tomu pozoruje P. Adámková (*Deflektivizace nominálních kvantifikátorů: konstrukce s výrazem spousta*) u kvantifikačních jazykových výrazů nominálního typu vydělitelné fáze deflektivizace a srovnává je s deklinací výrazů *mnoho, málo, tisíc, sto, trochu*, na nichž je patrný různý stupeň úbytku jmenné flexe a redistribuce ustrnulých pádových forem.

Název *Sémantická klasifikace relačních adjektiv* patří ke kapitole J. Křivana, který uvažuje o kvalitativnosti a relačnosti jako o dvou sémantických rysech v jednotlivých realizacích adjektiv kombinovatelných. Na příkladu tradičních relačních adjektiv ukazuje, jak lze analyzovat každé adjektivum použité v určitém kontextu a jak nahlížet na jeho formu a funkci v jazyce. V kapitole o adverbiiích včetně tzv. predikativ vymezují autoři O. Uličný a L. Uličná tyto slovnědruhové (sub)kategorie na základě jejich vzájemného vztahu i vztahu k jiným slovním druhům. Podtyp slovního druhu adverbiií obvykle nazývaný predikativa je zde v případě tzv. jádra predikativ typu dvojice *hořko – hořce* chápán jako gramatický tvar příslušného adverbia. Svazek pokračuje kapitolou o kategorii citoslovcí nazvanou *Interjekce v současné bohemistice* od M. Vondráčka, která nastiňuje výjimečné fylogenetické a ontogenetické postavení tohoto slovního druhu mezi ostatními a rozšiřuje ho o další konverzní typy, které k tomuto slovnímu druhu dosud přiřazovány nebyly.

Přesahem do oblasti neurolingvistiky je kapitola *Agramatismus* od Olgy Stehlíkové. Autorka analyzuje projevy agramatismu v typologicky odlišných jazycích s důrazem na češtinu a uvádí příklady agramatických projevů ve flexi a v různých jazykových rovinách rodilých mluvčích českého jazyka, a to s ohledem na produkční i percepční stránku jazyka a komunikace.

I Poznámky k morfologii v moderní mluvnici češtiny

1 K FLEXIVNÍ MORFOLOGII

1.1 K jazykovému materiálu

V českých i cizích gramatikách češtiny se po zásluze věnuje význačná pozornost flexivní morfologii. Zatímco v MČ 2 (1986) je morfologii věnován pětisetstránkový svazek velkého formátu, má PMČ (1995) pro stejné téma jen 140 stran menšího formátu (pro syntax však stran 330). Morfologie je ovšem pro češtinu natolik významná, že na ní šetřit nelze; vcelku dobrou zprávou je, že morfologické funkčně strukturní studie se v bohemistice už dnes pěstují velmi málo, takže jejich kánon je do jisté míry uzavřen a lze z něho čerpat. V zatím nejrozsáhlejším popisu české morfologie v MČ 2, která byla připravována léta před svým vydáním, nepřekvapí značný podíl zastaralých dokladů, PMČ pak se často spokojuje s doklady tradovanými. Přes možné výhrady pak lze jen přivítat možnost čerpat aktuální lexikum i doklady současných tendencí české flexe ze stále zdokonalovaných korpusových bází dat.

1.2 K terminologii

Encyklopedické zpracování morfologie v moderní mluvnici češtiny by se podle našeho názoru mělo vyhnout některým termínům, především polysémnímu až homonymnímu termínu *forma*, *formální*. Místo polysémních termínů *morfologická forma*, *formální morfologie* apod. dáváme přednost termínu *struktura*, resp. podle kontextu *výraz*. Jeho obecný pendant *funkce* bychom v souladu s chápáním posledních výdobytků pražské školy viděli v termínech *gramatické významy a funkce*, kam řadíme tzv. primární významy a funkce morfologických prostředků, a dále (specifické) *komunikační funkce*, kam zařazujeme sekundární funkce morfologických jednotek a příp. další; ty všechny ve smyslu *účelu*. Proti tomu vnitřní funkce řekněme technologického charakteru, uvnitř strukturních útvarů a mezi nimi, by bylo možné chápat jako *úkoly* či trávníčkovsky *úkony* – srov. funkce konektémů nebo funkce morfonologických relací.

1.3 Struktura slovních druhů a tvarů

1.3.1 K základním pojmům

Vedle obecně známých pojmů *morf*, *morfém*, *alomorf* aj. je jistě vhodné zachovat pojmy *tvarotvorná báze* a *tvarotvorný formant*. Členění na typy morfů – lexikální, tvarotvorný, slovotvorný atd. – nechť je však podřízeno vyššímu dělení, a to dělení tvarotvorných prostředků na morfy výrazové a nulové na jedné straně a na morfonologické operace na straně druhé.

1.3.2 Morfémová analýza

Před zpracovateli moderní mluvnice češtiny stojí některé zásadní otázky odborného charakteru, ale i rozhodování o někdy opomíjených, zdánlivě nevýznamných aspektech popisu. Tak je nepochybně nutné pořizovat příklady pro morfémovou analýzu ve fonetickém přepise (jistě zjednodušeném), aby nedocházelo, jak se to občas stávalo, k analýze spíše grafické podoby morfu (*budme* = *buť* + *me*, nikoli *bud'* + *me* aj.). Běžná je grafika v MČ i v PMČ při uvádění paradigmat skloňovacích i časovacích, otázkou je, zda by zde fonetický přepis nebyl nadbytečný; srov. plošný fonetický přepis morfonologické analýzy polštiny u Strutyňského (2000). Tvrdit pro češtinu, že některé z alomorfů čtvrté třídy slovesné mají podobu *ě*, přítomní kmen slovesa *bdít* je *bd-* místo *bd'* apod. je však určitě na pováženou. Stejně také je možné výslovně nezmiňovat morfonologickou operaci typu *ved-0-ou* – *ved'-0-0* a spokojit se s grafikou, která umožní mluvit u imperativu pouze o alomorfech, nikoliv i o morfonologických operacích. Vedle hledisek odborných je zde nutné vzít také v úvahu, zda má být mluvnice instruktivní i ve vztahu k zájemcům, kteří nejsou rodilými mluvčími češtiny.

V podstatě aglutinizující pojetí zápisu morfémové struktury flexivních útvarů v MČ 2 (podrobněji zvl. Komárek 2006) versus opomíjení této stránky strukturní analýzy v PMČ staví před autory zamýšlené moderní mluvnice češtiny otázku, jak se tohoto problému zhostit. Za nejvýhodnější považujeme testovací algoritmus, jímž by se na základě porovnávání celého paradigmatu dospívalo k jednotlivým morfům. Otázkou zůstává, v jakém rozsahu tvarů by tyto operace probíhaly, tj. zda jen v rámci paradigmatu, třídy/vzoru, slovního druhu, nebo i v rámci různých slovních druhů, jako je tomu i v MČ 2. Takový vhodně zvolený algoritmus by pak byl při morfémové analýze češtiny univerzálním a instruktivním testovacím nástrojem.

1.3.3 Třídění sloves

Komárkova morfémová analýza v podstatě nepřiznaně zrušila třídění sloves podle prezentního kmene. Teprve další práce na naší mluvnici ukáže, zda je vhodné komárkovskou aglutinizující metodu morfematické analýzy akceptovat, zůstat u třídění tradičního, nebo se pokusit o návrh jiného třídění, a jakého. Přesto i v tradičním přístupu zůstávají sporné podrobnosti, jako je pojetí kmenotvorné přípony 3. os. pl. prez. 5. třídy slovesné ve srovnání se vzorem *kupuje*, aj.

1.4 Gramatické významy a funkce slovních druhů a tvarů

1.4.1 Primární funkce

Sem patří primární funkce kategorií jmen a sloves, jakož i funkce neohebných slovních druhů. Jde však i o funkce mezirovinné, srov. diatezi jako syntaktickou funkci rodu slovesného. Zde se nejvíc projevuje morfosyntaktický charakter většiny morfologických kategorií. U valence/intence jako kategorie lexikálně syntaktické je třeba odkázat k syntaktickému oddílu.

Vývojová dynamika současné češtiny staví před autory nové problémy, na jejichž řešení veřejnost čeká. Tak v případě už zvítězivšího novotvaru trpného participia typu *opravovaný místo opravován* (*Ten karburátor je opravovaný*) vzniká při synkretismu tohoto tvaru nutnost brát do úvahy kontext, který rozhodne, zda jde o participium, nebo o adjektivum, tj. zda se jedná o novou podobu slovesného tvaru *být opravovaný* na jedné, či o adjektivum, a tedy o přísudek jmenný se sponou, na druhé straně. Stále je také možné zde přicházet na nová řešení, srov. Uličný (2008) o tzv. kondicionálu s *aby*, který žádnou podmínku nevyjadřuje. Přichýlíme se zde tedy k starobylému názvu *irrealis*, který zahrnuje kondicionál a destinativ (struktury s *aby*)?

1.4.2 Tzv. komunikační funkce slovních druhů a tvarů

Tento termín je třeba chápat ve smyslu nadstavbových, sekundárních funkcí, protože komunikačními funkcemi se přirozeně vyznačuje celý jazyk. Zde bude třeba zabývat se specificky pragmatickými funkcemi ve smyslu mluvních aktů, srov. např. zdvořilost u některých kondicionálových užití nebo rozdílné epistémické postoje v kontrastu slovesných způsobů indikativ – kondicionál při reprodukci cizí řeči typu *Dcera nám neřekla, že se jí něco stalo* proti *Dcera nám neřekla, že by se jí (bylo) něco stalo*.

Uvedené případy zdaleka nevyčerpávají současnou vývojovou dynamiku české morfologie a příslušné metodologické přístupy k ní. Chceme jen poukázat na možnosti řešení obou zmíněných stránek našeho problému, popisu současné češtiny v moderním duchu.

1.4.3 Norma a kodifikace

Je třeba zpracovat všechny nové morfologické prostředky, resp. změny prostředků starých, a přidělit jim náležitou funkční a stylovou kvalifikaci. Takto je třeba posoudit i starší kodifikační úpravy, jako je gen. *třech, čtyřech* v porovnání s tvary *tří, čtyř*, dále 3. os. pl. prez. *oni sází*, i zmíněné noremní posuny typu *pracovnice byly vyslány/vyslané na konferenci, auta byla sešrotována/sešrotovaná* aj., diskusní typ *budeme se soustředit* odkazující k analytickým trendům vývojové dynamiky češtiny apod. Je však třeba říci jasné slovo i k násilnému „zhovorňování“ č. morfologie (např. v České televizi jakožto základním mluvním vzoru) typu nom. pl. *Američani, turisté*, dokonce *členi, policisté* aj., resp. tvrzení o hovorovosti tvarů *kupujou, kryjou* v MČ 2. Rozkolísaná je shoda u pl. neuter, srov. *ty krásné šedá auta* aj. V těchto a dalších sporných případech vzniká prostor pro konstatování o různých druzích a stupních „hovorovosti“, tj. kodifikovatelnosti jazykových prostředků. V této souvislosti je třeba také uvažovat o rozšíření danešovských kritérií kodifikovatelnosti (noremnost, funkčnost, systémovost prostředku) o aspekt regionální (kodifikované výrazy *zbyde, bydlení* aj. jsou pro východní češtinu jako spisovné nepřijatelné). Na druhé straně si i v morfologickém popisu chceme všimnout výrazných nespisovných vývojových rysů obou češtin, východní i západní. Tak nelze nechat bez povšimnutí např. některé výrazné sjednocující se tvary běžně mluvené v moravských a slezských městech, srov. *chcou, chodijou* aj.

2 KE VZTAHŮM MEZI FLEXIVNÍ MORFOLOGIÍ A SLOVOTVORBOU

2.1 Flexe a derivace

Převažující bohemistické a slavistické pojetí dává přednost věcné i terminologické diferenciaci mezi morfologií flexivní a morfologií derivační; obvykle se obě oblasti setkávají, příp. spojují jen ve výkladech morfonologických. Toto pojetí vychází z funkcí derivátů, protože jde o lexémy vytvářející nové

lexikální prostředky, zatímco morfologie flexivní operuje nad tímž lexémem. K pojmenovacím způsobům však patří, jak je všeobecně známo, další prostředky, zvl. kompozice, zkracování a víceslovná pojmenování aj., na které se obdoba s flexí nevztahuje. Funkční hledisko je hlavní důvod, proč není vhodné přistoupit k popisu, který by funkčně tak odlišné přístupy, jako je flexe a slovotvorba, jednoznačně a bez nutné analýzy spojil v jednu disciplínu. Tato nová syntéza je snad vhodná pro jazyky s minimální flexí, nikoli však pro jazyky slovanské.

2.2 Význam morfonologie

Rozdílnost obou morfologií se však projevuje i v rovině morfonologické, srov. flexi *Praha – Praze*, avšak derivaci *Praha – Pražan*; obdobně *učitelka – učitelce* vs. *učitelka – učitelčin*. Tato distinkce však nepochybně nefunguje na všech výrazových typech morfematických švů. Domníváme se jen při letmém pohledu na popisy české morfonologie, že je třeba ji jednak založit na řádné teorii ve spolupráci fonologů s morfology, jednak materiálově zexplicitnit; srov. jen např. chybějící řady alternací konsonantických v MČ 2 (která morfonologické rozdílnosti mezi flexí a derivací nekonstatuje): *s – d' – d* (*odvést, odvedu, odvádět*), *n – j* (*navinout – navíjet*), *c – ž – h* (*moci, můžu, mohl*) aj. Je třeba také konstatovat odlišnost morfonologických relací u jmen a sloves, systematicky zpracovat morfonologické relace vokalické u flexe na jedné a u derivace na druhé straně a mnoho jiného.

2.3 Periferie a přechody

Bádání o české morfonologii může vést k dílčím argumentům v diskusích o statutu některých periferních či přechodných morfoloogicky relevantních jazykových prostředků. Tak řada flektivní typu *drahý – draží, lehký – lehčí* apod. má u příslušných adverbii stejnou alternaci se sykavkou ostrou (*draze, lehce...*), kdežto stupňování se vyznačuje sykavkami tupými stejně jako derivace: *dražší – zdražený, lehčí – ulehčit*. Příklad první by podporoval Komárkovu tezi o adverbiiu jako tvaru adjektiva, druhý případ zase podporuje tezi o derivační povaze stupňování adjektiv. Uvedené explicitní morfonologické indikátory se ovšem realizují jen tam, kde jsou pro to fonologické podmínky; z toho plyne nutnost podrobit morfonologii češtiny důkladnému a důslednému zkoumání.

2.4 K terminologii slovotvorné

Za diskusi či přesnější specifikaci také stojí termíny jako *slovotvorný proces*, resp. *operace*. Sám Dokulil používá termíny *slovotvorný proces*, *vznik slova*, *tvoření slov* apod. běžně, výslovně však mluví o aspektu genetickém, u kterého pak občas konstatuje nemožnost stanovit jeho směr. Výraz *genetický* je však nutné upřesnit, nejde o diachronní pohled na vývoj slovní zásoby, nýbrž o synchronní procesy vývojové dynamiky včetně obohacování české slovní zásoby. V Dokulilově zásadní práci pak nacházíme termín *utvářenost* (Dokulil 1962, s. 9, 125, 189), který postihuje aspekt funkčně strukturní, „zaměřený na výsledek těchto procesů“, na „důsledky pro jazykový systém“. Domníváme se, že tento aspekt, byť se nejednou překrývá s pohledem synchronně genetickým, je synchronně čistý, protože konstatuje jen relace mezi složkami značkového pojmenování; termín *operace* by z logického hlediska byl ovšem také možný, protože je jen obměnou termínu *relace*, avšak mohl by opět svádět k procesuálnímu pojmání diachronnímu.

3 ZÁVĚRY PRO STRUKTURU MLUVNICE

Aby bylo možné přes zřejmé neshody mezi oběma morfologiemi zdůraznit i jejich shodné rysy, musí být k výkladům o slovotvorbě a o flektivní morfologii předsunuta pasáž o vztazích mezi těmito oblastmi.

II Vlastnosti slova a slovní druhy

1 SLOVO JAKO JEDNOTKA

Za výchozí jednotku zkoumání reálné řeči lze považovat komplexní komunikát, produkt komunikační činnosti mluvčího / mluvčích, definovaný mj. komunikační funkcí jako prostředkem naplnění komunikačního záměru. V komunikátu lze obvykle vyčlenit promluvy (výsledky mluvních aktů) složené z výpovědí, tvořených uspořádanými posloupnostmi slov (prostředků pojmenování), resp. slovních tvarů. Slova vyjadřují kromě pojmových obsahů také konkrétní gramatické hodnoty, sloužící organizaci výpovědi.

Při popisu jazykového systému se jeví slovo jako jednotka ústřední; srov. k tomu však i odlišné názory ve svazku *Dynamika českého lexika a lexikologie, Studie k moderní mluvnici češtiny 4*. Na pozadí začlenění slova do sítě paradigmatických vztahů lexikálního subsystému lze sledovat slovtvorné a tvaroslovné obměny slov umožňující naplnění jejich syntaktických rolí ve struktuře věty; lze tedy od slova postupovat k jednotkám nižším (morfémům a posléze k fonémům, z nichž je složeno), ale i k jednotkám vyšším (větám a posléze k textu, jež jsou složeny ze slov). Odhlédneme-li naopak od konkrétních tvaroslovných manifestací slova, dospíváme k abstraktní jednotce lexikálního subsystému – lexému.

Úsudek, že slovo je ústřední jednotkou jazykového systému (resp. že lexikální subsystém je subsystémem centrálním), plyne také z obvyklého členění jazyka na slovní zásobu (jazykový materiál) a gramatiku (tj. soubor pravidel, jak s tímto materiálem nakládat: jak jej ohýbat a skládat do vět).

Slovo je vymezeno mnoha souběžně platnými znaky, kam patří:

- formální utvářenost z jedné a více figur, tj. asémantických jednotek první artikulace (fonémů/grafémů);
- zvuková/grafická vyčleněnost od ostatních slov ve výpovědní linii (alespoň potenciální);
- morfologická utvářenost (jen slova ohebná);
- slovtvorná utvářenost (jen slova motivovaná, fundovaná, utvořená);
- přemístitelnost ve výpovědi;

- nahraditelnost ve výpovědi;
- významovost (nociónální, tvaroslovná, slovotvorná, slovnědruhová, syntaktická);
- formálně-významová nedělitelnost;
- reprodukovatelnost, reprodukovanost, ustálenost.

Prolnutí formálních a funkčních aspektů je nejobecněji vyjádřeno příslušností slova ke slovnímu druhu. S tímto kategoriálním zařazením souvisí pozice slova ve struktuře slovní zásoby i jeho gramatické vlastnosti.

2 SLOVNÍ DRUHY

Slovnědruhově kategorie jsou základem nejen pro systematický popis flexe, syntaktických vlastností jazykových prostředků i pro postižení jejich sémantiky, ale také pro reflexi mezikategoriálních přechodů. Především jsou však – vzhledem ke vzájemné podmíněnosti kritérií a vzájemné afinitě a synergii vykazovaných hodnot – reálnými kategoriemi jazyka. Např. nezávislá flexe slouží často k delimitaci samostatných sémantických objektů („faktů“) predisponovaných pro konkrétní syntaktické pozice. Kategorizace slovních druhů je založena na třech vzájemně souvisejících vlastnostech slova: jeho sémantice, syntaktické roli a morfologické charakteristice. Protože jde o vlastnosti závislé na řečovém uplatnění výrazu, je namístě hodnotit jeho slovnědruhovou platnost právě jen vzhledem k aktuálnímu kontextu. Na pozadí proměnlivých kontextů lze však sledovat převažující (primární), resp. sekundární a terciární komplex rolí slova a vyvozovat z nich systémovou slovnědruhovou platnost jednotlivých lexíí. Netotožnost slovnědruhově platnosti lexíí nepovažujeme za důvod hodnotit takové výsledky slovnědruhově transpozice nevyvolávající změnu základní formy (tedy výsledky konverze) jako homonyma; pro jejich zjevnou genetickou souvislost je pojmáme právě jako lexie jediného hyperlexému (tj. polysémního lexému).

2.1 Kritéria slovnědruhového třídění

2.1.1 Kritérium obsahově-sémantické a pragmatické

Obvykle se za základní klasifikační příznak považuje obecně pojatý věcný význam slova. Ten je jako lingvální hodnota účastníkům komunikace dostupný

kognitivními procesy (prostřednictvím pojmu), proto zde užíváme širěji pojatého **kritéria obsahově-sémantického**, zohledňujícího i gramatické a pragmatické hodnoty výrazu. Tohoto kritéria lze přiměřeně užít i pro popis nezákladních slovních druhů (v míře, v níž ani modifikátorům a relátorům nelze upřít pojmový korelát). I když celý jazyk je pragmaticky exponován, protože slouží ke komunikaci, existují dva z hlediska pragmatického specificky vymezené slovní druhy, a to částice a citoslovce.

2.1.2 Kritérium syntaktickofunkční

Syntaktická funkce výrazu souvisí s předchozím kritériem do té míry, do jaké je význam slova obecně podmíněn jeho syntagmatikou. Hierarchizace propozice (jakožto mentálního fenoménu) se odehrává řečovou linearizací a lexikalizací pojmů jejich vztažením k syntaktickofunkčním pozicím (fenoménu lingválnímu). Prostřednictvím nečlenských syntaktických (a textových) rolí lze diferencovat i nezákladní slovní druhy.

2.1.3 Kritérium morfologické

Třetím z obvykle uplatňovaných hledisek bývá kritérium morfologické (tvaroslovné), zohledňující flektivnost (resp. typ a podtyp flexe) a spektrum vyjadřovaných morfologických kategorií; jako takové je indiferentní k neohebným slovním druhům. Bývá přesahováno zohledněním jiných aspektů lexikální formy: běžně se zaznamenávají slovotvorné dispozice (stupňovatelnost, přechylovatelnost), fonotaktické zvláštnosti (interjekcí), obvyklé zakončení (některých adverbii) ap. Kritérium morfologické zde tedy pojímáme širě jako kritérium formální.

Jestliže jsou v rámci morfologického kritéria hodnoceny i gramatické kategorie, které výraz vyjadřuje, vzniká otázka, jak přistoupit k reziduím těchto kategorií u tvaroslovně zásadně odlišných derivátů. To se týká kategorie vidu u deverbálních substantiv a adjektiv (*pokryvač, plácačka, sušák, zajižďka, záliba; nesoucí, vyvinuvší*) a slovesného rodu u týchž slovních druhů slovesného původu (*spasení, vinutí, dovolená, přepadený, přepadlý*). U druhého typu pojmenování lze pozorovat, že genetický protiklad aktiva a pasiva může být derivací (zejm. substantiv ze sloves) částečně oslaben až zastřen, což umožňuje tvořit analogické formy i od sloves, jež pasivem nedisponují (*hubnutí, schnutí,*

tmavnutí, stání, nažraný), nebo se pasivum neuplatňuje jako výchozí tvar v konkrétním kontextu (*oběšený sebevrah, sebevražda oběšením*). Vzhledem ke změně pádové struktury gramatického větného vzorce provázející pasivizaci lze dílem odkázat k argumentu, který se užívá pro interpretaci vidových prostředků deverbálních substantiv: Vid ani slovesný rod nejsou jen gramatické rysy slovesa, mohou se podílet na komplexním významu slova i po transpozici děje v substanci nebo vlastnosti.

Jinak je hodnocena neutralizace protikladu hodnot gramatického čísla a jmenného rodu u adjektivizovaných slovesných přechodníků (*odporující muži, vykřiknuvší muži*), a především postupný zánik těchto kategorií u přechodníků v transpozičním procesu dodávajícím jim adverbiální charakteristiky (*ženy chtě nechtě odejdou*). Odlišný pohled plyne z toho, že jmenný rod a číslo je u slovesných tvarů kategorií závislou, jež je změnou slovního druhu potlačena.

Na funkční vytížení mohou výrazy v transpozičním procesu reagovat tvaroslovnou adaptací, tj. dílčí nebo plnou ztrátou flexe – či nabytím flexe. Formální kritérium se proto uplatňuje se zřetelem k oběma předchozím.

2.2 Obecná typologie slovních druhů a jejich inventář

2.2.1 Základní slovní druhy

Uplatněním obsahově-sémantického kritéria, podpořeného kritériem syntaktickofunkčním a doplněného kritériem formálním, lze vymezit (hierarchicky netotožná) *substantiva, verba, adjektiva* a *adverbia*. Jejich prostřednictvím lze vyjádřit základní logicko-kognitivní vzorec *Něco je, resp. Nějaké něco nějak je*.¹

V obměnách tohoto vzorce provázejících hierarchizaci propozice² spočívá intencně-valenční struktura výpovědi jako projev sémanticko-morfo-syntaktické organizace řeči. Tvaroslovné vlastnosti češtiny význam tohoto vzorce prokazují spektrem gramatických kategorií a mírou jejich vnitřní formálně-sémantické precizace.

1 Takto vyjádřenou kognitivní strukturu lze označit za nejobecnější hierarchizovanou propozici.

2 Jako hierarchizaci propozice zde označujeme proces řečové linearizace lexikalizovaných pojmů vztažených k syntaktickofunkčním pozicím.

2.2.2 Nezákladní slovní druhy

Kritérium morfologické je jen omezeně použitelné pro vzájemné odlišení spojek, předložek, příslovcí a částic (nezohledníme-li podíl prepozic na vyjádření pádu a případnou ztrátu flexe transponovaných slovních druhů).

Upouštíme zde od běžně uváděných slovnědruhových kategorií ustavených na základě kritéria (či podkritéria) jediného, tj. od *numeralií* (číslovek) a *pronomin* (zájmen), aniž bychom se vzdávali termínů a kategorií samotných. Kvantovost numeralií a deiktičnost pronomin, formálně a syntakticky velmi nespécifických, považujeme za sémantický, textověfunkční a pragmatický rys jiných slovních druhů. Důvody pro pojetí zájmen a číslovek jako samostatných (byť nezákladních nadstavbových) slovních druhů jsou sporné. Pronomina jsou sice zvláštní svou sémantickou nedostatečností (jako i mnohá adverbia), syntakticky a tvaroslovně jsou ovšem zcela nesourodá, což se týká i povahy dostupných hodnot gramatických kategorií (mluvnického rodu pronomin); sama pojmenovací zástupnost pronominálních výrazů sémantickým rysem není. Numeralia s pronominy sdílejí syntaktickou a tvaroslovnou pestrost, dílem i nezřetelně vymezenou sémantiku - jež je jedinou významnou charakteristikou této lexikální třídy.

Přes kritické stanovisko k pojetí numeralií a pronomin jako samostatných slovních druhů není důvod vzdávat se samotných pojmů a termínů numerale a pronomen. Na zúžených a přídatných kritériích je založeno smysluplné víceúrovňové třídění lexika, popř. i prostředků nelexikálních (např. zohledněním textověfunkčního příznaku deiktičnosti společného pronominům, části adverbii a numeralií, nebo sémantického příznaku kvantovosti vlastního číslovkám, řadě zájmen a dalších slovních druhů). Takových skupin lze vymezit více (lokalizátory, temporalizátory ap.), avšak není jim přiznáván statut slovního druhu. Mohou být ovšem souběžně s numeralii a pronominy uplatňovány jako pod- či nadkategorie jiných slovních druhů.

Specifické znaky obecně vymezených slovních druhů (transpoziční genezi, textově-komunikační funkci, sémantiku či kritériální asymetrii konkrétních reprezentantů) vyjadřujeme analytickými termíny, jež implikují uplatněná kritéria a zohledněné charakteristiky: paralelně k zavedeným termínům syntaktické substantivum, deverbální adjektivum či pronominální adverbium (zájmenné příslovce) zde užíváme také termíny pronominální adjektivum (*nějaký*), numerální substantivum (*milion, pět*) apod.

2.2.3 Neslovnědruhov^á klasifikace lexika

Na izolovaných dílčích kritériích jsou založeny neslovnědruhové kategorie, sledující funkční prostředky napříč jazykovými rovinami. Tato kategorizace je nezávislá na slovnědruhové klasifikaci, právě tak ji ale může vhodně doplňovat, např.:

- totalizátory *všechn*, *každý*, *vždy*: substantivní/adjektivní/adverbiální totalizátor, resp. totalizující substantivum/adjektivum/adverbium;
- indefinita *kdo*, *jaký*, *kam*: pronominální substantivní/adjektivní/adverbiální indefinitum/indefinitní pronominální substantivum/adjektivum/adverbium;
- demonstrativa *onen*, *tudy*, *tolikrát*: pronominální substantivní/adverbiální demonstrativum, pronominální numerální adverbiální demonstrativum/demonstrativní pronominální substantivum/adverbium, demonstrativní pronominální numerální adverbium (atp.).

Kategoriální příznaky lze ovšem omezit na míru nezbytnou pro účel popisu.

2.3 Substantivum (podstatné jméno)

Substantiva jsou z hlediska pojmově-sémantického faktualizátory: jako pojmenování osob, zvířat, rostlin a věcí v širokém smyslu (včetně předmětně pojatých dějů, stavů, vlastností a kvant) ustavují entitativně pojatá fakta.

Syntakticky se substantiva primárně uplatňují jako subjekt a objekt, druhotně jako neshodný atribut, adverbiále, nebo jmenná část predikátu.

Morfologicky jsou substantiva téměř důsledně ohebná s převahou flexe substantivní (jmenné) (*kůň*, *radost*, *stmívání*), v případě substantivizovaných adjektiv s flexí adjektivní (složenou) (*porybný*, *pokojská*, *mýtné*). Pronominální substantiva mají skloňování zájmenné (*kdo*, *co*, *vše*) nebo nepravidelné (*já*, *ty*, *my*). Z gramatických kategorií vyjadřují substantiva rod (maskulina navíc podkategorií životnosti), číslo a pád. Rod (vč. životnosti) a číslo substantiva jsou přitom u jádra slovního druhu kategorie nezávislé. Pro substantivum je příznačná jednorodost: každé substantivum má v zásadě jeden gramatický

rod. Je-li potřebné pojmenovat osoby či zvířata obou pohlaví (resp. signalizovat nezařazenost k pohlaví), vyjadřuje se rozdíl prostředky lexikálními (*ovce, beran, jehně*) nebo slovotvornými (*holub, holubice, holoubě; lékař, lékařka*). Z hlediska lexikálního jsou rodové deriváty samostatnými lexémy. Oblasti vlastních jmen a přejímek z cizích jazyků obsahují stále se zvětšující množiny substantiv nesklonných, kde syntaktické role jsou signalizovány kontextem. Srov. však i možné rozdíly ve flexi singuláru a plurálu u téhož výrazu, např. *numerales* nesklon., *numeralia* sklon.

Hranice slovních druhů: substantivum vs. adjektivum

Obtížnost slovnědruhové klasifikace spočívá v jednoznačném určení eliptického charakteru konstrukce (resp. fáze transpozičního procesu vyvolaného systemizací elipsy), tj. v určení míry lexikalizace slovnědruhově transponovaného výrazu: *Mladý porybný odnáší nosítka. × Pomoc pro strádající organizují občanská sdružení.*

Hranice slovních druhů: substantivum vs. adverbium

Rodová (ne)shoda v konstrukcích typu *Bylo tma × Byla tma* bývá vysvětlována spíše jako formální záměna adverbia tvarově shodného s nominativem substantiva: *Bylo tma – Byla úplná tma. Bylo (mi) velmi horko – Bylo mi veliké horko.* Upřednostněním obsahově-sémantického a syntaktického kritéria před aspektem formálním vyjadřuje mluvčí stanovisko opačné: vypovídá, co má na mysli, a také *jak* to má na mysli. Nevolí výrazovou formu a slovní druh zcela náhodně a ani příjemce je tak nehodnotí. Substantivum se tedy uplatňuje právě jako prostředek entitativně, nikoli okolnostně vnímaného podnětu.

Hranice slovních druhů: substantivum vs. verbum

V poznámce k morfologickému kritériu je vyjádřeno stanovisko k pozůstatkům vidu (*pokrývač, plácačka, sušák, zajižďka, záliba*) a slovesného rodu (*spasení, vinutí*), u deverbálních substantiv. Protiklad hodnot těchto kategorií se derivací oslabuje, proto kategorie samé nejsou považovány jen za gramatické rysy slovesa; podílejí se na komplexním významu slova i po transpozici děje v substantii.

Hranice slovních druhů: substantivum vs. partikule

Zejména systemizované eliptické konstrukce způsobují slovnědruhovou transpozici substantiv v partikule, provázenou ztrátou substantiální sémantické

platnosti a platnosti větněčlenské: **Škoda** (subst., subj.) *je značná*. × **Škoda** *že jsem nebyl blíž*. ← *škoda, že jsem nebyl blíž*).

Hranice slovních druhů: substantivum vs. interjekce

Ustrnulé tvary substantiv a ustrnulé nominální skupiny tvořící nevětné (nepredikativní) výpovědi kontaktového charakteru (*Pozor! Pomoc! Fofrem! Vztyk! Čelem vzad! Pochodem v chod!*) řadíme s ohledem na sémantické posuny a změnu syntaktické platnosti mezi interjekce. Za jevy přechodné lze považovat pojmenování tělocvičných pozic a herních situací, sloužící současně jako povely a herní pokyny, např. *Stál ve stoji spatném. Ocitli se v ofsajdu. Střílel ze značky pokutového kopu.* (subst.) × *Stoj spatný! Ofsajd! Pokutový kop!* (interj.).

Podobně lze na základě týchž argumentů hodnotit původní substantiva v odpovědových a emocionálních nevětných výpovědích (*Pravda. Nádhera! Balada! Hnus! Běda!*).

2.4 Adjektivum (přídavné jméno)

Adjektiva označují vlastnosti substančně pojatých jevů jako jejich gramaticky nedynamické příznaky. Tyto vlastnosti v širokém smyslu slova mají charakter kvalitativní (*bílý, dobrý, velký*) nebo relační (*dřevěný, kočičí, chlapcův*). Intenzitu příznaku vyjádřeného kvalifikačně kvalitativními adjektivy lze slovotvornými prostředky gradovat (*velký, větší, největší*); v případě deskriptivně kvalitativních adjektiv je tato možnost silně omezena (**slepější*), pro relační adjektiva je vyloučena (**sádrovější*), resp. případné stupňování provází změna adjektiva v kvalifikačně kvalitativní (*kovovější zvuk*).

Syntakticky mají adjektiva primárně platnost kongruentního atributu (shodného přívlastku), sekundárně též platnost jmenné části predikátu, popř. jsou doplňkem.

Morfologicky jsou adjektiva ohebným (sklonným) slovním druhem s flexí převážně adjektivní (složenou) (*vlídný, psí, leckterý*), substantivní (jmennou) (*hoden, sám, zdráv*), v případě adjektiv posesivních (přívlastňovačích) s flexí smíšenou (*Lukášův, dceřin*). Podobně jako substantiva vyjadřují tvary adjektiv gramatický rod (maskulina navíc životnost), číslo a pád, avšak na rozdíl od substantiv jako kategorie závislé, dané gramatickou shodou. Pro naplnění syntaktické role tedy zpravidla každé adjektivum disponuje tvary tří rodů (vč. životnosti čtyřmi tvary).³

Hranice slovních druhů: adjektivum vs. adverbium

Výraz *rád* hodnotíme s odvoláním na terciárnost formálního kritéria jako adjektivum plnící v závislosti na syntaktické roli sekundární roli adverbia: *Byl bych rád, kdybych vás směl navštívit* (adj.) × *Rád pracoval s lipovým dřevem*; *Neměl rád, když se k němu chovali povýšeně* (adv.). Schopnost vyjadřovat rod lze u adverbialně užitého výrazu považovat za příznak neuzavřeného transpoziciálního procesu.

Hranice slovních druhů: adjektivum vs. verbum

V části věnované kritériím slovnědruhové klasifikaci jsme komentovali rezidua vidu a slovesného rodu u deverbálních adjektiv (*nesoucí, vyvinuvší; přepadený, přepadlý*). Hodnoty těchto kategorií jsou derivací v různé míře neutralizovány; nadto vid ani slovesný rod nejsou jen gramatickými rysy slovesa, i po transpozici děje ve vlastnost se mohou podílet na komplexním významu slova.

Hranice slovních druhů: adjektivum vs. interjekce

Reziduální adjektiva původních eliptických výpovědí (*Úžasné! Strašné!*) řadíme vzhledem ke ztrátě sémantiky nedynamických příznaků, ke ztrátě syntaktické závislosti a k nabytí platnosti nevětných (nepredikativních) emocionálních výpovědí mezi interjekce.

2.5 Adverbium (příslovce)

Adverbia označují místní, časové, způsobové a příčinné okolnosti dějů a stavů, vlastností a (jiných) okolností. Intenzitu okolnosti vyjádřenou adverbii odvozenými od adjektiv s kvalifikačně kvalitativní platností lze slovtvornými prostředky gradovat (*měkce, měkčeji, nejměkčeji*).

Syntaktickosémanticky adverbia determinují sloveso, adjektivum nebo (jiné) adverbium (v těchto případech mají platnost adverbiale – okolnostního určení), nebo tvoří součást predikátu (pak jsou predikativem). Formálně závislost na determinovaném členu nijak nevyjadřují, neboť jsou morfologicky neohebná, nevyjadřují žádnou gramatickou kategorii.

- Právě proto, že jde o tvary (jednoho a téhož) adjektiva (tedy o výsledek morfologické obměny slova, nikoli obměny slovtvorné), jsou rodové varianty adjektiva dokladem jediného lexému, nikoli lexémů tří jako v případě substantiv.

Hranice slovních druhů: adverbium vs. verbum

Zastřené pozůstatky vidu a slovesného rodu u adverbií odvozených z deverbativních adjektiv (*osiřele, zchátrale, zvlčile, váhavě, dychtivě, zdánlivě, vroucně, nadneseně, mazaně*) jsou komentovány u adjektiv. Genetický protiklad hodnot vidu a slovesného rodu je neutralizován rovněž u adverbií vzniklých derivací ze sloves (*obkročmo, mlčky*) a transpozicí jejich (ustrnulých) přechodníkových tvarů. V tomto případě je neutralizována rovněž kategoriální hodnota jmeného rodu a čísla (*nechtě × nechtíc; soudě × soudíc*) – v závislosti na fázi transpozicičního procesu.

Hranice slovních druhů: adverbium vs. partikule

Nejednoznačný je předěl mezi měrovými adverbii a částicemi. Rozhodující je naplnění obsahově-sémantických charakteristik adverbia (být vyjádřením okolnosti, za níž platí dynamický nebo nedynamický příznak: *Trochu pršelo; Přišel velmi silný déšť*, popř. vyjadřovat příznak příznaků: *Řekl to zcela otevřeně*) a s nimi souvisejících syntaktických hodnot (být větným členem – adverbiale). Vyjadřuje-li výraz postoj mluvčího jako zdůraznění, významovou restrikcí či jistotní modalitu, lze formálně totožný výraz hodnotit jako částici (*To byla trochu drzost; Úplně zakřičel bolestí*). Záleží na kontextové sémantice měrově specifikovaného nebo modifikovaného prostředku. Pokud jeho význam kvantifikaci vylučuje, je třeba podle našeho názoru uvažovat o částici: výpověď *Zcela* („doslova“) *ho to uchvátilo* nepřipouští substituci prostředkem vyjadřujícím jinou míru než absolutní.

Pro ztrátu okolnostní sémantiky a ztrátu syntaktické platnosti adverbiale obdobně hodnotíme výsledek konverzní transpozice kvalitativních adverbií v partikule vyjadřující jistotní modalitu (*To je zřejmě/patrně/jistě/určitě omyl* – „asi“, „snad“).

Hranice slovních druhů: adverbium vs. interjekce

Tzv. větná adverbia, tvořící nevětné (nepredikativní) výpovědi (*Výborně! Jasně. Určitě.*), řadíme vzhledem ke ztrátě okolnostní sémantiky a ke změně syntaktické platnosti mezi interjekce.

2.6 Verbum (sloveso)

Verba označují temporálně dynamické dějové nebo stavové příznaky entitativně pojatých jevů. Autosémantická verba tak činí samostatně, syn-

sémantická jako nositelé slovesných kategorií (verbalizátory) po doplnění autosémantiky.

Syntakticky se finitní tvary sloves primárně a téměř výhradně uplatňují v roli predikátu. Infinitní slovesné tvary nabývají platnosti jiných větných členů (nebo – v případě autosémantik – doplňují finitní tvar synsémantika v predikátu).

Morfologicky náležejí verba ke slovním druhům ohebným. Paradigma je tvořeno konjugačními tvary jednoduchými (syntetickými) a složenými (analytickými). Z nezávislých gramatických kategorií vyjadřují finitní tvary sloves způsob, čas, rod slovesný a vid, závisle vyjadřují osobu a číslo. Infinitní tvary nevyjadřují zejména kategorii osoby.

Hranice slovních druhů: verbum vs. substantivum, adjektivum, adverbium

Pozůstatky vidu a slovesného rodu u deverbativních substantiv, adjektiv a adverbíí slovesného původu jsou komentovány u těchto slovních druhů. Genetický protiklad hodnot vidu a slovesného rodu je u těchto derivátů neutralizován, podobně jako případná původní kategoriální hodnota jmenného rodu a čísla.

Hranice slovních druhů: verbum vs. partikule

Ztráta sémantické platnosti dynamického příznaku a ztráta (sémanticko-) syntaktické platnosti predikátu ústí v transpozici verba v partikuli, provázenou zánikem původní souvětne struktury: *Myslím si, že je to zdařilé.* × *Jmenovalo se to **myslím** Santa Fe. Teta Amalia, **myslím** teta Rygsecková, si netroufne nic podniknout.*

Hranice slovních druhů: verbum vs. interjekce

Některé (zejm. kontaktové) interjekce (*na, hele(d'), vid', heč, kuš*) v omezené míře imitují konjugační formy verba, nabývajíce tak jeho gramatických kategorií: kategorie osoby, čísla a způsobu (*nate, hele(d')me (se) × heled'te, vid'te, heč'te, kuš'te*). Zpětně se tak výchozí formy interjekcí mohou vnímat jako nositele hodnoty 2. os. sg. imp. Zjevná defektivnost (neúplnost) paradigmatu však slovesné hodnocení těchto forem vylučuje.

Ustrnulé tvary sloves a slovesných vazeb plnící roli varování, výzev a povelů (*Hoří! Sednout. Stát! Vlevo zatočit!*) a zdvořilostních výrazů či odpověďových

prostředků (*Prosím. Promiň(te). Děkuji(-eme). Vyloučeno!*) zde hodnotíme s ohledem na sémantické změny, ztrátu predikační platnosti a ztrátu paradigmatu jako interjekce.

2.7 Předložky (prepozice)

Předložky blíže určují gramaticko-sémantickou platnost podstatných jmen (méně často i příslovčí) označením povahy jejich vztahu k sémantice slovesa nebo jiného jména (podstatného nebo přídavného jména, příslovce). K vyjádření povahy gramaticko-sémantických vztahů slouží jejich syntaktická funkce spoluurčovatele větněčlenské platnosti postponovaného jména (resp. syntaktického komplexu, který prepozice se jménem tvoří⁴) a morfosyntaktická funkce spoluurčovatele pádu.

Morfologicky jsou předložky neohebným slovním druhem. Neohebnost je původní vlastností primárních předložek (*na, v(e), u*) a získaným rysem sekundárních předložek vzniklých ustrnutím tvarů ohebných slovních druhů (*během, dík(y), vinou*).

Hranice slovních druhů: prepozice vs. substantivum, adverbium, verbum

U sekundárních předložek v závěrečné fázi transpozičního procesu je určujícím znakem slovnědruhové platnosti ztráta paradigmatu a sémantické vyprázdnění. U víceslovných předložkových výrazů na počátku tohoto procesu je signálem měnící se slovnědruhové platnosti omezení morfoloogické a lexikální variability provázející sémantické oslabení složek (frazologizace). V obou případech je zřejmé přehodnocení syntaktické platnosti preponovaného i postponovaného výrazu. Víceslovné struktury transponované v předložky lze obvykle zaměnit primárními či jednoslovnými sekundárními předložkami (**S** *ohledem na vadu zraku nemohl text přečíst.* × **Kvůli** *vadě zraku nemohl text přečíst.* × **Pro** *vadu zraku nemohl text přečíst.*).

4 Vnímání prepozice a jména jako analytické syntaktické jednotky je výsledkem zvoleného teoretického konceptu; existují ovšem i přístupy odlišné.

2.8 Konjunkce (spojka)

Spojky vyjadřují relaci hierarchicky totožných nebo hierarchicky netotožných vět, nebo hierarchicky totožných větných členů. Kromě toho, že ustavují koordinační nebo subordinační vztah (manifestovaný parataxí, hypotaxí či juxtapozicí), charakter tohoto vztahu sémanticky klasifikují. Mimo jednoslovné spojky se uplatňují sémanticky bohatší víceslovné spojkové výrazy zahrnující i komplex spojky a jejího korelátu (*vinou toho, že; kvůli tomu, aby*).

Parataktické spojky se nestávají gramaticko-sémantickou součástí koordinovaných složek, hypotaktické alespoň v některých případech ano.

Morfologicky jsou spojky neohebné s výjimkou těch, jejichž součástí je kondicionálový morfém *by* (*aby, kdyby*); srov. MČ 2, s. 214. Neohebnost je inherentním rysem jednoslovných konjunkcí (*ale, že, pokud*) a adherentním rysem analytických spojkových výrazů vzniklých ustrnutím tvarů ohebných slovních druhů.

Hranice slovních druhů: konjunkce vs. substantivum, adverbium:

Do víceslovných konjunkcí vstupují obdobné slovnědruhovému transponenty jako do víceslovných prepozic. Signálem jejich měnící se slovnědruhovému platnosti je zjevné omezení morfologické a lexikální variability provázející sémantické oslabení složek (frazologizace). Současně je přehodnocena syntaktická platnost transponentů. Konjunkcionalizované struktury lze obvykle zaměnit jednoslovnými konjunkcemi či jejich dvojicemi (*Nabyl optimismu s ohledem na to, že výsledky se zlepšovaly.* × *Nabyl optimismu, protože výsledky se zlepšovaly. Pracoval po nocích v zájmu toho, aby mohl dílo odevzdat.* × *Pracoval po nocích proto, aby mohl dílo odevzdat.*).

2.9 Partikule (částice)

Partikule plní v roli široce pojatých sémanticko-pragmatických modifikátorů výpovědi nebo její části. Vyjadřují vztah mluvčího ke komunikační situaci včetně adresáta a sdělovaných obsahů, struktury komunikátu a funkcí jeho částí a jsou tak vydělitelné primárně na podkladu kritéria pragmatického.

Syntakticky se nezapojují do struktury výpovědi, ani nevystupují jako samostatné výpovědní ekvivalenty. Mohou se však kumulovat, vytvářet se

spojkami víceslovné spojovací výrazy nebo s interjekcemi analytické interjekční výpovědi (v tom případě se považují za součást uvedených analytických jednotek).

Partikule často mají původ ve slovech a slovních tvarech jiných slovních druhů (všech s výjimkou prepozic), jejichž kategoriální platnost transpozicí ztrácejí. Jsou neohebné.

Hranice slovních druhů: partikule vs. substantivum

Přechod mezi kategorií substantiv a partikulí je popsán výše (*Div jsem neomdlel hrůzou.* × *Div je nečekaná, nevypočitatelná událost.*).

Hranice slovních druhů: partikule vs. verbum

Přechod mezi kategorií verb a partikulí je popsán výše (*A to jsem prosím v savaně nikdy nebyla.* × *Odpověz, prosím tě, já tě prosím.*).

Hranice slovních druhů: partikule vs. adverbium

Předěl mezi měrovými a kvalitativními adverbii a částicemi byl komentován výše. Jako partikule zde hodnotíme zejm. prostředky vyjádření postoje mluvčího (zdůraznění, významové restriktce či jistotní modality): *Byla tam úplně/opravdu chumelenice. Přímo zrudnul. Měl z toho pomalu infarkt.* Přetrvávající směšování partikulí a tzv. větných advebií považujeme za nenáležitě.

Hranice slovních druhů: partikule vs. pronominální substantivum, pronominální adjektivum, pronominální adverbium

Původní pronominální výrazy pozbývají platnosti vnitrotextových či vnětetextových zástupných entitativních referentů, nabývají funkce modifikátorů v širokém smyslu. Neoznačují tedy objekty, nýbrž korigují výpovědi či jejich části ve smyslu emocionálním, jistotním nebo textově organizačním: *Měl přijít, což neudělal.* (pron. subst.) × *Což neměl přijít?* (part.) *Takový les působí přítivě.* (pron. adj.) *Taková / jaká nespravedlnost!* (part.) *Jak ten příběh nazveš?* × *Jak prázdné!* (part.).

Hranice slovních druhů: partikule vs. konjunkce

Původní konjunkce pozbývají platnosti relátorů, nabývají funkce modifikátorů v širokém smyslu. Nevyjadřují tedy vztah dvou větných členů či vět, ale platnost uvozovaného úseku korigují ve smyslu emocionálním, jistotním

nebo textově organizačním: *Řekl, že nepřijde* (konj.). × *Že mě to nenapadlo dřív!* (part.) *Chtěl přijít, ale nepřišel.* × *Ale to jsou mi věci! Kdyby nepřišel, odejdu.* × *Kdyby nepřišel!*

Jestliže se výraz podílí na sémantice konjunkce, hodnotíme jej jako její součást, tedy jako komponent analytické konjunkce (*Byl zvyklý na neúspěch, ba i havárie.*).

Sporná role může být identifikována u výrazů provázejících textovou parcelaci (*Tohle bylo něco tak podivného, že si to dodnes neumíme vysvětlit. Ale pokračujme!*).

Hranice slovních druhů: partikule vs. interjekce

Partikule jakožto výpovědní modifikátory v širokém smyslu nejsou výpovědními ekvivalenty. Intonačně nejsou z věty vyčleněny: *Ted' se bohužel sejít nemůžeme.* (part.) × „*Jste dobrý na jazyky?*“ „*Bohužel, pane.*“ (interj.).

2.10 Interjekce (citoslovce)

Interjekce jsou prostředkem simplexní, pojmově nečleněné výpovědi a jsou výrazem specificky pragmatických vztahů; synteticky (nesegmentovaně a nehierarchizovaně) vyjadřují to, co může hypotetická subjekt-predikátová konstrukce vyjádřit analyticky: *Au!* × *To bolí!* Expresivita slovního druhu je vyjadřována příznakovou fonologickou strukturou výrazů, která se tak ve sporných případech může stát dalším slovnědruhovým kritériem. Interjekce mající původ v jiných slovních druzích naplňují tento znak silnou inklinací k haplogickým či paronymním formám (motivovaným mj. tabuizací původního výrazu): *čče, šmarjá, jasan, doprkýnka.*

Syntakticky určujícím rysem interjekcí je platnost větného ekvivalentu a z ní plynoucí nesyntaxmaticnost. Pouze v sekundární slovnědruhové platnosti mohou interjekce plnit role zastávané jinak základními slovními druhy.

Morfologicky lze za citoslovce považovat všechny neohebné výpovědní ekvivalenty mimo slovnědruhově netransponované vokativy substantiv a jednočlenné věty jmenné (vyložené testem funkční příslušnosti k paradigmatu); ztráta flexe je průvodním znakem slovnědruhové transpozice původně neinterjekčních výrazů. Jiné interjekce naopak nápodobou flektivních slovních druhů ohýbání imitují (*nate, heďte, ahojte*).

Hranice slovních druhů: interjekce vs. substantivum

Transpozice ustrnulých tvarů substantiv a nominálních skupin v interjekce je dokumentována výše. Výsledkem jsou nevětné (nepredikativní) výpovědi kontaktového charakteru (*Pohov! Fofrem! Vztyk! Bufet! K noze! Stopa! Pravda. Děs!*) Ty řadíme s ohledem na sémantické posuny, změnu syntaktické platnosti a ztrátu paradigmatu mezi interjekce. Přechodnou oblast tvoří pojmenování tělocvičných pozic a herních situací, sloužící současně jako povely a herní pokyny: *Stál v pozor.* (subst.) × *Pozor!* (interj.).

Hranice slovních druhů: interjekce vs. adjektivum, adverbium

Vzhledem ke ztrátě okolnostní sémantiky a ke změněné syntaktické platnosti řadíme mezi interjekce původní adjektiva a tzv. větná adverbia, tvořící nevětné (nepredikativní) výpovědi (*Úžasné! Výborně! Jasně. Určitě.*): *Jasně, vidím tě.* (interj.) × *Jasně tě vidím.* (adv.).

Hranice slovních druhů: interjekce vs. verbum

Také přechod sloves ke třídě interjekcí (a výrazně slabší pohyb opačný) je ilustrován výše. Ustrnulé tvary sloves a slovesných vazeb plní roli varování, výzev a povelů (*Lehni! Čekej! Hoří! Stát! Vpravo zatočit!*), nebo zdvořilostních výrazů či odpovědových prostředků (*Prosím. Promiň(te). Děkuji(-eme). Vyloučeno!*). Znakem slovnědruhového přechodu je sémantické přehodnocení, ztráta predikační platnosti původního verba a ztráta jeho paradigmatu.

Hranice slovních druhů: interjekce vs. partikule

Partikule na rozdíl od interjekcí nikdy nemají charakter výpovědního ekvivalentu. Partikule přiřazené k větě dodatečně či osamostatně lze odlišit od interjekcí jejich přemístěním s užitím týchž kritérií: *Bude pršet, asi. = Asi bude pršet.* (part.) ×: *Půjdeme? Asi, bude pršet.* (interj.). Srov. také zde kap. XI.

III K lokalistickému východisku popisu pádového systému češtiny

1 K POJETÍ PÁDU

Všeobecně se uznává, že pádové morfy usouvztažňují výrazy ve větě a některé mohou mít i výrazné, jiné méně výrazné sémantické rysy. Potud souhlas teoretiků končí; v jejich přístupech se vyjevují často rozdílná hlediska, míšení jazykových rovin aj. Je jistě legitimní z funkčního hlediska lišit pády strukturní (ve smyslu jejich zapojení do syntaktické struktury) a pády pragmatické (vokativ, volné dativy pragmatického typu, resp. pragmatické, především expresivní užití pádových tvarů jiných). Pády strukturní mají jak svou syntaktickou, tak sémantickou funkci. Pády pragmatické, příp. pragmatická užití pádů strukturních, do větné struktury nevstupují (vokativ), nebo jsou gramatické pouze výrazově, takže je třeba je chápat jako jednotky struktur výpovědních. Při podrobném zkoumání pádové sémantiky překvapí, jak silně jsou strukturní pády stále naplněny významem.

Pro tento text byl zvolen model pádové sémantiky vycházející z hypotézy, že prostorové vnímání světa je pro člověka a jeho existenci, a tedy i pro jazykovou komunikaci, primární. Ve flektivních i aglutinačních jazycích jsou pak prostorové vztahy mezi objekty a jejich usouvztažňování s ději a akcemi primárně analyzovatelné v pádových konstrukcích. Proti tomu časové souřadnice života, např. vnímání času a jeho prezentace v komunikaci i v jazyce, se v jazykové stylizaci skutečnosti jeví jako sekundární.

1.1 Prostor a čas

Při aplikaci tohoto přístupu na jazyk obecně a pádový systém zvláště vycházíme jak z názorů některých filozofů (Augustinus, Sokol 1996, 1998), tak ze zjištění rázu jazykovědného (Uličný 2000, 2001). Zatímco prostor je relativně stabilní či dokonce stacionární, čas, jak známo, uplývá, mizí

v nenávratnu. Staticky chápaná informace obecnější, která umožňuje přesnější předávání informace, jako je pojem podmětu, agentu nebo gramatickými prostředky ztvárněného vyjádření okolností, je vázána primárně na prostor. Tak explicitně jazykem vyjadřované předložkové relace prostorové vztahujeme k lidskému tělu a jeho prostorové orientaci. Proti tomu vztahy časové jsou podmíněny buď jinými prostorovými faktory a jejich atributy, např. střídáním světla a tmy (*včera, dnes, zítra...*), nebo jsou od prostorových aspoň zčásti odvozeny (*před, za, po, v, za aj.*, srov. Uličný 2001). Čas je sice podle Sokola také rytmizován naším tělem, ale zdá se, že v gramatice takové relace nenacházíme.

1.2 Uspořádanost v prostoru a pád

V tomto příspěvku se pokusíme ukázat, že primární pádové funkce pádů prostých i předložkových se jako lokální vztahy dají analyzovat dostatečně přesvědčivě. Různé modifikace těchto vztahů typu metonymického nebo metaforického, zvl. nejrůznější abstraktní užití pádových konstrukcí, pak mají v tomto pojetí charakter sekundární. Tento přístup má výhodu i v tom, že lze na téže bázi analyzovat pády předložkové i bezpředložkové, takže propoziční obsahy příslušných klauzí jsou pak na základě prostorových vztahů analyzovány jednotně. Připomínáme, že popis českého pádu v práci Uličný (2000, 1. vyd. již 1984) není lokalistický, jak se domnívá Novák (1974). Tam jde o hloubkovou interpretaci pádových relací, a to na základě uspořádacích vztahů mezi příslušnými participanty reprezentovanými pádovými tvary. Uspořádanost existuje jako samostatný univerzální princip vesmíru bez ohledu na prostor, byť ten je v tomto ohledu primární. Uspořádanost je však podle cit. práce (Uličný 2000 a už i podle jeho článku 1973) základním rysem prostých pádů i v případě vztahů akčních, měrových, srovnávacích, determinačních a mnoha dalších, včetně ovšem vztahů lokálních.

Vzhledem k tomu, že současná čeština jeví vývojové tendence k deflektivizaci (Uličný 2003), a dále proto, že výsledky staršího vývoje flektivních konstrukcí se jeví jako často velmi vzdálené od možnosti stanovit jednotnou, invariantní sémantiku jednoho pádu, konstatujeme často jak syntaktizaci některých pádů v některých konstrukcích, tak také nové odstíny v povrchové sémantice pádových konstrukcí.

2 LOKALIZACE A ZMĚNA

Abychom dospěli k co nejjednoduššímu popisnému aparátu, používáme zde obměněné hjelmslevovské lokalistické pojmy, a to rys *lokalizace* a *kontakt*; Hjelm-slevův rys *direction* – přibližování, vzdalování, neutrální směr – pak rozkládáme jako konjunkci rysů *lokalizace* a univerzálního rysu *změna*. Rys *kontakt* pak může být z rysů *lokalizace* a *změna* odvozen: jde o změnu lokalizací více objektů směřující do jediné totožné lokalizace, a zde ho zavádíme jen proto, aby bylo možné explicitně popsat rys *hranice změny lokace*, který je relevantní u I-tvarů. Kombinací jednodušších rysů tak lze postihnout starší sémantické charakteristiky.

Vedle těchto rysů lokalizačních zavádíme dva sémantické rysy odrážející některé ze základních aspektů lidského života; jsou to rysy *agentivnost* (způsobování, kauzace) a *kvantifikace*, a dále jeden rys povýtce pragmatický, a to *libost* (prospěch/neprospěch). Jak jsme uvedli, lze pomocí rysů *lokalizace* a *změna* popsat všechny dílčí významy uváděné v dosavadních popisech českých pádů, např. *pohyb, stav, směr, zásah, cíl, zaměřenost, kontakt* aj.

2.1 Nominativ (nom.)

Nominativ je pád univerzální, bezpříznakový, proto je schopný být syntakticky nezávislý i závislý na jedné straně a přijímat sémantiku často velmi protichůdnou (agens i patiens) na straně druhé.

Subjekt: agens (*Maminka vaří*), patiens (*Střecha se propadla pod nánosem sněhu; Dlužník byl upozorněn/ý už třikrát*), nositele stavů (*Motor funguje*) a jejich změny (*Listí zežloutlo*)

Predikát: *Hřebík je trenér Sparty; Soused je nezaměstnaný.*

Atribut shodný: *řeka Vltava*

Atribut neshodný: *Opavia tatranky; auto Škoda; kraj Vysočina* (nom. jmenovací)

Adverbiale: *rychlejší než Alonso; Jeho přezdívka byla švec.*

2.2 Akuzativ (akuz.)

Akuzativ je pád vždy závislý; bezpředložkový akuz. nezávisí na substantivu. Jeho povrchová sémantika je velmi různorodá, srov. obvykle uváděné rysy „vznik,

zásah, směr, zaměření“. Sekundárně vyjadřuje akuz. časové úseky, kvantitu (stojí to marku, váží libru) aj. Pro popis akuzativních konstrukcí pomocí našich sémantických rysů je možné použít jejich různé kombinace, srov. zásah (*trefit cíl*), = způsobit změnu lokace + kontakt; změna vlastnictví (*věnovat/ukrást prsten někomu*) = způsobit změnu lokace + (ne)prospěch, frazeologizované elipsy – *dobrý den/večer, dobrou noc* apod.

Adv. urč. místa: *přes Slovensko; skrz poušť.*

Adv. urč. času: *každý leden; na Velikonoce.*

Adv. urč. míry: *Měří přes dva metry; natočit dvě piva.*

Adv. urč. příčiny: *Pro zlomenou čelist nedohrál utkání s Japonci.*

Adv. urč. zřetele: *S ohledem na volby si to nemohl dovolit.*

Adv. urč. přípustky: *Když narkomani shánějí peníze na dávku, jdou takřka přes mrtvolu.*

2.3 Genitiv (gen.)

Genitiv je pád, který v adverbálních pozicích v podstatě kopíruje akuzativní struktury s distinkcí celek – část (*dát si víno – dát si vína*). Jeho konstitutivním i distinktivním rysem v systému českých pádů je jeho kvantifikační sémantika. Přes ústup gen. v některých konstrukcích a nástup nom. a akuz. je gen. obligatorní v adnominálních a adkvantifikátorových pozicích a dále po reflexivních slovesech, kde však morf. *se* zřetelně stojí na místě „prvního předmětu“. Genitivní konstrukce v češtině mají různé komunikační role v různých druzích textů. V řadě z nich jsou analyzovatelné sémantické rysy kvantifikované realizační úplnosti propozice nebo nominální fráze. Jiné konstrukce pak původní sémantiku G-tvaru zcela ztratily a staly se ryze syntaktickým prostředkem spojení substantiva se substantivem. Odklon od užívání posesivních adjektiv ve prospěch genitivního tvaru adnominálního (*babiččiny boty – boty babičky – babičky boty* ap.) vysvětlujeme referenčními a pragmatickými faktory; tendence je podporována typologickým směřováním češtiny k deflektivizaci.

2.4 Dativ (dat.)

Dativ je pád charakterizovaný v závislosti na typu lexikální sémantiky řídicího výrazu rysem lokalizace (*židle stojí proti oknu*) nebo změny lokalizace

(*postavil židli proti oknu*), nebo rysem kontakt (*jednu bankovku poslal svému příteli*). V ostatních typech lokalizačních i nelokalizačních se uplatňuje velmi výrazně rys (ne)prospěch. Je tomu tak i v lexikálním významu předložky *proti* (*Proti někomu vznikne podezření třeba až za několik měsíců po spáchání zločinu*), historicky i *k* (Kopečný 1973, s. 105). Srov. dále *Podobá se nevelkému stínu/podobný nevelkému stínu, pomoci kamarádovi, podat soudu vysvětlení, kynout číšníkovi, prospět zdraví, sloužit spravedlnosti, vyhovět přání, zajít si na pivo* aj. Také dat. u predikativ ukazuje výraznou kookurenční lexikální libost či nelibost: *Je mi/mu/nám... zima, veselo, smutno, krásně, teplo...* Srov. *Je mi bláze, že jsem tak milován; Bylo mi zle od toho plynu; Je mi z toho úzko* apod.

Stranou stojí pragmatický dat., který je nepochybně výsledkem zkřížení struktury roviny věty objektového jazyka s větou metajazykovou: Srov. *To vám byl zážitek!*, kde jde o sdělení *To byl zážitek* a metajazykový komentář z roviny komunikační v elipse *Říkám to vám*.

2.4.1 Dativ syntaktický

První objekt: *Tato krásná budova ve slohu české renesance slouží poště dodnes.*

Druhý objekt: *Chce přenechat šanci mladším stranickým kolegům.*

Atr. nesh.: *Jeho věrnost značce Ford vyvrcholila v lednu roku 1996.*

Adv. urč. místa (cíle): *Jakmile ho někde píchlo, letěl k doktorovi.*

Adv. urč. směru: *Jeho tendence a snahy samozřejmě směřovaly spíše k německé části brněnského obyvatelstva.*

Adv. urč. času: *Na AIDS k září letošního roku zemřelo už 88 lidí.*

Adv. urč. příčiny: *Kvůli rozmočenému terénu se však dráha proměnila místy v bažiny.*

Adv. urč. účelu: *To býval les oplocen kvůli zvěři, aby neutíkala na selská pole.*

Adv. urč. přípustky: *Vzdor pohodlným životním návykům měl Baldwin Peche silné, zdravé tělo.*

2.4.2 Dativ pragmatický/kontaktní

Odstín zájmu: *A váš chlapeček se mi přestal učit.*

Odstín zájmu a vespólnosti: *A váš chlapeček se nám přestal učit (jen u zájm. 1. os. pl.)*

Odstín uspokojení: *My si žijeme, že!*

Tzv. dativ etický a další od něho odvozené:

To jsme se ti/vám tam měli dobře!

2.4.3 Dativ na pomezí mezi syntaktickým a pragmatickým

Zřetel: *S ohledem k Alici se ovšem pro každý případ tvářili, jako by neviděli; Ona mi byla hned nějaká podezřelá.*

(Ne)prospěch, tzv. volný dat.: *Koupíme tatínkovi kytku, nebo raději láhev?*

Přivlastňování: *Někdo mi sebral klobouk.*

2.5 Instrumentál (instr.)

Instrumentál je pád vyjadřující lokalizaci nebo její změnu v kontaktu, který má charakter hranic. Hranicemi mohou být krajní body lokalizace – srov. úsečkový charakter lineární lokalizace po předložkách *nad – pod, před – za*, dále instr. predikativní (*Bratr je starostou; Byl nejen skvělým hercem, ale i dobrým člověkem*) jako příznakový signál relačního predikátu, kde instrumentálový tvar je pojmenováním relátoru, který stojí „mezi“ oběma argumenty, a konečně hranice, krajní body (i opakované) změny lokalizace (*hýbat nohama, pohnout skříní*). Patří sem i speciální případ hranice či kontaktu u tzv. asociativních nebo komitativních konstrukcí s *Instr* (*Otec s matkou; S čím je ten koláč*), kde však podle našeho názoru jazyková stylizace nedovoluje obvyklou interpretaci parataktickou. Distinktivním rysem je tu dále agentivnost u tzv. instr. agentu po pasivu opisném (*Čas v rozběhu byl ještě o pár setin lepší, byl však znehodnocen nedovoleným větrem*).

Adv. urč. prostředku: *Nesmírně rád cestuje autem; V průběhu mužské čtyřhry hodil raketou po rozhodčím.*

Adv. urč. příčiny: *Po třetině trati všechna děvčata brečela vztekem i lítostí zároveň.*

Adv. urč. místa: *Jižně přímo pod kopcem je krnovské předměstí Kostelec; Městem se valil hustý dým.*

Adv. urč. času: *Fotbaloví bohové bdí dnem i nocí; Řekl nám to mezi jednáními.*

Adv. urč. průvodních okolností: *Radek Slončík odcestoval se zraněním stehenního svalů domů do Ostravy.*

Adv. urč. zřetele: *Svou rychlostí předčil všechny soupeře.*

2.6 Lokál (lok.)

Lokál jako pád pouze předložkový dovoluje lokalizační interpretaci značně sevřenou, má však dosti rozsáhlou oblast jak sekundárních (časových), tak terciárních (metonymických) významů. lokálové tvary po předložkách *na*, *v* mají interpretaci lokalizační (*Na mýtině se objevilo několik srnek*; *Ve městě se konají tradiční slavnosti*), po předložce *po* jde o změnu lokace (*Vydal se po cestě do Neratovic*; *Lucie přišla až po Markovi*). Předložka *při* má podle kontextu interpretaci obojí (*Žebřík stál při stěně*; *Plížil se při zemi*). Specifikujícími distinktivními rysy je (ne)povrch objektu pojmenovaného lexémem v lokálovém tvaru: *na*, *po* – povrch (*na stole*; *po koberci*), *v* – vnitřek (*v koupelně*), *při* – mimo povrch (*Márnice byla postavena při zdi*).

Sekundární funkce lokálu

Lok. objektový: *Strany debatovaly o uspořádání koalice*; *Osudově se v něm spetl.*

Lok. v roli atr. nesh.: *Mluvení o dětství bylo jeho oblíbenou kratochvílí*; *Trvání na okamžitém podpisu smlouvy bylo podezřelé.*

Adv. urč. času: *V létě jsme tu naslouchali hudbě z Korbelovy zahrady*, *Po třech hodinách mu došly síly.*

Adv. urč. příčiny: *Ve své roztržitosti zapomněl klíče v zámku.*

Adv. urč. přípustky: *Při svém vzrůstu se často potýkal s posměšky spolužáků.*

Adv. urč. způsobu a průvodních okolností: *Vyběhl z hořícího bytu pouze v pyžamu*; *Rozcvičovali se v mírném dešti.*

Adv. urč. zřetele: *Obě útočnicka poznaly po hlase*, *vedl místopředseda výkonného výboru.*

2.7 Vokativ (vok.)

Vokativ je pád primárně pragmatický, odlišuje se tedy od ostatních pádů funkcí. Na rozdíl od jiných pádů nevstupuje do větné struktury jako signál usouvztažňování svého substantiva s jinými výrazy věty, nýbrž sám větnou strukturu vytváří, je vrcholovým uzlem její morfologické reprezentace; funkcí této struktury však není komunikovat propozici, nýbrž apel, kontakt.

Jde o větovorný a výpověďovorný prostředek periferní, u části substantiv se apel vyjadřuje tvarem nominativním a intonací, protože vokativní morf je s nominativním homonymní.

3 ZÁVĚR

Uvedený přístup k popisu pádového systému češtiny byl záměrně orientován na vyhraněná kritéria ne vždy obecně přijímaná. Na závěr je proto třeba říci, že synchronní zpracování pádové problematiky v nové mluvnici češtiny je nutné podat komplexně a přitom způsobem uživatelsky přijatelným. Nebude tedy možné např. využít na jedné straně raně generativistickou formalizaci Andersonovu (1971) nebo naši interpretaci pomocí relační logiky (Uličný 1973, 1984, 2000), ani na druhé straně přístup *Mluvnice češtiny 2* nevědomě (P. Novák) nebo vědomě kognitivní (Janda – Clancy 2006). Chceme proto dospět ke kompromisnímu a syntetizujícímu popisu pádového systému v češtině.

IV Zasaženost dějem a vyjadřování interpersonálních funkcí

I K SÉMANTICE ČESKÉHO DATIVU

Nominální fráze v dativu se v češtině vyznačují širokým funkčním spektrem. Mnohé jsou vázány na specifické třídy predikátů a mají funkci různých jejich argumentů (proživatel, příjemce, cíl atd.) v závislosti na významu predikátu. Příklady (1) ilustrují pouze jeden typ dativních sémantických rolí, a to ten, který najdeme u mnoha dvouvalenčních predikátů a který je sémanticky nejbližší problematice tohoto článku dativy; budou v textu označeny tučně.

1.
  - a. *já **vám** budu chodit po večerech pomáhat* [PMK]
  - b. *trend, **kterému** pomohl především silný příliv zahraničního kapitálu* [SYNEK]

Argumenty v dativu uvedené v příkladu (1) jsou zasaženy dějem, který popisuje predikát, ne však přímo, ale spíše nepřímou, snad případně mentálně, narozdíl od akuzativního patientu (srov. Croft 1992, Kemmer 1993). Sémantickou roli těchto dativů označujeme jako nepřímé zasažení dějem.

Mnoho nominálních frází v dativu však patří mezi volné struktury, které je do věty potřeba integrovat jinak než prostě projekcí řídicího výrazu. Náhorné příklady jsou uvedeny pod (2). Slovesa *otevřít* (2a), *ochladit se* (2b) nebo *poranit* (2c) nemají ve valenční struktuře argument v dativu (jejich lexikální význam ho nevyžaduje), ale je možné takový participant přidat.

2.
  - a. *Tento balón otevřel **lidstvu** oblohu.* [SYN]
  - b. *jo na noc pojedete. to byste měli fajn, kdyby se **vám** ochladilo vid'.* [oral2006]
  - c. *Další výstřel **mu** však těžce poranil nohu.* [SYN2006pub]

Sémanticky se role participantu popisovaného děje podobá roli typu (1), ale v užším pojetí pojmu zasaženosti: referentu těchto událostí se připisuje jistá zainteresovanost na výsledku popisovaného děje, jež zároveň nemá nijak pod kontrolou. Proto také – a narozdíl od příkladu (1b) – dativy typu (2) vyžadují, aby jejich referentem byla lidská bytost. Tuto roli budeme označovat jako dativ zájmový/zainteresovanosti (DI, srovnej také pojetí dativu (in)comodi v tradiční terminologii.)

Vztah mezi typy (1) a (2) byl předmětem dřívějších prací (např. Fried 1999a) a zde ho budeme považovat za prokázaný. Nyní se naopak soustředíme především na jiný typ užití. Příklady uvádíme pod (3).

3.

*přijdu si večer v pátek domů, povečeřím, a začal ti mě bolet zub.
tak sem si hbitě vzala prášek a ono to přestalo [PMK]*

Dativy v příkladech (2) a (3) sdílejí důležitý rys: patří k nezačleněným prvkům větné struktury, protože je valence řídicího slovesa nijak nevyžaduje (v případě (3) je to sloveso *bolet*). Dativy v obou typech také vyžadují, aby referent byl životný, respektive, aby jím byl člověk. Dativ v příkladu (3) se však od příkladů (1) a (2) také významně liší. V (1) a (2) je dativem označován referent, který se na sdělované události podílí buď sám o sobě, v případě (1) a (2a–b), nebo jako posezor dalšího referentu zasaženého dějem v případě (2c). Oproti tomu referent dativu zájmena *ty* v příkladu (3) se na stavu bolení zubů nijak nepodílí. Dativ v tomto případě odkazuje k posluchači jako k účastníku probíhající promluvy, nikoli účastníku popisované události.

Na tomto pohledu se všeobecně shodnou autoři zabývající se „etickým dativem“ v různých jazycích (např. Poldauf 1962, Leclere 1976, Berman 1982, *Mluvnice češtiny* 3 1986, Borer – Grodzinski 1986, Authier – Reed 1992, Janda 1993, Dabrowska 1997, King 1997). Pokusím se však ukázat, že sémanticko-syntaktická konfigurace uvedená jako příklad (3) není pouhou variantou interakčního dativu a že výskyt těchto dativů je řízen poměrně komplexním souborem omezení, jimiž se dosud nikdo podrobněji nezabýval. Z důvodů, které vyjdou najevo v dalším výkladu, budeme všechny dativy tohoto typu označovat jako dativ empatický (DE), abychom se vyhnuli nedorozuměním, která by mohlo způsobit užití termínu „etický dativ“. Termín etický dativ má, zdá se, různý význam v pracích jednotlivých badatelů

a i v nejširším pojetí se vztahuje pouze na část dat, jejichž rozbor je předmětem tohoto článku.

Předkládaná analýza usiluje o odpověď na tuto otázku: Jaká je povaha jazykové vybavenosti, která umožňuje mluvčím češtiny přirozeně a bez obtíží vytvářet a interpretovat dativy vázané na diskurzivní funkce. Jinými slovy, odráží výskyt DE existenci ustáleného konvencionalizovaného gramatického vzorce, nebo je použití DE pouze záležitostí kontextové inference nebo interpretace založené na mimolingvistické znalosti světa? Z analyzovaného materiálu pak vyplývají i teoretické otázky širšího dosahu. Především musíme uvažovat (i) o vztahu mezi konceptuálním ukotvením lingvistické formy a její pragmatickou funkcí a (ii) o vlivu komunikační interakce na formování lingvistických struktur. Naším cílem je prokázat, že pro užití DE je nutná nejen znalost jistých gramatických omezení, která jsou projevem konvencionalizovaného vztahu mezi morfosyntaxí daného tvaru a jeho přesně vymezenou pragmatikou, ale také propojení se sémantickým vztahem, založeným na pojmu zasaženosti dějem. Analýza materiálu vede k závěru, že by sémantické pojetí zasaženosti dějem bylo možné rozšířit ze sémantického dativu na dativ interakční, jakožto kognitivně motivovaný přechod od oblasti zkušenostně podložených situačních typů směrem ke komunikačním strategiím a zejména vztahům mezi mluvčím a posluchačem. Pokusíme se ukázat, že oba typy dativu lze začlenit do jedné vztahové sítě, jež propojuje příbuzné, ale zároveň odlišitelné gramatické formy, které se ve společném konceptuálním prostoru částečně překrývají.

Povaha analyzovaných dat a zobecnění, která lze z doložených konfigurací odvodit, volají po analytickém modelu umožňujícím přistupovat ke gramatickým jednotkám jako k poměrně komplexním znakům, jejichž forma a význam či funkce tvoří dále nedělitelné jednotky lingvistické struktury; mám tedy na mysli gramatické struktury ve smyslu konstrukční gramatiky (CG; např. Fillmore 1988, 1989, Fried – Östman 2004). Tento přístup zastřešují následující základní hypotézy: mluvčí se spoléhají na relativně komplexní gramatické vzorce, KONSTRUKCE, jejichž pomocí vytvářejí a interpretují lingvistické výrazy; lingvistické výrazy odrážejí účinky vzájemného působení KONSTRUKCÍ a jejich konkrétního lexikálního obsazení; KONSTRUKCE vytvářejí sítě překrývajících se vzorců, jež mají některé vlastnosti společné.

Pro předkládanou analýzu mají zásadní význam dva základní rysy popsaného přístupu. Za prvé, konstrukce (základní jednotky analýzy)

jsou vícerozměrné objekty, skládající se z rysů různého typu, které dohromady tvoří dále nedělitelnou jednotu formy a funkce/významu. Formální stránka znaku se může skládat z libovolné kombinace syntaktických, morfologických nebo prozodických rysů, významová/funkční stránka znaku může odkazovat k sémantice, pragmaticce a/nebo struktuře promluvy; konkrétní kombinace závisí na dané konstrukci. Za druhé, příbuznost mezi konstrukcemi je dána vztahy dědičnosti, které zachycují sdílené vlastnosti mezi jednotlivými konstrukcemi a zároveň zajišťují úspornost formálních reprezentací.

Všechny uvedené rysy konstrukční gramatiky jsou důležité pro analýzu shromážděného materiálu. Nejprve v oddílu 2 vymezíme vlastnosti jednotlivých variant DE a navrhne konstrukčně gramatické pojetí jejich rozlišujících rysů. V oddílu 3 navrhne systém propojení variant do sítě příbuzných významů a vytvoříme mapu konceptuálních významů odkazujících ke vztahům mluvčího a posluchače. Každou z variant DE budeme chápat jako samostatný výraz specifické deiktické funkce v promluvě, který má své vlastní místo ve společném konceptuálním prostoru. V oddílu 4 shrneme závěry zkoumání.

2 VARIANTY DE

2.1 Obecné vlastnosti DE

Začneme přehledem relevantního materiálu. DE se vyskytuje ve třech různých podtypech, z nichž jeden reprezentují příklady (3). Poněkud odlišné užití představují příklady (4) a (5). Z důvodů, které na příslušných místech ještě objasním, budu jednotlivé typy označovat jako kontakto-*vý* DE (3), subjektivní DE (4) a DE odstupu/distance (5). Prozatím pouze poznamenejme, že užitá označení jsou motivována pragmatickými funkcemi jednotlivých variant.

4. *No to je **mi** ale náhoda!* [SYN]

5. *Dej **si** mu přes hubu, jak chceš, mně je to jedno.* (Janda 1993, s. 103)

Příklady (3–5) sdílejí určité rysy, jimiž se liší od ostatních dativů v češtině, a to jak rekčních (1), tak nerekčních (2). Morfosyntaktické zvláštnosti

(argumentaci a podrobnou diskusi viz podrobněji Fried 1999b) a funkční status DE můžeme shrnout takto:

- Jde vždycky jen o zájmena a v případech, kdy má zájmeno plný i příklonkový tvar, připouští DE pouze příklonky. Tyto příklonky mají sklony obsazovat určitou preferovanou pozici v rámci skupiny wackernagelovských příklonek, a to jinou než ostatní dativní příklonky. Korpusový materiál dokládá, že vykazují také určitou tendenci k variabilitě v umístění. (Této variabilitě se ještě budeme věnovat.)
- Z hlediska sémantiky se podobají nerekčním dativům (2), které dodávají lidským referentům rys zainteresovanosti na popisovaném ději (jako dativ zájmu DI). DE se ale nechovají jako plnohodnotná syntaktická doplnění, protože se na ně nelze ptát nebo je rozvíjet vztažnými větami.
- Mohou se vyskytovat ve větě s dalšími nominálními frázemi v dativu, aniž by narušovaly jednoznačnost reference jednotlivých dativních frází. Příkladem může být věta se slovesem *dát* (5), kde slovesná valence vyžaduje vyjádření recipienta prostřednictvím dativní NP (*mu*).
- V promluvách slouží jako výrazy odkazující k diskurzu, a to v oblasti vztahů mezi mluvčím a adresátem. Prozatím poznamenejme, že kontaktní DE je namířen od mluvčího k posluchači, subjektivní DE je zaměřen na mluvčího a DE odstupuje je primárně rovněž zaměřen na mluvčího, i když způsob jeho zaměření je komplikovanější.

Dalším podstatným rysem DE je jejich výskyt v textu. Všechny typy se pojí s emocionální komunikací, ať už mluvčí apeluje na posluchače (3) nebo potvrzuje vlastní emocionální postoj k určité informaci, která se může týkat jeho samého (4) nebo může mít vztah k jinému referentu (5). Všechny dativy tohoto typu se proto vyskytují výhradně v neformálním mluveném projevu (a jeho písemných stylizacích), a to převážně v emocionálních soukromých projevech. Nutně také obsahují prvky substandardního vyjadřování a mluvenosti ve všech jazykových rovinách – v morfologii, fonetice i v lexikální rovině. O kontaktním DE uvádí například King (1993, s. 73), že ho není možné použít ve formálních komunikačních situacích například při vítání

oficiálního hosta. Možný příklad takového textu je uveden pod (6), formální vyjadřovací prostředky a uctivý tón jasně poukazují na vyšší společenskou vzdálenost mezi mluvčím a adresátem. Podoba (6) stojí v protikladu k (7), kde díky vloženému zdvořilému DE *vám* vzniká pragmaticky nekoherentní výpověď. Relevantní části jsou v obou příkladech podtrženy. Nevhodnost příkladu (7) v dané komunikační situaci je označena symbolem „#“.

6.
Dovolte mi, pane ministře, abych Vás jménem městské rady přivítal v našem městě. Máme velkou radost, že jste přijal naše pozvání, a doufáme, že se Vám bude u nás líbit.

7.
Dovolte mi, pane ministře, abych Vás jménem městské rady přivítal v našem městě. #Máme vám velkou radost, že jste přijal naše pozvání, a doufáme, že se Vám bude u nás líbit.

Na základě dosud uvedených pozorování (a většinou známých z předchozích analýz) můžeme vyslovit předběžné zobecnění. Existuje soubor vlastností charakteristických pro všechny varianty DE, jejichž pomocí lze DE vymezit formálně i funkčně jako rodinu výrazů označujících určité druhy mezilidských vztahů. Společné rysy všech typů jsou uvedeny v následujícím seznamu (8).

- 8.
- a. forma: příklonka/nepřízvučné zájmeno
dativ
  - b. sémantika: zainteresovanost
  - c. textová rovina: neformální, emocionální vyjadřování
(polo)soukromá konverzace
  - d. pragmatika: interpersonální funkce

Abychom však dospěli k adekvátní analýze všech doložených dat v příkladech (3–5), musíme ty obecné obrysy naznačené v (8) vyplnit detailnějším rozbořením jednotlivých variant, protože každý podtyp má jisté zvláštnosti a podléhá omezením, jimiž se vymezuje vůči ostatním členům rodiny DE.

2.2 Kontakový DE

Soudě podle korpusových dokladů je tato varianta DE ze všech nejčastější; kromě úvodního příkladu (3) můžeme uvést i doklady (9), a získáme tak relativně úplný rozsah významových odstínů.

- 9.
- a. *ňáskou chvíli sme ešte vo tom mluvíli, vona vodošla a já **vám** sem vo tom přemýšlela i v noci* [PMK]
  - b. *ráno sme spolu dneska stály u pokladny v diskontu, tak aby řeč nestála, říkám: „Štěpánka už má za sebou druhý spalničky a, a to?“ a vona říká: „ježiš já **vám** ani nevim.“* [oral2006]
  - c. A: *říkám: „ale to je holka, kam se Erika za ní hrabe“ hele,...*
B: *to není pravda.*
A: *Erika **ti** měla kouli z chemie.* [oral2008]

Je obecně přijímaným faktem, že tento dativ má za úkol upoutat pozornost posluchače. Ale pečlivá analýza jeho výskytu v autentických konverzích naznačuje, že kontakový DE neslouží pouze k získání pozornosti posluchače prostřednictvím přímého apelu. Zdá se, že se používá tehdy, když mluvčí předpokládá, že sdělovaný obsah může být pro posluchače novinkou, nebo že bude sdělované informace považovat za překvapivé, a tedy zajímavé. Mluvčí používá DE, aby zdůraznil předpokládanou novost sdělovaného, buď proto, že se sdělovaná informace liší od očekávání, nebo aby nasměroval pozornost posluchače na vlastní podíl na sdělovaném obsahu a vzbudil jeho soucit. Překvapivost sdělovaného je dobře patrná na příkladech (9b–c); hledání soucitu může někdy vyplývat z lexikálního obsazení, jak dokládá příklad (3) popisující bolest, ale velmi významně vystupuje zvláště v kontextech, kdy mluvčí přiznává nějaké své selhání. V takových kontextech může mít užití DE dokonce mírně omluvný nádech. Zřejmě není náhoda, že se kontakový DE často objevuje v kolokacích s *nevím*, jak je patrné z (9b) nebo (10); ve vzorku 96 DE s *ti* (což je celkový počet výskytů DE se zájmenem *ti* v korpusu oral 2008), celých 20 % tvoří kolokace *já ti nevím*.

Pokus o přesnou charakteristiku této varianty DE vede k několika otázkám, které vyžadují podrobnější průzkum. Jde o vztah DE a vokativu, o kombinovatelnost s jinými nominálními frázemi, jejichž referentem je 2. os., a také

o slovosledné preference, zejména ve srovnání s kanonickým pořadím klitik, které se shlukují na druhé pozici ve větě. Začneme zde se srovnáním DE a vokativu, což ovšem úzce souvisí i s problematikou reference.

Kontaktní DE se omezuje pouze na referenty 2. os., což vyplývá z jeho pragmatické funkce, tj. vyjádření přímého apelu na posluchače. Apelovou funkci sdílí kontaktní DE s vokativem, obě formy ale nemůžeme chápat jako pouhé výrazové varianty zhruba téže funkční kategorie. Za prvé, přítomnost jedné nevylučuje druhou, mohou se vyskytovat společně, jak dokládá následující příklad:

10. *já ti Klárko, nevím, já si to možná vzpomenu někdy* [oral2008]

Za druhé, existují dostatečné důkazy, že (10) není jen dokladem zdvojeně signalizované deiktické funkce přímého apelu v dané promluvě. Na rozdíl od vokativu je kontaktní DE citlivý na identitu participantů sdělovaného děje. Přesněji řečeno, DE se nemůže vyskytovat ve větě spolu s výrazy, jejichž referentem je 2. os., jak dokládá následující příklad. Přítomnost DE *ti* v (11) vylučuje sémantický dativ, jehož referentem je 2. os., zatímco jakýkoliv jiný referent je přípustný (viz též úvahy o netotožných referentech různých dativů v rámci jedné věty, jak o nich uvažuje King 1997, s. 75). V korpusovém dokladu (11a) se vyskytují dvě pronominální doplnění v dativu: dativ označující posesora pacientu líbání (*líbat někomu_{DAT} ruce*) předchází kontaktnímu DE. Posesor v (11a) odkazuje k mluvčímu, ale referentem by mohl být kdokoli, kromě posluchače, jak dokazuje modifikace v (11b).

11.

- a. *Von mi ti, představ si, začal líbat ruce* [SYN]
 b. *Von_i mu_j/jim/*ti/*vám ti, představ si, začal líbat ruce*

Nemůže se jednat o vliv formy, tedy foneticky nepřipustného opakování *ti ti* (nebo *vám vám*, v plurálu). Takové kombinace jsou bezproblémové a zvuková sekvence *ti ti* se může vyskytnout, jedná-li se o tvar ukazovacího zájmena *ten*. Navíc v (11b) vidíme, že sekvence *vám ti* rovněž nepatří mezi koherentní varianty, i když neobsahuje haplologii. A konečně nemožnost hromadit vícenásobné reference k posluchači v jedné větě se netýká pouze dativu. Zdá se, že je stejně problematické kombinovat kontaktní DE s nominálními frázemi, jejichž referentem je 2. os., bez ohledu na sémantickou roli (a tedy pád) nominální

fráze. Proto se kontaktní DE nevyskytuje například v imperativních větách (12a) a působil by přinejmenším podivně v dalších gramatických konfiguracích. Korpusový doklad (12b) s akuzativním pacientem ve 3. os nelze modifikovat tak, že bychom do role pacienta dali akuzativ *tě*. Povšimněme si zřetelného rozdílu ve srovnání s vokativem, který lze přirozeně použít ve (12a) i (12b), ve druhém příkladu nezávisle na lexikálním obsazení objektu, tedy pro *ho* i *tě*.

12.

a. **Poděj ti tátovi kladivo!*

b. *já už sem ti ho/^{??}tě neviděla teď kon tak dlouho* [oral2008]

Abychom tato omezení nějak motivovali, musíme se zaměřit na základní pragmatické funkce kontaktního DE, který předpokládá určitou míru překvapení a empatie na straně posluchače, což je obzvláště patrné v užití ve (12b), ale tento rys je skrytou příčinou všech zmíněných rozporů. Propozice popisující aktivity, do nichž je posluchač zahrnut jako jeden z účastníků, musí nutně obsahovat sémantický konflikt, jestliže se od posluchače zároveň očekává, že bude popisovaným dějem překvapen.

Je důležité zdůraznit, že na český vokativ se žádná podobná omezení nevztahují, neboť se jedná o tvar stojící mimo gramatickou strukturu věty a může se objevit ve všech uvedených příkladech. Je jasné, že kontaktní DE, i když je pragmatickým prostředkem, je částečně začleněn do sémantické struktury věty. V tomto ohledu se DE podobá skutečným argumentům predikátu, na něž se uplatňují stejná omezení: jeden referent nemůže současně obsadit více rolí (s výjimkou reflexivních konfigurací). Kontaktní dativy jsou specifické tím, že jejich citlivost k sémantické roli se přenáší na role v komunikační situaci (mluvčí, posluchač), a není tedy omezena pouze na role valenčních argumentů (agens, patiens atd.). Tato částečná sémantická integrace jistě plyne z dativního tvaru, který je na rozdíl od vokativu silně vnitřně spjat s určitým sémantickým obsahem. Tento sémantický obsah, nebo povědomí mluvčího o takovém obsahu, zjevně nezmizí, ani když se dativní tvar rozšíří do další funkce v nové funkční oblasti.

Přetrvávání tohoto sémantického vztahu ukazuje, že byly do jisté míry zachovány souvislosti DE s ostatními dativy vyjadřujícími valenční argumenty (v duchu Hopperovy myšlenky vrstvení jako průvodního jevu při jazykových změnách, Hopper 1991). Zároveň se zdá, že kontaktní DE vytváří

syntakticky nezávislou kategorií dostatečně definovanou pragmatickými funkcemi. Syntaktická nezávislost se projevuje nejen tím, že kontaktní dativ nemá postavení plnohodnotného argumentu, ale i nečekanými linearizacemi. Z hlediska prozodie jsou všechny DE enklitika, buď inherentní (*mi, ti, si*), nebo kontextově podmíněná (nepřízvučné podoby *nám, vám*). Proto se jejich výskyt očekává v určité pozici v rámci skupiny enklitik (Fried 1994, s. 171–172). Jádro této skupiny se skládá z klitických pomocných sloves, za nimiž následují v určeném pořadí promominální argumenty: [pomocné sloveso – reflexivum – dativ – akuzativ]. Korpusový materiál naznačuje, že výskyt kontaktního DE vzhledem ke skupině klitik se může řídit třemi různými strategiemi.

- Linearizace 1: Pozice pro dativ se rozdvíjí, aby se ve větě mohlo uplatnit více dativních klitik. V běžnějším uspořádání předchází DE dativnímu argumentu jako v příkladu (13a); dativ *mi* je v tomto příkladě přidán jako DI ke slovesu *sežrat* podobně jako tomu bylo u příkladů (2). Příklonková skupina je ve (13) označena závorkami [ ].
- Linearizace 2. V méně častých případech následuje DE za dativním argumentem (11a).
- Linearizace 3. DE stojí vlevo od skupiny klitik, tedy před pomocným slovesem, jak ilustruje (9a) nebo ještě názorněji (13b).

13.

a. *von [ti mi jí] celou sežral [oral2008]*

b. *von začne rvát a já ti [bych mu] takovou dala pěstí [oral2008]*

Rekční dativy nejsou doloženy v pozicích odpovídajících třetí slovosledné možnosti, jak ilustruje minimální pár (14). Očekávané postavení za pomocným slovesem ve (14a) umožňuje interpretovat dativ *ti* buď jako kontaktní DE (i), nebo jako DI (ii), ale (14b), s neobvyklým postavením dativu před pomocným slovesem, umožňuje pouze interpretaci kontaktního DE. Tento rozdíl se potvrdí, rozhodneme-li se v dané větě pokračovat. Pokračování smysluplné pro (14a) – „Tak ti to teď přečtu, jo? Poslouchej.“ – se jeví jako nevhodné pro (14b), což jednoznačně dokazuje, že v interpretaci (ii) jde o plnohodnotný argument slovesa.

- 14.
- a. *Tohle [jsem **ti**] ještě nečetla.*
 (i) „**Věř či nevěř**, tohle jsem ještě nečetla.“
 (ii) „**Tobě** jsem tohle ještě nečetla.“
- b. *Tohle **ti** [jsem] ještě nečetla.*
 (i) „**Věř či nevěř**, tohle jsem ještě nečetla.“
 (ii) * „**Tobě** jsem tohle ještě nečetla.“

Výskyty shrnuté ve slovosledných vzorcích 1–3 jsou rovněž motivovány pragmatickou funkcí DE. Jestliže je hlavním důvodem užití kontaktového DE snaha zajistit si pozornost a případně i reakci posluchače, dá se očekávat, že mluvčí bude chtít takový záměr naznačit co nejdříve, tj. co nejbližší k začátku promluvy. Korpusová data vykazují obecný trend posouvat kontaktové DE doleva, a to v rámci skupiny klitik i mimo ni.

Existují však také náznaky, že se kontaktové DE odděluje od svého formálního postavení wackernagelovské příklonky a stává se relativně nezávislou jednotkou; prozodicky zůstává enklitikem, ale není vázán na umístění v příklonkové skupině. Doklady jistého uvolňování slovosledných vazeb spatřujeme ve zdánlivě volném umístění klitika v rámci věty (volné umístění se nevztahuje na pozici na začátku věty, protože výraz zůstává enklitikem): uprostřed (15a) a dokonce na konci věty (15b), někdy také uvnitř nominální nebo adjektivní fráze; prázdné závorky [ ] označují kanonickou pozici klitika *ti* jako pravého klitika v příklonkové skupině.¹

- 15.
- a. *já [ ] měla **ti** pocit, že se ta plachetnice láme [oral2008]*
- b. *tak [ ] mu kouká pod nohy **ti**, jesi nákej neukopneš náhodou, [oral2008]*

Podrobný výzkum podmínek, za nichž je možné použít dativní příklonky v nekanonickém umístění, by šel nad rámec této studie; tyto případy bude nutné zkoumat v kontextu pragmatických částic, jejich funkcí a výskytu, abychom získali

1 Zjevná nepřítomnost kontaktového DE v pozicích na začátku věty je zajímavá ve srovnání s ostatními klitiky na druhé pozici, která se příležitostně v mluvené češtině mohou vyskytnout i na počátku věty. Tato asymetrie si zasluhuje bližší zkoumání hypotézy, že status DE jako enklitika má vliv na jeho pragmatickou funkci. Ověření této hypotézy by bylo předmětem jiného výzkumu.

ucelenou představu o postavení kontaktového DE ve vztahu k ostatním pragmatickým prostředkům. Pro potřeby této studie postačí poznamenat, že díky těmto zvláštnostem se kontaktový DE vymezuje jako samostatná lingvistická kategorie.

K reprezentaci této kategorie musíme postulovat konstrukci, která obsahuje rysy uvedené v (8), ale dále vymezuje podmínky jejich realizace. Taková konstrukce musí zachycovat onu jasně fatickou funkci, která spočívá v navázání specifického typu kontaktu mezi mluvčím a posluchačem, a musí jasně ukazovat komunikační roli dativu jako posluchače, což nevyplývá z rysů dativu samotného ani ze struktury věty, v níž je tento dativ užit. Konstrukční reprezentace musí dále specifikovat příklonkové chování dativu. Možnou formalizaci tohoto souboru vlastností uvádí diagram 1. Aby byl náskok co nejčitelnější a přístupný širokému publiku čtenářů, uchylujeme se k poněkud zjednodušené formální zkratce ve srovnání s úplným zápisem podle všech formálních konvencí CG; zachycení všech detailů formálního zápisu by spíše rozptylovalo než poučilo. (Zvídavý čtenář najde podrobný popis formalismu CG v publikaci Fried – Östman 2004.) Schéma 1 popisuje pragmatický rozměr kontaktového DE, který zahrnuje typ komunikační situace, stylovou vrstvu a kontaktovou funkci (označovanou jako hledání empatie zainteresovaného mluvčího, v atributu *involvement*). Tyto rysy spolu s omezením kategorie, referencí ke druhé osobě a prozodii jsou zapsány tučně, což naznačuje jejich příslušnost ke kontaktovému dativu a fakt, že je nelze odvodit z žádných jiných vlastností dané formy. Informace uvedené kurzívou označují rysy, které kontaktový dativ sdílí s konstrukcí DI (vztahem dědičnosti), která je zobecněním dativních konfigurací v dokladech typu (2). Tyto zděděné rysy nejsou specifické pro kontaktový DE a přísně vzato je není třeba uvádět, do schématu jsou zahrnuty pro větší názornost.

cat	pro _{pers.}	Contact DE
prosody	[stress - [(2P-) enclitic]	<i>inherit DI construction</i>
prag	[discourse-frame [PRIVATE CONVERSATION register informal]] [involvement 'empathy-seeking contact with Hearer']	
morphol.	[pers. 2 [<i>case DAT</i>]]	
sem	[<i>role Interest</i>]	

Schéma 1: Konstrukce kontaktového DE²

2.3 Subjektivní DE

Subjektivní DE, uvedený v dokladu (4) a dále (16) je spornější, obtížněji identifikovatelný typ interakčního dativu, přestože se o něm stručně a bez dalšího rozboru zmiňuje také akademická mluvnice češtiny (*Mluvnice češtiny 2* 1986, s. 102).

- 16.
- a. *Tak počkej – to máme burzovní makléř, známý umělec, taxikář a teplouš. No to je **mi** teda bratrstvo.* [SYN]
  - b. *Hehe, to je **mi** fórek... – A jak mi vysvětlíš, dědku, že tahle ženička nabízí všechno a nic za to nechce?* [SYN]

Někteří badatelé (např. King 1997) pochybují o jeho existenci, protože může být snadno zaměněn s dativem v pozici argumentu. Záměna se týká především zájmových dativů v úvodních příkladech (2a–b) a (17a–b), protože ani tato doplnění nemají původ ve slovesné valenci. Je tedy na místě se u významu a užití dativu zainteresovanosti krátce zastavit.

- 17.
- a. *Tento balón otevřel **lidstvu** oblohu.* [SYN]
  - b. *jo na noc pojedete. to byste měli fajn, kdyby se **vám** ochladilo vid'.* [oral2006]

Jak již bylo zmíněno, DI se běžně užívá se všemi typy predikátů – tranzitivních (17a), intranzitivních i atranzitivních (17b) – je-li třeba uvést do děje dalšího participanta, který má na vyjadřovaném ději zájem. V této sémantické roli neočekáváme omezení referentů dativu na 1. os. a příklady (17) dokazují, že se takové omezení neuplatňuje. Tento postřeh ostře kontrastuje se spornými větami (4) a (16), kde je dativní referent nutně omezen na zájmeno 1. os. sg. Navíc dativní tvar zájmena v těchto větách neoznačuje participanta děje: přítomnost náhody (4), nesourodá skupina osob (16a) či předpokládaná absurdnost situace (16b) neexistují ve prospěch mluvčího (nebo k jeho škodě); mluvčí pouze vyjadřuje subjektivní emocionální reakci na existenci

2 Seznam zkratk a značek ve schématech je uveden na konci kapitoly.

sdělovaného stavu věcí. Proto také v těchto příkladech nelze dativní tvary 1. os. sg. nahradit žádnou nominální frází, kterou by bylo možné interpretovat jako participanta děje, nikoli jako mluvčího, tedy participanta v diskurzu. Pokus o nahrazení dativu tvarem s referentem ve 3. os. je uveden ve větě (18), v kontrastu k příkladu (4); ve skutečnosti je dost těžké obsah (18) vůbec nějak smysluplně interpretovat.

18. **No to je jim/Evě ale náhoda!*

Přesto někteří badatelé zabývající se tímto jevem v češtině (Grepl – Karlík 1986, Janda 1993) i jeho ekvivalenty v jiných jazycích (Dąbrowska 1997 pro polštinu, Borer – Grodzinsky 1986 pro hebrejštinu) navrhují pohlížet na příklady typu (2) nebo (19) jako na doklady subjektivního DE, srovnatelné se (4) a (16).

19.

a. *Rostou **nám** zoubky!* (Janda 1993, s. 92)

b. A: *ale, člověče, už tady skoro nic nemáš na stěnách.*

B: *no, von **mi** to všechno sfouknul vítr a já sem hrozně líná to tam...*

[PMK]

Příklad (19a) je bezpochyby zvolání vyjadřující úžas nad stavem dětských úst a subjektivní DE najdeme často, i když ne výhradně, ve zvoláních, viz (4). Na základě lexikálního obsahu věty se však lze stejně oprávněně domnívat, že mluvčí je účastníkem popisovaného děje (tedy je považován za spoluvlastníka rostoucích zubů)³ a nemá žádnou funkci ve vztahu ke komunikační situaci. Větu by navíc bylo stejně dobře možné utvořit s libovolným jiným referentem (*mu, vám, jim, dětem* atd.), narozdíl od vět (4) a (16). Navíc dativ v (19a) nelze vynechat, protože by struktura věty nebyla kompletní, zatímco v případě DE tomu z definice tak není. Imperativní tvar a kontext v (19b) pak umožňují ještě přesvědčivější sémantickou interpretaci dativu *mi*: mluvčí je v tomto případě spíše beneficentem sdělované události („sfoukl mi to vítr – k mé škodě – a zbyly mi jenom holé zdi“), než nezúčastněným komentátorem

3 Kromě jiných funkcí vyjadřuje 1. os. pl. také inkluzivní *my*, které se často vyskytuje v situacích, kdy rodiče nebo jiní emočně zainteresovaní dospělí popisují činy dětí. Dospělý se identifikuje s dítětem (srov. poznámky v MČ 2 1986, s. 370).

nějaké minulé události, jíž je překvapen („sfoukl to vítr – to jsem tedy překvapený“). Kromě toho se dativy v (19) chovají jako pravé argumenty i v jiných ohledech: lze se na ně zeptat (např. *Komu_{DAT} rostou zoubky?*) a lze je užít ve vztažné větě, což se o příkladech (4a) a (16) říct nedá.

Nicméně rozhodujícím prvkem při odlišování subjektivních DE od DI je jejich textová hodnota a tu můžeme určit pouze na základě kontextu, v němž se tyto tvary vyskytují. Subjektivní DE tíhnou k interakčním kontextům spíše než ke kontextům dějovým, což lze za pomoci korpusových dokladů snadno dokázat. Korpus nám odhaluje další dva rysy, které usnadní vydělení subjektivního DE jako kategorie *sui generis*. Za prvé subjektivní DE je vždy přímou reakcí na bezprostředně předcházející promluvu nebo repliku, je tedy ze své podstaty dialogický. DI takové textové požadavky nemá, ani bychom je neočekávali. Zvláště dobře je to patrné na příkladu (19a), který lze přirozeně použít jako zvolání na počátku rozhovoru, narozdíl od všech dokladů subjektivního DE. Za druhé, stejně jako u kontaktového DE, mluvčí vždy reaguje emocionálně, překvapeně a zdrojem překvapení je nečekaná informace v předcházejícím kontextu promluvy. Ve větě (4) mluvčí nevěří, že jde o náhodný vývoj, v (16a) reakce mluvčího hodnotí nepravděpodobnost seskupení, které někdo popisuje, a v (16b) je uveden doklad pocházející z dialogu, v němž jeden komunikant popisuje svá dobrodružství a druhý na sdělované reaguje skepticky. Naopak (19b) nelze považovat za příklad subjektivního DE, i když doklad pochází z dialogické výměny: mluvčí B jednoznačně souhlasí s mluvčím A a nabízí vysvětlení pro jeho tvrzení, což také potvrzuje následující kontext, v němž se nevyskytuje žádné překvapení, na které by bylo možné reagovat.

Nakonec si povšimněme, že všechny doklady v (4) a (16) mají stejnou syntaktickou formu: vedlejší věta je uvedena demonstrativem *to* vždy v singularu neutra a neverbální predikát je vždy substantivum v nominativu (všechny ostatní varianty – adverbia, adjektiva, předložkové fráze vyjadřující lokalizaci i substantiva v instrumentálu – jsou vyloučeny). Oproti tomu zájmena 1. os. sg. se v jiných gramatických konfiguracích, např. (19), zdají přinejmenším jako nejednoznačná a oscilují mezi DE zakotveným v promluvě a DI jako participantem události. Potenciální nejednoznačnost interpretace může v některých kontextech způsobit méně ostré distribuční kontury ve výskytu subjektivního DE ve srovnání s kontaktového DE, což ale neznamená, že jednotlivá užití DE nelze od sebe systematicky oddělit. Navržená analýza prostě jen připouští komplexní povahu interakce mezi jednotlivými gramatickými

konfiguracemi, jakož i komplikace spojené se začleňováním diskurzních prvků mluveného textu do reprezentací lingvistických struktur. Doklady autentického užití nás vedou k závěru, že jednoznačný status zájmena první osoby jako prostředku subjektivního DE tvoří konvencionalizované spojení pouze s určitou syntaktickou konstrukcí, tj. s existenciálním tvrzením se sponovým slovesem jako (4) a (16), ale diskurzně pragmatická interpretace se komunikantům nabízí i ve specifických morfosyntaktických kontextech (dativ musí být tvarem zájmena 1. os. sg. v postavení klitika) a v určitých komunikačních kontextech, kde interpretaci dativu jako subjektivního DE zjevně napomáhá zvolací, emocionální povaha dané výpovědi, která v těchto případech překrývá primárně sémantické postavení dativu jako participantu děje (19).⁴

Subjektivní DE je schematicky znázorněn ve schématu 2. Stejně jako kontaktní DE musí tato reprezentace obsahovat specifická omezení: subjektivní DE je použitelný pouze za určitých pragmatických podmínek a v odpovídajícím stylovém zařazení, jediným možným referentem je 1. os. a musí se jednat o příklonku na druhé pozici (v tomto případě je wackernagelovský slovosled povinný, korpus zatím jinou linearizaci neukazuje). Ostatní vlastnosti této konstrukce jsou zděděné od konstrukcí jiných: s DI sdílí dativní formu a zájmovou sémantiku, ale narozdíl od kontaktního DE sdílí subjektivní DE i specifický typ sponové konstrukce, čímž je zajištěno omezení výskytu subjektivního DE na určitý větný typ. Subjektivní DE může dědit i zvolací konstrukci, jejíž existenci tady prostě předpokládáme.

cat	pro _{pers.}	Subjective DE
prosody	[stress -]	<i>inherit "to...COP...NP_{NOM}" construction</i>
	[2P enclitic]	<i>inherit DI construction</i>
		<i>(inherit Exclamative construction)</i>
prag	[discourse-frame [PRIVATE CONVERSATION]]	
	[involvement 'Speaker's subjective attitude to current discourse']	
morphol.	[pers. 1]	

Schéma 2: Konstrukce subjektivního DE

4 Dále stojí za zmínku, že mluvený korpus ČNK kupodivu neobsahuje doklad subjektivního dativu. Toto zjištění si vyžádá další výzkum.

2.4 DE odstupu

Konfigurace se zvratným dativem, ilustrovaná v příkladech (5) a (20), se ze všech tří typů nejvíc vymyká snadnému popisu, neboť zvratný dativ nutně rozostřuje rozdíly mezi sémantickou oblastí a diskurzem, mnohem více než referent v 1. os. sg. v případě subjektivního DE.

- 20.
- a. *mohl by to dělat v podstatě v pracovní době, jenže von **si** radši ten pracovník támle bude ležet a neudělá navíc ani ň* [PMK]
  - b. *Našlapoval a funěl, funěl a našlapoval, ale motor **si** klidně stávkoval* [SYN]
  - c. *Nechceš-li mě milovati, nechtěj **si*** [lidová písnička]

Zvratné dativy jsou v češtině běžné, vyjadřují zájem referentu o sebe sama nebo zasažení dějem směřující k referentu a obsazují široké sémantické spektrum rekčních i nerečních dativních argumentů. Korpusové doklady (21) uvádějí produktivní užití *si* v roli DI odpovídající nezvratným užitím, která jsme zaznamenali v (17): dativ *tu* označuje participant děje, na němž má subjekt nějaký zájem, bez pragmaticky motivovaných podtónů. Subjektem může být libovolná osoba a reflexivum ve všech případech slouží pouze jako signál koreference mezi subjektem a nominální frází s DI. Jak je vidět z příkladů, zájmeno *si* by mohlo být nahrazeno libovolným nezvratným zájmenem, frází nebo jinou referenční jednotkou, což potvrzuje, že má status argumentu vázaného určitým sémantickým vztahem.

- 21.
- a. *ježiš já tady mám půl roku tu špaldu, tak **si/mu/jim** ji uvařim* [oral2006]
  - b. *tak to **si/někomu/otci** přečteš* [oral2006]

Výskyt *si* v užitích tohoto typu je sám o sobě zajímavým a komplikovaným tématem, protože zahrnuje mnoho morfosyntaktických a sémantických detailů. Například není vždy jednoduché rozhodnout, zda je *si* v daném případě argumentem, nebo částicí, která se stala pevnou součástí lexikální jednotky (viz mnoho reflexivních sloves s dativem, která v češtině nelze

považovat za frázová). Vzhledem ke kontextu tohoto článku není nutné se zabývat všemi podrobnostmi doloženými v příkladech (21), protože tato problematika s tématem článku přímo nesouvisí. Mělo by však být zřejmé, že tyto doklady nelze zařadit k dokladům (20); jedná se o dva sémanticky a funkčně různé typy *si*.

Konkrétně k větám (5) a (20) nemůžeme přistupovat pouze jako k případům založeným na koreferenci mezi subjektem a nominální frází v dativu, ani pouze na základě sémantického pojetí zájmu. Jsou dokladem komplexnější kategorie, v níž se stýkají rysy koreference se sémantikou zájmu a na ně je navrstven ještě význam diskurzivně pragmatický. Je jasné, že příklady (5) a (20) vyjadřují vlastní zájem subjektu, což vyplývá z přítomnosti reflexiva. Například v dokladu (20a) subjekt lenoší pro vlastní potěšení, v (5) má subjekt příležitost někoho zbit pro vlastní dobrý pocit atd. V tomto ohledu je referent reflexiva *si* nutně účastníkem popisovaného děje. Existují však zvláštní omezení, která se vztahují na příklady tohoto druhu, ale ne na příklady (21). V rovině morfosyntaxe se výpovědi (5) a (20) nijak neliší od kontaktového a subjektivního DE. I zvrtný DE dovoluje souvýskyt se sémantickým dativem, jak dokládá užití s recipientem slovesa *dát* v příkladu (5), a stejně jako na ostatní DE se na něj nelze zeptat nebo ho rozvíjet vztahovou větou. Rovněž je možný pouze tvar příklonky *si*, kdežto plný dativní tvar reflexiva *sobě* by tu byl negramatický, jak dokazuje srovnání (20a) s modifikací (22).

22. *von sobě [...] *bude ležet a neudělá navíc ani ň*

Nejdůležitější však je, že narozdíl od čistě sémantického užití je *si* v (5) a (20) také nositelem důležitých pragmatických rysů. Tyto věty vyjadřují více než jen fakt, že někdo vykonává činnost ve vlastní prospěch. Poskytují také komentář mluvčího k dané situaci, jeho hodnotící postoj. Tento druh výpovědi obsahuje zpravidla prvky sarkasmu, ironie, kritiky nebo – méně často – obdivu, ale nezávisle na sdělovaném postoji je jeho součástí nesouhlas s popisovaným dějem nebo alespoň snaha se od něj distancovat. Subjektivní stanovisko je často podpořeno dalším komentářem: DE odstupuje vytváří přirozené kolokace s adverbem *klidně* ve smyslu „bez ohledu na [zbytek světa]“, nebo s výrazem explicitního popření zainteresovanosti, jako je *mně je to jedno*.

Z pragmatické funkce tohoto užití vyplývá, že se také pojí výhradně s neformálním mluveným jazykem, sdílí tedy s ostatními DE další podstatný rys. Reflexivní konfigurace je jen složitější než zbývající dva typy. Celkově je rovněž orientován primárně na mluvčího, jako subjektivní DE, neboť podává stanovisko mluvčího k zájmu gramatického subjektu, ale zároveň vytváří zřetelný odstup mluvčího od aktivit gramatického subjektu. Mluvčí v podstatě odmítá osobní zainteresovanost nějakého třetího participantu a hodnotí ji jako případ přílišného sebeuspokojení.

Schéma 3 zachycuje tuto variantu DE. Konstrukce, která reprezentuje DE odstup, dědí vlastnosti dativních reflexiv, čímž jsou zajištěny detaily související s koreferenčními vztahy, ale také přidává svoje vlastní rysy, totiž ty, které souvisejí s pragmatickou funkcí, jež je specifická právě jen pro toto užití.

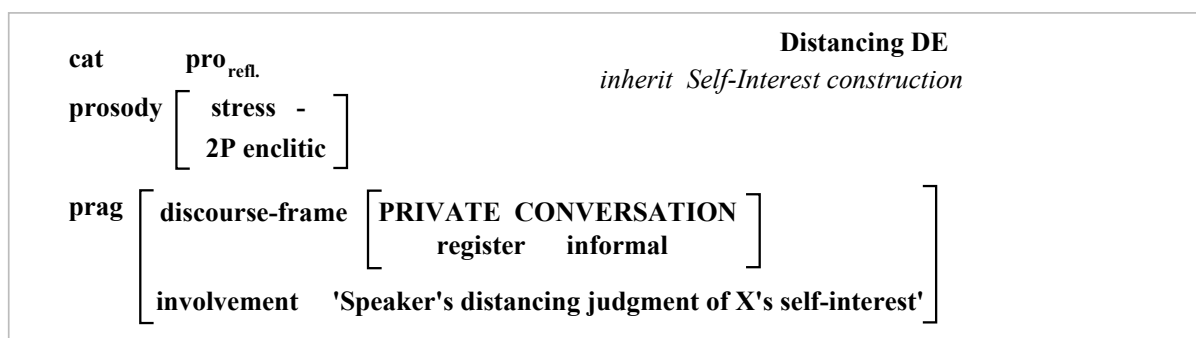

Schéma 3: Konstrukce dativu odstupu

3 DE V KONSTRUKČNÍ SÍTI

Z analýzy vyplývá několik závěrů týkajících se popisu DE:

- Všechny tři dativní konstrukce (dativ kontakto-
vý, subjektivní a dativ odstupu) mají dostatek společných rysů, abychom je mohli považovat za příslušníky jedné funkční kategorie. Všechny patří do stejné stylové roviny, slouží různým pragmatickým funkcím v rámci vztahů mezi mluvčím a adresátem, přehodnocují sémantický pojem zainteresovanosti jako pojem diskurzní deixe a vykazují stejné morfosyntaktické zvláštnosti (nemají postavení syntaktického argumentu, mají formu klitika a zpravidla i jeho slovosledné postavení ve větě).

- Od sémantických dativů se liší nižší mírou začlenění do větné struktury. Nemají jasný status sémantické role, proto nepodléhají omezením počtu rolí v rámci jedné klauze.
- Od ostatních prostředků vyjadřujících vztah mluvčího a posluchače se liší tím, že mohou být použity jen v některých druzích vět a projevují citlivost na referenční identitu participantů ve větách, ve kterých se vyskytují.

Zbývá otázka, jak tuto síť vztahů nejlépe zachytit, aby naše zobecnění co nejpřesněji odráželo konvencionalizované znalosti mluvčího.

Pokud se badatelé touto otázkou vůbec dosud zabývali, přiklonili se nejčastěji k zaměření převážně na sémantické (Jandová 1993) nebo pragmatické (King 1997) aspekty problému a ostatní roviny nechali stranou. Kognitivně založená analýza Jandové (Janda 1993) se soustředí na motivaci významu DE ve srovnání s významy ostatních českých dativů, zejména prostřednictvím sdíleného rysu zasaženosti dějem. Toto je evidentně důležitou součástí celého problému, ale její analýza se nijak nezabývá pragmatickým a morfosyntaktickým rozměrem DE. King (1997) se více zajímá o pragmatické aspekty českého dativu, proto si všímá kontextových a stylistických rysů, celkově ale zůstává pouze u spekulace, že ve větě s nahromaděnými dativy musí být všechny dativy referenčně odlišné. O morfosyntaktické vlastnosti dativu se rovněž nezajímá.

Další možné analýzy jsou podobně neúplné. Je zřejmé, že nestačí navrhnout analýzu řečových aktů v duchu generativní gramatiky, v níž jsou „etické dativy“ považovány za argument *verba dicendi* a jako takové stojí sémanticky i syntakticky mimo větu. Takový přístup nevyřeší ani všechna omezení spojená s užitím kontaktového dativu, a zjevně ho nelze použít na ostatní typy. Je rovněž nemožné redukovat DE na záležitost kontextové interpretace a inference, postulovat je jako inherentně sémantické jednotky, spolu s dalšími sémantickými dativy podle návrhu Dabrowské (1997), a zbytek přenechat interpretačním procesům, ve kterých mluvčí staví na svých mimojazykových znalostech. Bezpochyby je taková analýza oprávněná u promluv, u nichž je možný jak sémantický, tak pragmatický výklad dativu – viz příklady (19) – ale nelze tak odhalit případy, kdy je interpretace DE jednoznačná, gramaticky vymezená a jediná možná.

Empirická pozorování a jejich možná zobecnění proto vyžadují mnoho-
vrstevnaté reprezentace, jak byly pro jednotlivé typy DE navrženy v předcho-
zích oddílech. Jakmile máme určeny definiční vlastnosti jednotlivých typů,
můžeme je snadněji situovat ve společném sémantickém prostoru a v každém
typu vidět specifickou lingvistickou strategii pro vyjadřování určitého druhu
vztahů mezi mluvčím a posluchačem, především v oblasti emocionálního za-
ujetí participantů komunikace.

Navrhujeme tedy následující motivaci vztahu DE k sémantickému
dativu na jedné straně a diskurzně-deiktickým prostředkům na straně
druhé. Ústředním pojmem, který všechny tyto prostředky propojuje,
je pojem nepřímé zasaženosti dějem. Ten prokazatelně a s jasnými gra-
matickými důsledky motivuje užití dativu v jeho mnoha sémantických
obměnách: jak už jsme viděli, nepřímé zasažení dějem hraje roli při ztvár-
nění některých typů participantů děje zainteresovaných na sdělované
události.

Z kognitivního hlediska je rovněž obhajitelné přenést tento pojem
z událostní sémantiky na diskurz, kde nepřímé zasažení dějem nebo zain-
teresovanost mohou být snadno reinterpretovány jako zasaženost samot-
nou interakcí: jako zájem na něčem, nebo zasaženost něčím, co slyšíme,
co hodnotíme nebo jinak reagujeme na sdělovaný děj, nikoli jako podíl
na jeho průběhu. Díky tomuto propojení mezi zasažeností dějem a za-
sažeností diskurzem můžeme konstrukce DE považovat za motivovaný
významový posun ve vyjadřování běžné a uživateli jazyka výrazně vní-
mané asociace mezi formou (tj. dativem) a významem, a nikoli za pou-
hou náhodu. Tuto propojenost můžeme uspořádat do konstrukční mapy
(podobné, jakou užívá Fried 2007), naznačené ve schématu 4, který nabízí
reprezentaci, v níž se překrývají dvě významové domény: sémantika „si-
tuační“ (horní polovina schématu, schematicky oddělená tučnou čarou)
a sémantika interpersonálních vztahů (spodní polovina schématu). Střed
mapy znázorňuje událostně sémantické rysy se vztahem k dativu, jak se
překrývají s rysy běžného DE, jejichž výčet je umístěn pod popisem to-
hoto dativu. Každý typ DE je ohraničen vlastním čtyřúhelníkem a v ka-
ždém z nich přesně vidíme, které rysy sdílí s prostorem DE nebo s kon-
strukcemi bez DE. Rysy společné dativům a dalším konstrukcím jsou
označeny oválem, v němž jsou dané konstrukce uvedeny (vokativ, zvrtné
nebo sponové konstrukce).

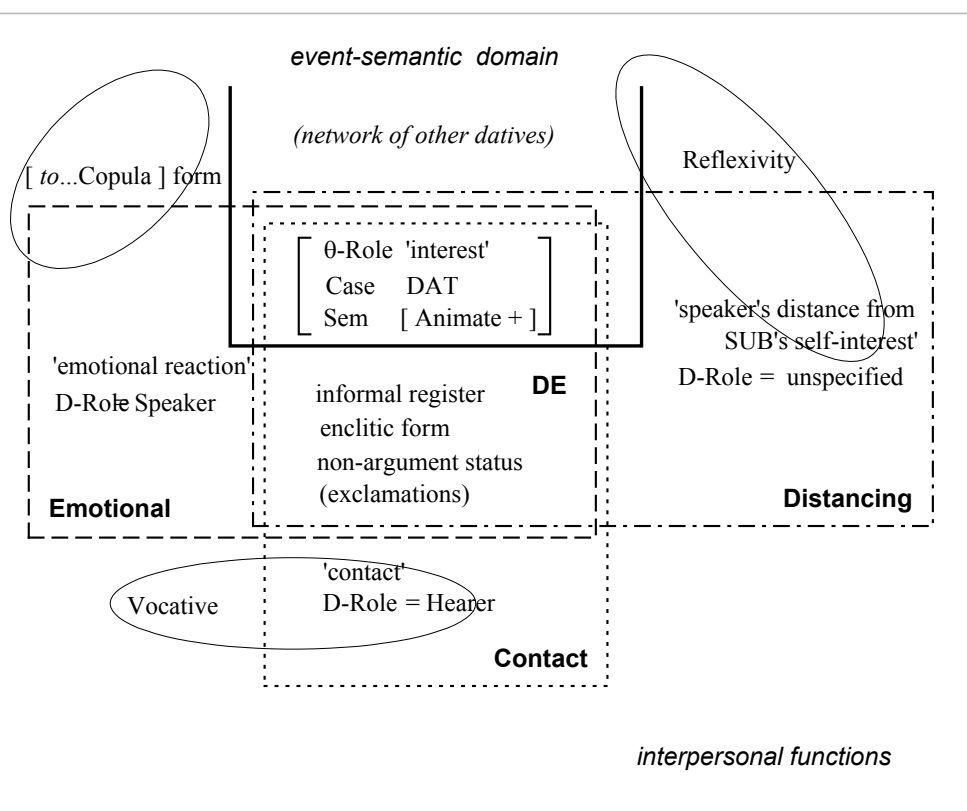

Schéma 4: Sít DE

Sestavení konstrukční mapy můžeme brát jako způsob znázornění gramatické kategorizace s přesně určenými oblastmi kontinuity a diskontinuity napříč danými konstrukcemi, přičemž všechny (dis)kontinuity jsou založeny na konkrétních empiricky podložených datech. To, že centrálním organizačním principem je sémantická motivace založená na pojmu zasaženosti dějem, hraje důležitou roli také proto, že přesouvá pozornost od dativního tvaru jako potenciálního hlavního motivujícího faktoru. Dativ se v různých jazycích může pojít s různými sémantickými pojmy a zůstává otevřenou empirickou otázkou, zda je vývoj DE, který pozorujeme v češtině, obecnou vlastností dativů. Zatím však chybějí studie zabývající se touto problematikou v dalších jazycích, takže předložená analýza zachycená v navržené konstrukční mapě vede především k vyslovení následující hypotézy: vznik interakčních dativů (jako jsou DE) bychom neměli očekávat v jazycích, kde dativ nebo jeho funkční ekvivalent nemá schopnost vyjadřovat nepřímé zasažení dějem.

4 ZÁVĚR

Závěrem lze říci, že všechny tři typy DE mají funkci odkazování v rámci diskurzu, a to ve třech různých konstelacích vztahů mluvčího a posluchače, z čehož vyplývají některé jejich další vlastnosti. Za prvé, jejich deiktická funkce motivuje výběr možných referentů DE: v případě kontaktního DE, orientovaného na posluchače, může být referentem pouze 2. os.; v případě subjektivního DE, orientovaného na mluvčího, je referentem pouze 1. os.; reflexivní tvar dativu odstupuje přivádí pozornost k tomu, že mluvčí vyjadřuje nesouhlasný postoj k prožitkům, jejichž recipientem je další participant a jež jsou vnímány jako přehnané nad normální míru.

Volba užití DE v dané promluvě je samozřejmě plně v kompetenci mluvčího, protože přítomnost DE není závislá na gramatické podobě větné struktury. Stejně tak je v tomto smyslu plně v kompetenci mluvčího i užití DI. Účelem předkládaného výzkumu a analýzy bylo ukázat, že produkce i recepce DE v konkrétní komunikační situaci závisí na konvencionalizovaných očekáváních ve vztahu k formě, významu a funkci a že povaha těchto očekávání je srovnatelná s obecným povědomím o jakýchkoli jiných gramatických konstrukcích, bez něhož by se produkce a percepce na úrovni rodilého mluvčího neobešla. Jinými slovy, DE představují konvencionalizované prostředky, které umožňují odkazování k participantům jazykové interakce, a to pro specifické komunikační účely; mluvčí rovněž vědí, v jakých typech textů a kontextů se tyto prostředky mohou použít. Přesto, což je podstatné, je užití těchto forem omezeno některými gramatickými vlastnostmi výpovědi, z čehož vyplývá, že DE představují relativně složité gramatické jednotky se specifickými syntaktickými, sémantickými a pragmatickými požadavky. Zároveň je jasné, že DE se částečně překrývají s jinými konstrukcemi.

Složitost analyzovaného materiálu jej činí vhodným kandidátem pro konstrukční analýzu. Materiál poskytuje zejména doklady toho, že mluvčí operují s abstraktními, vzájemně propojenými gramatickými vzorci. DE mají vztah k sémantickým dativům, ale i ke specifickým pragmatickým podmínkám promluvy a to obojí má vliv na jejich gramatickou podobu. Mnohvrstevná architektura konstrukční gramatiky nabízí vhodný model nejen pro reprezentaci složitých gramatických jednotek, ale i pro zobrazení jejich vzájemných vztahů. Možnost popsat explicitně tuto propojenost je obzvlášť cenná,

protože umožňuje znázornit gramatiku jako síť vztahů vzniklých okolo sdíle-
ných rysů, ať už formálních, sémantických nebo pragmatických.

Seznam zkratek ve schématech

Cat	kategorie
Pro pers	osobní zájmeno
Prosody	rovina prozodie
– stress	nepřízvukový tvar
2 p clitic	klitikon na 2. pozici
Prag	rovina pragmatiky
Discourse frame	diskurzivní rámec
Private conversation	soukromá konverzace
Register informal	neformální stylová rovina
Involvement	emocionální zaujetí
Empathy seeking contact with hearer	kontakt s posluchačem zamě- řený na vzbuzení empatie
Morphol	rovina morfologie
Sem role interest	sémantická role zájem/zainteresovanost
Inherit	konstrukce sdílené vztahem dědičnosti
Exclamative construction	zvolací konstrukce
Speaker's subjective attitude to current discourse	subjektivní postoj mluvčího ke sdělované informaci
Self-interest	vlastní zájem
Speaker's distancing judgement of X's self-interest	hodnotící odstup mluvčího od vlastního zájmu osoby X
Event-semantic domain	oblast událostně sémantická
Network of other datives + animate	síť ostatních dativů životný

V Odlišnosti gramatických kategorií apelativ a proprií (antroponym a toponym)

1 SLOVNÍ DRUH

Osobní i zeměpisná jména plní vždy funkci konkrétních substantiv, i když mají formu adjektivní (antroponyma *Novotný, Černý*, toponyma *Slaný, Káraný*) nebo větnou (*Osolsobě, Skočdopole*).

2 KATEGORIE RODU

2.1 Antroponyma

Na rozdíl od apelativ je gramatický rod u všech antroponym dán rodem přirozeným, proto bez ohledu na zakončení jsou v základním tvaru rodu mužského životného, pokud pojmenovávají muže, a rodu ženského, pokud pojmenovávají ženu (v přechýlené či nepřechýlené formě), ať už původně tato slova jakožto apelativa patřila k rodu mužskému, ženskému nebo střednímu. A to i v případech, že jsou zakončena koncovkou typickou pro deklinační typ jiného rodu (např. koncovka *-o* deklinačního typu „město“ v rodě středním). Zatímco apelativa se skloňují podle množství vzorů a podvzorů v rámci tří gramatických rodů, u proprií přicházejí v úvahu pouze mužské životné vzory „pán“, „muž“, „předseda“, „soudce“ a ženské vzory: „žena“, „růže“. Dále adjektivní skloňování podle vzorů „mladý“ a „jarní“ pro oba rody. Pozůstatky skloňování podle ostatních deklinačních typů se objevují jen ojediněle, a to u některých typů jmen homonymních s apelativy, např. typ *dítě* (viz 4.1).

Na rozdíl od apelativ je v oblasti proprií výrazně častější situace, kdy zakončení jména v nom. sg znemožňuje jednoznačné zařazení k jednomu z výše uvedených skloňovacích typů. MČ 2 uvádí, že právě pouze dvojí mluvnický rod je důvodem, proč se u antroponym využívá častěji než u apelativ okrajových deklinačních typů, a jako příklad je uvedeno zájmené skloňování. Domníváme se však, že důvodem není jen omezený počet rodů, a tím

i deklinačních typů, ale že vliv na pevnější postavení zájmenného skloňování v rámci skloňovacích paradigmat má i výrazně větší množství neobvykle zakončených jmen, obtížně začlenitelných do morfologického systému a zařaditelných pod určité paradigma.

2.2 Toponyma

Toponyma se vyskytují ve formě všech tří rodů. Zařazení jména k rodu se řídí primárně jeho zakončením v nominativu spolu s rodem homonymního apelativa, ze kterého vzniklo. Podle A. Polívkové se místní jména „skloňují podle svého příslušného vzoru, jež určíme podle zakončení v 1. p. nebo z tvaru 2. pádu“ (Polívková 2007, s. 18). To ale není zcela přesné. Dříve než podle zakončení určíme příslušný deklinační vzor, je třeba určit gramatický rod daného toponyma. Zde musíme vycházet pouze ze zakončení v nominativu, protože tvar genitivu je závislý právě na určeném rodu a vzoru. Nemůže tomu být naopak. Nelze určit rod, resp. deklinační typ, z koncovky genitivu, jestliže tvar genitivu vyplývá z příslušnosti k určitému typu.

Na rozdíl od antroponym, u kterých je gramatický rod určen rodem přirozeným, dochází u toponym v úzu ke kolísání, a to tam, kde zakončení v nom. sg. umožňuje přiřadit název k více rodům. Lze souhlasit s Polívkovou, že jde zaprvé o domácí názvy s nulovou pádovou příponou zakončené v nom. sg. na *-c, -č, -j, -ň, -ř, -š, -ť, -ž, -l, -m, -v, -z*: *Kondrac, Pankrác, Olomouc, Vyskeř, Břeclav, Budeč, Dobříš, Aš, Hostouň, Kroměříž, Ledec, Libeň, Miroslav, Náměšť, Příbram, Starkoč, Třeboň, Třešť, Toužim, Tuchoraz, Unhošť, Vlašim* atp., za druhé o názvy cizí (Polívková 2007).

Rodové zařazení toponym cizího původu se řídí stejnými pravidly. Je-li jméno zakončeno v nom. sg. koncovkou typickou pro určitý deklinační typ určitého mluvnického rodu, je k němu zařazeno. Rod v původním jazyce nehraje většinou výraznou roli.¹ U cizích zeměpisných názvů dochází ke kolísání častěji než u jmen původem českých, a to se týká i jmen zakončených na jiné souhlásky než ty uvedené v předchozím odstavci. Jestliže zakončení v nom.

1 MČ 2 upozorňuje, že „vliv původního jazyka na zařazení jména k rodu se projevuje u některých skupin jmen řeckých a latinských, např. latinské zakončení *-um* zařazuje jména důsledně k neutrum i v češtině (*Tusculum, Karolinum, Komenium* atp.), *-is* předurčuje ženský rod řeckých jmen i v češtině (*Akropolis/-l(e), Salamis/-ína, Kolchis/-ida*). Vlastní jména řecká a latinská se tedy chovají stejně jako apelativa“ (MČ 2 1987, s. 347).

sg. umožňuje přiřadit název k více rodům, hraje roli zejména to, v jakém rodě se název ustálí v úzu. Na to mají vliv i mimojazykové činitele, např. denotát, který toponymum pojmenovává. Zatímco statisticky převažuje u jmen míst a krajin zakončených na měkkou souhlásku ženský rod (*Bretaň, Poznaň, Vídeň, Hanoj, Falc, Uruguay* [-j])², názvy řek, pohoří a hor s tímto zakončením se řadí zpravidla pod deklinační typy rodu mužského (*Dunaj, Hindúkuš*), přestože jinak zakončené názvy řek jsou tradičně přiřazovány k femininům a často jsou i morfologicky adaptovány, aby femininům odpovídaly také svým zakončením (např. *Seine* > *Seina*, *Rhône* > *Rhona/Rhônea*, *Thames* > *Temže*). K neutřím spadají vedle jmen zakončených koncovkou *-o* (*Ohio, Kongo, Oslo*) také jména se zakončením neobvyklým pro český morfologický systém. Ta obvykle zůstávají nesklonná (*Tahiti, Peru, Vanutu*). Jak uvádí MČ 2: „Přináležitost do věcně významové skupiny je ovšem někdy tak silná, že i tato jména kolísají, např. jména řek jako *Mississippi, Zambezi* se při syntaktické shodě někdy chovají jako feminina (typický rod pro názvy řek), třebaže vzhledem k nesklonnosti bývají řazena k neutřím“. (MČ 2 1987, s. 348) V úzu mohou vedle sebe existovat dvě varianty více či méně frekventované, případně z více variant postupem času jedna může v úzu převážit. Jen omezená část toponym je zaznamenána v jazykových příručkách, kterými by se uživatelé jazyka mohli při jejich používání v komunikaci (psané i mluvené) řídit. V mnoha případech, zejména tam, kde v příručkách příslušná informace chybí, dochází v úzu ke kolísání a kritériem při výběru určité varianty bývá obvykle pouze její vyšší frekvence v úzu.

Jako příklad kolísání mezi femininy a maskuliny lze uvést např. toponymum *Dubaj*. Jméno *Dubaj* mluvnice, slovníky ani PČP neuvádějí³ a v úzu název kolísá mezi rodem ženským (typ „píseň“) a mužským (typ „stroj“). Většina pádových tvarů je homonymní, proto lze oba skloňovací typy rozlišit jen na základě tvaru v instrumentálu, případně ve spojení s adjektivem či zájmenem. Podle internetového vyhledávače Jyxo je poměr mezi tvary *Dubajem* a *Dubají* 91 : 659 a ČNK uvádí pouze 30 výskytů tohoto jména v instr. sg., všechny ve tvaru *Dubají*.

Další příklad kolísání mezi rodem středním a mužským je např. francouzské město *Albertville* [albervil]. Zde je příčinou kolísání odlišná grafická

- 2 Exonyma zde neoddělujeme od endonym jako samostatné skupiny. Pojímáme je souhrnně.
- 3 Zeměpisné příručky, které název obsahují, nezmiňují jeho gramatický rod, ani z textu jej nelze odvodit.

a fonická podoba jména. Přestože samotná fonická forma se souhláskou na konci zařazuje jméno mezi maskulina, nesoulad mezi oběma formami (souhláska × samohláskové písmeno) je orientuje k neutrum. Ve středním rodě se zachází s tímto jménem jako s nesklonným (*Rekord v počtu sportovců (1801) zatím drží francouzské Albertville*), v mužském rodě se skloňuje podle vzoru „hrad“ (... *zastavili cyklisté na 32. kilometru po startu v Albertvillu včerejší 17. etapu Tour de France*).⁴ Vzhledem k silné homonymii pádových koncovek a převaze nesklonných podob lze rod jména určit pouze na základě adjektiva či zájmena, které se k němu váže. Ta se však nevyskytují dost často na to, aby chom mohli provést spolehlivé srovnání frekvence obou variant. Můžeme proto na základě výskytů v ČNK a na internetu pouze konstatovat, že toto kolísání existuje.⁵

U názvů homonymních s apelativy rod zůstává nezměněn – *Loket, Most, (Kutná) Hora, (Horní) Bříza, Ústí*. Na rozdíl od antroponym si toponyma ponechávají i změny kvantity samohlásek v jednotlivých nepřímých pádech, jak se objevují u homonymních apelativ: *obec Kámen* – gen. sg. *Kamene, Kamenu* (zachovávají se zde i zbytky původního n-kmenového paradigmatu).

3 KATEGORIE ČÍSLA

Propria vykazují odlišné znaky i v gramatické kategorii čísla. Pro kategorii čísla je podstatné, že vlastní jména mají ve vztahu k denotátu individualizující funkci, vyjadřují jeho jedinečnost. Singulár je tedy u nich primární. „Vlastní

4 SYN2010.

5 Na příkladu kompozit s druhou částí *-ville* se ukazuje, že rod a následné přiřazení k deklinačnímu paradigmatu je u cizích toponym velmi chaotické. Jméno pevně ukotvené v tvrdém paradigmatu mužského rodu vzoru „hrad“ je např. *Nashville*, u něhož jsou výskyty nesklonné formy spíše sporadické: V nepřímých pádech je poměr podoby nesklonné a sklonné 23 : 196 (*v pátečním utkání v Dallasu a včera v Nashvillu* × *To by podle týmu dr. Raymonda DuBoise z Vanderbiltovy univerzity v Nashville mohlo zlepšit metody léčby rakoviny*) Velké množství dalších jmen s komponentem *-ville* však kolísá mezi mužským a středním rodem a mezi nesklonností a vzorem „muž“. Dá se pouze konstatovat, že u nich nesklonné podoby převažují. V samotném přiřazení k rodu se podle nalezených dokladů neprojevuje žádná výsledovatelná tendence či příklon k jednomu typu: ... *došly i na ženskou kliniku v New Albany (stát Indiana), Louisvillu (stát Kentucky) a Knoxville (stát Tennessee)*. *Od roku 1996 má v Jacksonville na Floridě svou pobočku. ... v noci na včerešek v texaském Huntsvillu. Od roku 1975 se začal věnovat výzkumné práci, nejprve na Virginské univerzitě v Charlottesville* (SYN2010).

jméno je základním prostředkem vyjádření jedinečnosti nějakého objektu, tj. osoby, zvířete, místa, společenského zařízení, lidského výtvoru atd. (*Eva, Tolstoj, Alík, Praha, Vltava, Tvorba, Hlahol*) nebo celku objektů (*Pyreneje, Francouzi*), jeho odlišení od jiných jednotlivin (nebo celků) téhož druhu. Vlastní jména nemohou tedy klasifikovat ani označovat třídu objektů: jména *Věra, Svoboda, Lhota* vždy zůstávají jménem určité osoby, místa atd.⁶ (MČ 2 1987, s. 345).

3.1 Antroponyma

Osobní jména se až na výjimky nevyskytují jinak než ve formě singuláru. Na základě své sémantické odlišnosti od apelativ, kterou je pojmenovávání jednotlivostí, v tomto případě jednotlivých osob (viz výše), se u nich plurálové tvary objevují jen zcela výjimečně, ve specifických kontextech. Ve výjimečných případech může nastat potřeba pojmenovat více osob jedním jménem a pak je namístě plurálová forma, např. když se v kolektivu vyskytuje více lidí se stejným jménem (např. *ve třídě máme dvě Hany*). Další možná situace, ve které se můžeme setkat s plurálovým tvarem antroponym, je rozšíření pojmenovovacího rozsahu, tedy když jméno užíváme ve významu obecném (např. *nevěřící Tomášové*). Jsou to jména na přechodu mezi apelativy a proprii, nejde tu však ještě o apelativizaci v pravém slova smyslu, což dokládá i fakt, že zůstává pravopisná podoba s velkým počátečním písmenem; srov. *nevěřící Tomášové – lazarové/lazaři*). Méně často se plurál užívá pro souhrnné označení rodinných příslušníků (např. *bratři Čapkové, náměstí Bratří Synků*).⁷ Krátké tvary (*Čapci, Synci, Nováci* apod.) jsou v úzu spíše výjimečné, i u antroponym homonymních s apelativy (*špačci* i *špačkové* × *Špačkové*). Formou plurálových tvarů můžeme pojmenovat manžele a rodiny: *Novotní* (*manželé Novotných*), *Novákovi*.

Z těchto důvodů můžeme mluvit o tvarech plurálu u antroponym jako o periferních v rámci gramatické kategorie čísla, a to především pro velmi

6 Vhodnost a užitečnost pojmu „jedinečnost“ pro charakteristiku proprií zpochybňuje M. Beňeš (v tisku), jednak pro jeho sémantickou nejednoznačnost, ale především proto, že se vlastní názvy jako jména přidělují i skupinám objektů (např. názvy sad výrobků) – to má pak důsledek i pro pravopisnou podobu takových výrazů (psaní velkých či malých počátečních písmen.)

7 Tyto plurálové tvary mohou označovat rodinné příslušníky (méně často než přivlastňovací tvar), ale i nositele stejného jména bez příbuzenského vztahu.

nízkou frekvenci a funkční zatížení. Domníváme se, že v tomto případě lze periferními nazvat nejen samotné plurálové tvary, ale můžeme mluvit i o samotné kategorii plurálu jako o periferní. Necháváme stranou tzv. skupinová antroponyma, která pojmenovávají celky, tedy jména rodová (*Habsburkové, Přemyslovci*), rodinná (*Novákovi, Homolkovi*), národní, kmenová a obyvatelská (*Češi, Francouzi, Pražané, Inkové, Siouxové*). MČ 2 upozorňuje, že v singuláru tato jména neindividualizují, „neoznačují jedince, nýbrž kteréhokoliv příslušníka národa, státu, rodiny atd., a tedy nejsou přísně vzato již jmény vlastními“ (MČ 2 1987, s. 349). To ovšem neplatí vždy. Kontexty, ve kterých lze použít jméno označující příslušníka určité skupiny ve významu konkrétní osoby, jsou zcela běžné, obzvláště v případech, kdy chceme jednotlivé osoby z různých skupin (národnostních, obyvatelských, rodových apod.) odlišit (*Anderson nasadil kajicný výraz, vděčen, že Američan přijal, tak jak Mirit předpokládala, jeho vysvětlení bez dalších otázek. Habsburk [míněně Otto Habsburk] řekl, že až budou Češi vyjednávat o vstupu do Evropské unie, budou mít kvůli záležitosti Sudet problémy s právem občanů členských zemí [...]*)⁸ a jméno rodinné v singuláru naopak ve většině případů označuje konkrétní osobu.

3.2 Toponyma

Přestože stejně jako antroponyma i toponyma označují pouze jednotliviny, nejsou u nich na rozdíl od antroponym plurálové tvary výjimečné. Pomineme-li plurálové tvary označující více míst, např. *dvě Lhoty, Budějovice, Ústí, Koreje* apod. (takové výskyty mají v úzu velmi nízkou frekvenci a lze je označit stejně jako u jmen osobních za periferní), jedná se o pluralia tantum. Tato vlastní jména na základě množiny předmětů vytvářejí určitou jednotu a množným číslem označují pouze jednotlivá místa (města, vesnice, státy, pohoří, souostroví apod.). Jde o toponyma, jejichž denotát může být tvořen určitým celkem nebo množinou předmětů. Např. řeky se ve formě množného čísla nepojmenovávají, naproti tomu u pohoří (*Beskydy, Alpy*), souostroví (*Bahamy, Azory*) či obcí a jejich částí je to častý způsob (*Stodůlky, Lázně, Napajedla*). Pluralia tantum jsou mezi toponymy jev zcela běžný, nijak výjimečný a plurálové tvary zeměpisných jmen mají v rámci propriálního

8 SYN2009PUB.

systému zcela pevnou pozici. Plurál zde vychází z původní slovotvorné motivace, z původního lexikálního významu základového slova. Slovotvorná motivace je v některých případech evidentní (*Mariánské Lázně, Stodůlky, Říčany, Vysočany, Blata...*), v jiných bývá již zastřena (*Lysolaje, Petrovice, Vítkovice*). V praxi je důsledkem to, že v případech, kdy má jméno homonymní koncovku *-e/-ě, -í*, která může patřit jak tvaru plurálu, tak singuláru (*Kaliště, Sušice, Bechyně, Kamenice*), si uživatelé jazyka, kteří název neznají, nemohou být jisti bez alespoň částečné znalosti etymologie názvu, zda zeměpisný název je ve tvaru singulárovém, či plurálovém. Občas v úzu (i v rámci kodifikace) existují i obě varianty zároveň, a to ve dvou případech:

- a. jde-li o dvě různé obce, např. sg. *Sušice* (v Čechách)
a pl. *Sušice* (na Moravě) nebo
- b. jde-li o tutéž obec s dvojím možným gramatickým číslem:
Hostivice: genitiv *Hostivice* (sg.) i *Hostivic* (pl.).

U jmen cizích je situace mnohem složitější. Jsou dva případy, kdy toponymum může být chápáno jako pomnožné:

- a. Už v původním jazyce je název v plurálovém tvaru a čeština tuto gramatickou kategorii přebírá. Jedná se o exonyma: *Benátky, Pomorany, Alpy, Shetlandy, Antverpy, Filipíny*. Plurálový morfém původního jazyka je zpravidla nahrazen plurálovým morfémem českým, jméno je adaptováno do češtiny, zařazeno do příslušné deklinace a skloňováno pomocí českých plurálových koncovek. V ostatních případech jméno obvykle zůstává nesklonné (pokud není zakončeno na *-i/-y*, aby mohlo být skloňováno podle plurálového paradigmatu). Sem se řadí německá jména zakončená na *-ingen, -hausen* (*Tübingen, Göttingen, Meiningen, Schaffhausen*). Mluvnice uvádějí, že lze respektovat původní plurál v němčině a ponechat jména nesklonná (srov. MČ 2 1987). Tento způsob je však dnes méně častý. Častěji se tato jména skloňují jako substantiva v singuláru podle vzoru „hrad“ (gen. sg. *Tübingenu, Göttingenu, Meiningenu, Schaffhausenu*).⁹ Tento způsob je v současnosti častější patrně proto, že se ztrácí povědomí

9 Plurálové podoby *Tubinky, Gotinky* jsou dnes spíše výjimečné.

o původním plurálu v němčině. Naopak u některých jiných jmen se při zachování plurálové charakteristiky vžila nesklonná podoba (*Cannes, Versailles*,¹⁰ *Queens*).¹¹

- b. Na základě zakončení na *-i/-y* [i] (typické koncovky plurálu v češtině) je toponymum zařazeno mezi jména pomnožná (ať už v původním jazyce bylo ve tvaru singulárovém, či plurálovém): *Helsinki* (finsky *Helsinki*).

4 DEKLINAČNÍ TYPY A KATEGORIE PÁDU

Aby mohla čeština coby flektivní jazyk vyjádřit gramatický význam a větně-členskou funkci substantiv ve větě, musí je skloňovat, tedy přidávat koncovky k základu slova. V případě jmen snadno včlenitelných do českého morfologického systému je to činnost v podstatě mechanická, pro mluvčího intuitivní, bezproblémová. Problém nastává, když je třeba začlenit do systému jméno, (a) které je svým zakončením češtině cizí a neodpovídá jednotlivým skloňovacím typům a podtypům nebo (b) jehož fonická a grafická podoba se výrazně liší: na základě fonické formy (použité v mluvené komunikaci) jméno náleží k určitému paradigmatu, ale na základě podoby grafické (použité v komunikaci psané) ho řadíme k paradigmatu jinému. Takových komplikovaných případů je mezi proprii výrazně více než mezi apelativy a jedná se zpravidla o jména cizí, protože se na rozdíl od apelativ nepřekládají (viz výše) a přebírají se obvykle v původní grafické a fonické formě. Zatímco u cizích apelativ dochází k postupnému adaptačnímu procesu (po stránce grafické a fonické) tak, aby se slovo přizpůsobilo českému fonologickému a morfologickému systému, u proprii tato možnost neexistuje¹².

10 SSČ a MČ 2 uvádějí u názvu *Versailles* i možnost skloňovat jej pomocí ženských plurálových koncovek (2. p. *Versailli*), ale v úzu se prosazuje spíše nesklonná podoba (korpus SYN neobsahuje dokonce žádný doklad skloňované podoby).

11 Existují rovněž další zeměpisné názvy původně v plurálové formě, se kterými se ovšem v češtině zachází jako se substantivy singulárovými, patrně proto, že stejně jako v případě typu německých názvů *Tübingen, Göttingen* je příliš slabé povědomí o tom, že jde o plurál. To se týká např. názvu amerického státu *Massachusetts* nebo měst *Las Vegas, Los Angeles* (nesklonné) nebo brazilského města *Santos* (skloňované podle vzoru „hrad“).

12 Pomineme zde případ exonym (*Graz – Hradec, Alpes/Alpen – Alpy, Thames – Temže, Loire – Loira*), která už dnes nevznikají a kde se nejedná v pravém slova smyslu o překlad, ale spíše

Vlivem zvýšeného kontaktu češtiny s jinými jazyky a v důsledku otevření České republiky globalizujícímu se světu narůstá od 90. let 20. stol. počet cizích jmen (zeměpisných i osobních), která v komunikaci používáme. Jsou to jména, která jsou mnohdy českému deklinačnímu systému cizí, přesto se s nimi čeština jako flektivní jazyk musí vypořádat, aby bylo možné je v textu použít a vyjádřit jejich větněčlenskou funkci. Problematických případů je i v běžné komunikaci velmi mnoho (ve srovnání s apelativy, ale i ve srovnání s dobou před rokem 1989). Propriální morfologický systém se této situaci přizpůsobuje vytvářením skloňovacích podtypů a preferencí určitých deklinačních paradigmat před jinými. Lze říci, že právě tato potřeba a nutnost vypořádat se s problematickými a obtížně začlenitelnými typy je důvodem, proč je propriální kategorie v rámci morfologického systému hodnocena jako jeho periferie a zároveň proč je v ní morfologický vývoj tak dynamický a nové skloňovací tendence a přechody na ose centrum – periferie jsou zde velmi výrazné. Periferie jazykového systému obecně je dynamičtější než její centrum, jazykové prostředky jsou zde ve větším pohybu a jako první se zde projevují vývojové tendence, které se postupně prosazují i směrem k centrálnějším oblastem. Na rovině morfologické je to zejména příklon k deklinačním typům do té doby méně frekventovaným.

Skloňování osobních jmen vychází primárně z fonické stránky, z mluvené formy jazyka, a jí se přizpůsobuje grafická podoba jména, která může být mnohdy od té vyslovované dost vzdálená. Např. *Shakespeare* [šejkspír] – gen. sg. *Shakespeara*, nikoli *Shakespeareho*; *Nagy* [nat] – gen. sg. *Nagye*, nikoli *Nagyho*; *Greenwich* [grinič] – gen. sg. *Greenwiche*, nikoli *Greenwichu*. Není to však jediný postup. Jak uvádí MČ 2, „protože grafická podoba ovlivňuje morfologii proprií více než morfologii apelativ, řídí se skloňování cizích vlastních jmen kvůli snazšímu nebo vhodnějšímu začlenění i podle podoby psané, která zároveň umožní v textu snáze identifikovat původní podobu jména“ (MČ 2 1987, s. 350). Např. *Dumas* [dima] – gen. sg. *Dumase*, nikoli *Dumy*; *Maurice*

o počeštěnou podobu jména, eventuálně o překlad částečný, a to tam, kde ve víceslovných toponymech má některá část lexikální význam: *Nouvelle Caledonie* – *Nová Caledonie* apod. Náhrada cizího antroponyma českým ekvivalentem (*Angélique* – *Angelika*, *Jacques* – *Jakub*) už dnes rovněž není obvyklá a u reálně existujících osob (mimo beletrii) je přímo nepřijatelná. Srov. *královna Alžběta II.* × *princ Charles*, nikoli *Karel*; *král Juan Carlos*, nikoli *Jan Karel* apod. (pro používání českého ekvivalentu anglického jména *Elisabeth* patrně hrálo roli, že u předchozí nositelky tohoto jména Alžběty I. se rovněž užíval český ekvivalent, jak to v té době bylo obvyklé).

[*moris*] – dat./lok. sg. *Mauriceovi*, nikoli *Mauricovi*. V některých případech dochází v důsledku této odlišnosti ke kolísání a užívají se dubletní tvary: jeden vychází z formy fonické, druhý z formy grafické. V takových případech se může u toponym lišit i zařazení ke gramatickému rodu: Jména *Brisbane* či *Jacksonville* mohou být zařazena mezi nesklonná substantiva středního rodu nebo mohou být skloňována podle vzoru „pán“ (gen. sg. *Brisbanu*, *Jacksonvillu*).¹³ Cílem skloňovacích paradigmat uvedených v jazykových příručkách je (a mělo by být) přirozeně to, aby rozdíl mezi fonickou a grafickou podobou byl minimální. Přesto mohou nastat situace, které skloňování komplikují, a to většinou v souvislosti se jmény cizího původu.¹⁴

4.1 Antroponyma

Antroponyma se skloňují podle apelativních deklinačních typů mužských či ženských. Dále je možné na základě zakončení jména skloňovat podle adjektivních vzorů, případně použít zájmenné skloňování. Pozůstatky skloňování podle skloňovacích typů středního rodu se objevují jen ojediněle, a to u některých typů jmen homonymních s apelativy, např. typ *Dítě*, vždy však pouze jako dubletní pádové koncovky vedle tvarů podle výše uvedených vzorů maskulin: *Dítě* – gen. sg. *Dítěte* i *Dítě* (tvary s rozšířeným kmenovým základem *-et-* jako u apelativního typu „kuře“). Vedle jména *Dítě* k tomuto typu spadají příjmení *Kníže*, *Hrabě*, *Poupě* atp.).

Zásadní odlišnost proprií od apelativ je také v řazení k měkkému či tvrdému deklinačnímu typu podle zakončení základu na určitou souhlásku (v grafické podobě souhláskové písmeno). Přestože apelativa, jejichž základ je zakončen obojetnými souhláskami, resp. souhláskovými písmeny *s*, *z*, a *x*, jsou řazena k tvrdému mužskému skloňovacímu typu „pán“, propria se stejně zakončeným základem se v současnosti přiřazují k měkkému skloňovacímu typu „muž“: *Alois* – gen. sg. *Aloise* (vedle staršího *Aloisa*), *Hlinomaz* – gen. sg. *Hlinomaze* (dříve *Hlinomaza*), *Marx* – gen. sg. *Marxe*. V současném jazyce je skloňování podle vzoru „pán“ hodnoceno jako archaické a objevuje se už jen sporadicky (srov. MČ 2 1987, s. 356). Bez archaického příznaku se tyto koncovky udržují jen v nemnoha případech. Pádové tvary podle vzoru „pán“ se

13 Viz 2.2.

14 Podrobný popis deklinačních paradigmat proprií viz Smejkalová (v tisku) in Akademická příručka českého jazyka a Internetová jazyková příručka [online].

pocitují jako stylově rovnocenné u některých jednoslabičných jmen (volba koncovky obvykle závisí na rodinné tradici nositele jména); a to především u jmen homonymních s apelativy (*Rys, Kos* – gen. sg. *Ryse* i *Rysa, Kose* i *Kosa*).¹⁵ U jmen víceslabičných se koncovky tvrdého deklinačního typu objevují především z důvodů stylistických, např. u jména *Johannes Brahms*. V ČNK je 114 výskytů tvaru *Johannesa Brahmse* a 137 výskytů tvaru *Johannese Brahmse*.¹⁶ Koncovka *-a* u křestního jména se dá zdůvodnit snahou pisatele neopakovat dvě stejné koncovky za sebou.

U cizích osobních jmen, jejichž tvar (resp. zakončení) je v češtině neobvyklý a cizorodý a čeština pro něj nemá vytvořeno skloňovací paradigma, se v úzu vyskytují dvě možná řešení.

a) Pro mužská jména se užívá skloňování zájmenného, které je u apelativ výjimečné a nejen z hlediska systémového, ale i frekvenčního jej lze považovat za periferní (řadí se k němu obvykle cizí slova typu *abbé, dandy* apod.). Naproti tomu u proprií se vyskytuje poměrně často. Pro jména zakončená na *-i/-y* [i], *-é* je to jediná možnost (*Visconti* – gen. sg. *Viscontiho*; *Pelé* – gen. sg. *Pelého*), pro jména zakončená na [í], *-e* [e] je to dubletní varianta (*Rilke* – gen. sg. *Rilka* či *Rilkeho*; *Lee* – gen. sg. *Leea* či *Leeho*).¹⁷ V současném úzu je tento způsob skloňování osobních jmen velmi produktivní, patrně proto, že umožňuje ze všech pádových tvarů odvodit základní podobu jména v nominativu a základ jména zůstává bez hláskových alternací. Produktivita tohoto skloňování je evidentní i při pohledu na jména česká, u kterých se dříve užívalo pouze skloňování podle vzorů „pán“ a „muž“: *Šebrle* – gen. sg. *Šebrla* i *Šebrleho*; *Kubice* – gen. sg. *Kubice* i *Kubiceho*.

b) Jméno zůstává nesklonné: např. většina ženských jmen zakončených na souhlásku (křestní jména a nepřechýlená příjmení) a některá jména orientální. MČ 2 uvádí, že „ženská příjmení se v češtině užívají vždy v přechýlené podobě, nejčastěji odvozené formantem *-ová*, čemuž se přizpůsobují i cizí osobní jména do češtiny přejímaná nebo v ní užívaná“ (MČ 2 1986, s. 347). Dnes je však situace poněkud odlišná. V nepřechýlené podobě se objevují nejen jména cizí a obtížně zařaditelná do českého morfologického systému, ale i jména česká, jejichž nositelkami jsou Češky. Tradičně se ponechávala

15 Jméno *Hus* se k měkkému skloňovacímu vzoru nepřihodilo a tradičně zachovává pouze koncovky tvrdého vzoru „pán“ (*Hus* – 2. p. *Husa*)

16 SYN2010.

17 Podrobněji viz Smejkalová (v tisku).

nepřechýlená (a to jen jako pouhá varianta podoby přechýlené) příjmení zakončená na *-ů* (*Janů*) a na *-ó* (*Walló*), viz Havránek – Jedlička (1960). Podrobněji se touto problematikou zabývá M. Knappová v publikaci *Naše a cizí příjmení v současné češtině* (2008), kde zmiňuje některé další typy jmen, u kterých uvádí vzhledem k jejich zakončení vedle přechýlené varianty i variantu nepřechýlenou: *Filipi* (*Filipiová* i *Filipi*), *Osolsobě* (*Osolsobová* i *Osolsobě*) atd. Na rozdíl od MČ 2 tedy už nepovažuje přechýlenou variantu u všech typů jmen za jedinou možnou. Ve společnosti se množí jména nepřechýlená, a to nejen příjmení se substantivní formou (*Anna Cícha Hronová*, *Laura Janda*), ale i s formou adjektivní (*Eliška Kaplicky*), kde rod je někdy třeba dodat pomocí doprovodného substantiva *paní*, *slečna* apod.¹⁸

Jména, která zůstávají nesklonná, můžeme zařadit na periferii morfologického systému češtiny jako flektivního jazyka nejen vzhledem k faktu samotnému, ale i vzhledem k důvodu, který k nesklonnosti vede. Jsou to jména obtížně zařaditelná ke skloňovacímu paradigmatu (respektive nezařaditelná) a většinou i málo frekventovaná. To platí jak pro *propria*, tak pro *apelativa*. Ve spojení s opěrným substantivem se někdy v úzu objevují jako nesklonná i jména, která sama o sobě skloňovat můžeme (lze je zařadit ke skloňovacímu paradigmatu). Převážně jde o maskulina zakončená samohláskou (nikoli však samohláskovým písmenem) s výjimkou *-a*: Opěrným substantivem může být *apelativum* (např. *pán*) či druhá, respektive poslední, část víceslovného jména, z jejíž pádové koncovky poznáme větněčlenské postavení jména ve větě i přes jeho nesklonnou podobu: *obleky od Hugo Bosse* (vedle *Huga Bosse*), *knihovna Arne Nováka* (vedle *Arna Nováka* či *Arneho Nováka*), *americký film s Tony Curtisem a Sidney Poitierem* (vedle *Tonym Curtisem* a *Sidneym Poitierem*). Méně často se v pozici opěrného substantiva vyskytuje první část jména, zpravidla jméno křestní: *...zprvu ale můžeme vidět Nicolae Ceaușescu před soudem* (vedle *Nikolae Ceaușesca/Ceaușeska*). Sporadicky se tento jev vyskytuje i u jmen zakončených souhláskou: *sbírka po Yves Saint Laurentovi* (vedle *Yvesu/Yvesovi Saint Laurentovi*), *film s Jean Paulem Belmondem* (vedle *Jeanem Paulem Belmondem*). Souhlasíme s názorem A. Sticha, který vyjádřil v článku o skloňování jména *Tycho de Brahe*, že není třeba vyžadovat za každou cenu skloňování všech částí jména. Pro češtinu jako flektivní jazyk „je

18 Problematika přechylování zasahuje vedle jazykovědy i oblast sociální, psychologickou, politickou apod. Je to aktuální problém, který by vyžadoval samostatnou analýzu. My se o něm zmiňujeme pouze okrajově, protože přechylování není tématem tohoto textu.

u těchto a podobných případů zapotřebí, aby gramatický význam pádu byl vyjádřen alespoň jednou, to znamená, aby příslušnou koncovku mělo buď jméno křestní (rodné), nebo příjmení, anebo jiné slovo (obecné), které je ke jménu připojeno“ (Stich 1972, s. 229).

V pádových tvarech mužských jmen zachovávají antroponyma životné koncovky (vyplývá to z gramatického rodu, který se řídí rodem přirozeným; viz výše) a na rozdíl od apelativ zachovávají kvantitu (*Mráz* – instr. sg. *Mrázem* × *mráz* – instr. sg. *mrazem*). Tvaroslovné odlišnosti se objevují i u příjmení homonymních s životnými apelativy (*Kníže* – gen. sg. *Knížete* i *Kníže*; *Švec* – gen. sg. *Ševce* i *Švece* – od pádových tvarů se pak odvozuje i přechýlená podoba; pro pojmenování ženy lze tedy utvořit tvary *Knížová* i *Knížetová*, *Ševcová* i *Švecová*). Volba tvaru záleží nejvíce na rodinné tradici, což je další odlišnost od apelativ – důležitost rodinného úzu (příklad mimojazykové reality v užívání proprií, který se v oblasti apelativ nevyskytuje) ve volbě koncovky či skloňovacího paradigmatu (někdy i výslovnosti, např. *Wolker*: [volkr] či [volker]). Je patrné, že u antroponym je v současném úzu při volbě pádových koncovek pro uživatele důležité, aby hláskové alternace byly omezeny na minimum a základ zůstal pokud možno nezměněn, ať už jde o změnu kvantity samohlásek, či o přeskupování a vkládání hlásek. Tvoří se pak pádové tvary, ze kterých je snáze identifikovatelná základní podoba jména v nom. sg. Důvod této tendence tkví patrně ve faktu, že propria nemají lexikální význam a jejich podoba nemusí respektovat gramatická či pravopisná pravidla. Mohou se v nich vyskytovat záměny *i* a *y*, hláskové přesmyčky apod. Nelze tedy spoléhat na to, že základní podoba, kterou odvodíme z nepřímého pádu, bude např. homonymní s některým apelativem či bude mít předpokládanou koncovku: akuz. sg. *Jana* – nom. sg. *Jan* nebo *Jano*, lok. sg. *Kubicovi* – nom. sg. *Kubice*, *Kubica*, *Kubic*.¹⁹

U jmen, ve kterých se v nominativu neshoduje fonická a grafická stránka, se při skloňování ve většině případů vychází z fonické podoby a jí se přizpůsobuje podoba grafická, méně často je tomu naopak (viz odd. 4). V nepřímých

19 Lze předpokládat, že ze stejného důvodu se upouští např. od vkladného *-j-* u feminin zakončených na *-e* (*Dorotea*), volí se skloňování podle vzoru „žena“ u feminin zakončených na *-ia* (*Alexandria*), dává se často přednost nesklonnosti u feminin zakončených na *-h* (*Sarah*, *Deborah*) apod. Četné dotazy směřované do jazykové poradny ÚJČ dokládají, že možnost zpětného rozpoznání základní podoby jména je pro mnoho uživatelů podstatným faktorem při volbě pádového tvaru

pádech se hláskové alternace v základu slova omezují na minimum, aby z pádového tvaru byla patrná základní podoba jména v nom. sg. (jak ukazuje úzus, je to v současné češtině obecná tendence). Snahu tvarově neobměňovat příjmení pozorujeme i u jmen, jejichž skloňování by nemuselo činit uživatelům češtiny potíže nebo u kterých je základní podoba všeobecně známá: *Brzezinski*, *Purkyně*, *Goethe*, gen. sg. *Brzezinskiho* (vedle *Brzezinského*), *Purkyněho* (vedle *Purkyně*), *Goetheho* (vedle *Goetha*).²⁰

Důsledků této tendence je několik:

1. Rozšiřuje se užívání zájmenné deklinace na úkor vzoru „pán“ (*Goethe* – gen. sg. *Goetha* i *Goetheho*) či „soudce“ (*Kubice* – gen. sg. *Kubice* i *Kubiceho*; viz přivlastňovací genitiv hojně užívaný v médiích: *Kubiceho zpráva* místo přivlastňovacího adjektiva *Kubicova zpráva*). Dosud se v mluvnicích uvádělo, že zájmenné tvary jsou časté především u jmen neobvyklejších, méně známých, ale úzus ukazuje, že se čím dál častěji užívají i u jmen známých a z hlediska gramatického neproblematických.
2. Cizí ženská jména zakončená na jinou hlásku/písmeno než *-a* se často ponechávají nesklonná (*Karin* – gen. sg. *Karin* (vedle *Kariny*), *Simone* – gen. sg. *Simone* (vedle *Simony*), *Kirké* – gen. sg. *Kirké* (vedle *Kirky*)). V tomto případě se střetávají dvě tendence:
  - a. Ponechání jmen v nesklonné podobě je v rozporu s tendencí češtiny jako flektivního jazyka adaptovat cizí jména do českého morfologického systému a přiřadit je k určitému skloňovacímu typu (*Simone* – *Simona*, *Karin* – *Karina*). Důležitou roli hraje typ textu – beletrie má specifický charakter a počestování cizích jmen je většinou pro překladatele či autory přijatelné (např. *Sarah* – *Sára*).
  - b. Na druhé straně, pokud autor píše/mluví o reálně existující osobě, respektuje podobu jejího jména, snaží se je užívat v přesném znění v souladu s identifikačně-diferenční funkcí vlastních jmen a k počestování se proto obvykle neuchyluje

20 U typu *Goethe* uvádějí mluvnice obě varianty (srov. MČ 2, PMČ). U typu *Purkyně* jazykové příručky s výjimkou IJP připouštějí pouze tvary podle vzoru „soudce“, o zájmenném skloňování se nezmiňují, případně je považují u českých jmen za neobvyklé (Knappová 2008). Zájmenné skloňování u typu *Brzezinski* neuvádí žádný zdroj.

(*Eleonor* – nikoli *Eleonora*, *Monique* – nikoli *Monika* apod.). Tak tomu bývá v textech jiného typu než uměleckého, např. v publicistice či v úředních dokumentech.²¹

3. U cizích, neprůhledných jmen zakončených na *-er* ponecháváme pohybné *-e-*. Zatímco u českých jmen vypouštění *-e-* kolísá (*Wolker* – *Wolkera/Wolkra*), pokud je nositelem jména cizinec, *-e-* zůstává. Podstatná je i výslovnost. Ke kolísání nedochází u jmen, u nichž se pohybné *-e-* vyslovuje. Naopak k němu dochází u jmen, ve kterých se ve fonické podobě objevuje. Mluvnice doporučují řídit se v takových případech rodinnou tradicí. Praxe v jazykové poradně ÚJČ AV ČR dokazuje, že kritérium rodinného úzu není vždy vhodným či spíše použitelným řešením, protože tazatelé, které zajímá, jakým způsobem s tímto typem jmen zacházet, nezřídka nositele jména osobně neznají, proto se nemohou řídit ani výslovností jména ani rodinnou tradicí. V takových případech vždy dávají přednost tomu, ponechat v nepřímých pádech základ jména nezměněný. Takové je u těchto jmen i doporučení jazykové poradny ÚJČ.
4. U jmen zakončených na *-c*, *-ca*, *-co*, *-cu*, kde se užívají v nepřímých pádech dubletní tvary (pádové koncovky se buď přidávají za koncové *-c-*, nebo se *-c-* mění v nepřímých pádech na *-k-*), je častější podoba bez souhláskové alternace. Objevuje se častěji než dřív i u jmen, kde se ocitá v sousedství koncovky *-y* (gen. sg. *Casablancy*, *Biancy*), což je v dané výslovnosti, tedy [ki], kombinace hlásek pro češtinu neobvyklá, obzvláště ve funkci pádové koncovky.²²
5. Jména původem latinská a řecká inklinují k větší začleněnosti do českého morfologického systému na úkor původního latinského a řeckého skloňování. Podoby nom. sg. se v některých případech přizpůsobily tvarům nepřímých pádů (*Ilias* – *Iliada*, *Homéros* – *Homér*, *Kerberos* – *Kerber*, *Rubico* – *Rubikon*, *Artemis* – *Artemida*,

21 Podobné argumenty uvádějí i zastánci jmen nepřechýlených (respekt k nositelce jména, nutnost užívat přesnou, tedy nepřechýlenou podobu atd.). Jde však o jinou situaci. Přestože jsou podobné argumenty důležité, nelze na druhou stranu pominout, že přechylovací přípona umožňuje nejen identifikovat pohlaví nositele jména, ale i skloňovat jméno v textu a vyjádřit tím jeho větněčlenskou funkci.

22 Hlásková kombinace *cy* se sice v češtině vyskytuje (viz Adam 2003), ale s výslovností [ci], nikoli [ky].

Afrodité – Afrodita). V současnosti se upouští od hláskových alternací v tvarotvorném základu, které respektovaly změny v latinských a řeckých deklinacích. PČP z r. 1993 uvádějí dubletní tvary u některých jmen v nepřímých pádech: *Samos* – gen. sg. *Samu* i *Samosu*; *Adonis* – gen. sg. *Adonise* i *Adonida*; *Styx* – gen. sg. *Styxu* i *Stygu*.

4.2 Toponyma

U toponym je situace poněkud odlišná od situace u antroponym. V úvodu už bylo uvedeno, že toponyma se vyskytují ve formě všech tří gramatických rodů. Deklinace toponym homonymních s apelativy se nemění, zůstává i změna kvantity samohlásek v jednotlivých nepřímých pádech. U některých apelativ dochází postupem času k zániku krácení základové samohlásky, případně se tato podoba stává pouze dubletním tvarem vedle novější podoby se samohláskou nezkrácenou. Je-li však v rámci víceslovného toponyma užít pádový tvar s krátkou samohláskou, vývoj obou homonym neprobíhá stejně. V případě toponyma se od krácení neupouští a kvantita zůstává nezměněna, i když se od této podoby homonymního základového apelativa (tedy bez kvantity) postupně upustilo či upouští. Tvar toponyma zůstává ohledně kvantity samohlásek ustrnulý v podobě, v jaké se utvořil. Míjíme tím střídání dlouhých a krátkých samohlásek v dvojslabičných femininech skloňovaných podle deklinačního typu „žena“ a „růže“: *skála* – instr. sg. *skalou* i *skálou*. Už při vydání PČP z r. 1958 Fr. Váhala konstatoval že „vývoj směřuje k vyrovnávání délky, takže počet kráticích jmen se zmenšuje a krácení se projevuje ve větší míře jenom v 2. pádě množ. čísla“ (Váhala 1958, s. 73). Přesto toponyma, která obsahují tento typ substantiv, podobnou vývojovou tendenci neprojevují: např. v názvu obce *Svatý Jan pod Skalou* je pouze krátká samohláska. Tvar zůstává ustrnulý, k podobnému vývoji jako u apelativa *skála* zde nedošlo. Zároveň ani není pádový tvar s krátkou samohláskou považován za stylově příznakový, zastaralý, jako je tomu u apelativa.

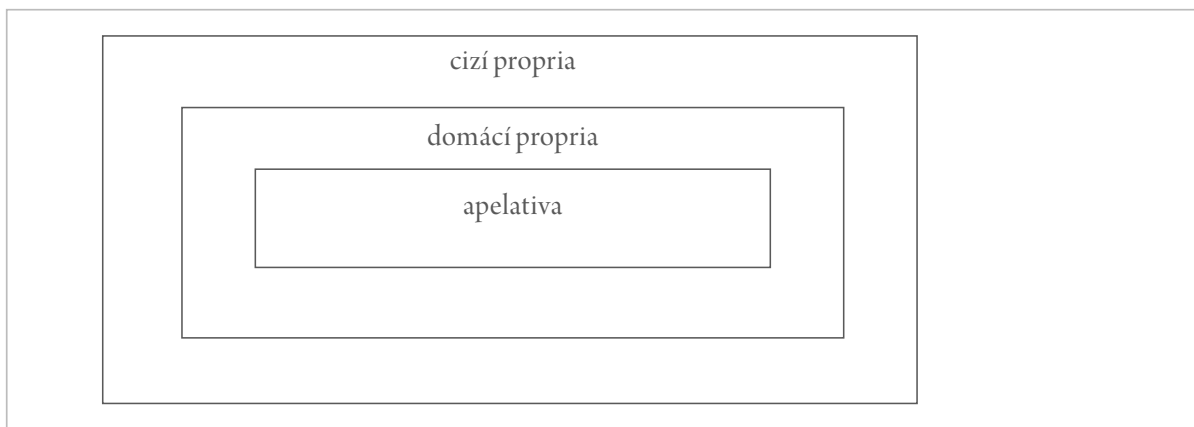
3 ZÁVĚR

K propriálnímu morfologickému systému můžeme přistupovat dvěma způsoby. Můžeme jej chápat jako periferii systému substantivního, přičemž apelativa v tom případě budeme hodnotit jako jeho centrální část. V odborné

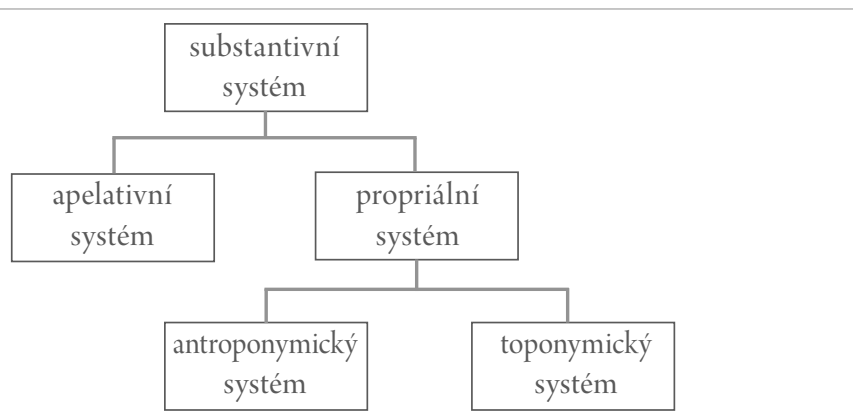
literatuře se objevuje i termín periferie periferie („periféria periférie“) pro cizí propria (konkrétně antroponyma, ale tento termín lze vztáhnout i na toponyma), která se ocitají na krajním pólu jazykového systému, na okraji periferie – na periférii periferie (Ološtiak 2001, s. 46). Periferními jsou tato propria jako celek vydělený funkčně a sémanticky, v němž se v mnohem častěji než u apelativ objevují jednotky periferní systémově, formálně. Nelze totiž označit tuto skupinu celkově jako periferní z čistě systémového hlediska, protože se v ní vyskytují i jednotky, které jsou z hlediska systémového zcela pravidelné a spadají do centrální části morfologického systému. Abychom ji tak mohli označit, musíme se řídit množstvím systémově problematických jmen (jazykových jednotek) a pak můžeme mluvit o kategorii proprií jako o periferní proto, že v ní takové jednotky jsou zastoupeny výrazně častěji než u apelativ.

Substantivní systém od středu (= centra) k okrajům systému (= periférii)

Na propria však lze nahlížet i jako na samostatný morfologický systém s vlastním centrem a periférií. Eventuálně vzhledem k výše uvedeným odlišnostem se lze na ně dívat i jako na dva subsystemy – antroponymický a toponymický – s prvky, které v tomto systému (a jeho subsystemech) mají stabilní, pevnou pozici, s těmi, které jsou spíše na jeho okraji, a s těmi, které se pohybují mezi těmito dvěma protipóly jedním či druhým směrem.²³

23 My jsme se v této kapitole zaměřili na antroponyma a toponyma, ale do propriálního systému spadají i další typy proprií na základě toho, co pojmenovávají. Ty zde však ponecháváme stranou. Z hlediska morfologického a syntaktického se jako poměrně dynamická kategorie jeví pojmenování firem, institucí, společností apod. V některých odborných statích jsou souhrnně pojmenovávána jako logonyma (např. Horecký 1994). Z reklamních důvodů

Pohled na propriální systém jako na periferii morfologického systému substantiv vede k tomu, že se vlastní jména stávají pouze souborem výjimek, odlišností a nepravidelností. Pokud však zaujmeme jiný úhel pohledu a budeme o něm uvažovat jako o samostatném subsystému s vlastními pravidly, můžeme zde vysledovat chování a tendence, které se sice jeví jako odchylky ve vztahu k apelativům, ale v rámci propriálního systému jako takového jsou pravidelné a pevně ukotvené, případně k takovému centrálnímu postavení směřují. V této souvislosti je stále třeba mít na paměti, že pojmy centra a periferie jsou termíny umožňující dynamický popis jazyka. Pohyb jazykových prostředků mezi oběma póly je neustálý, navíc jistá vágnost a intuitivnost těchto termínů a především malá exaktnost jejich kritérií znemožňují přesné stanovení statusu jednotlivých jazykových jednotek. Otázkou je, zda je požadavek přesnosti v tomto směru vůbec namístě.

Můžeme například sestavit samostatný přehled skloňovacích paradigmat pro propriální systém, respektive antroponymický subsystém s vlastními vzory, některé shodné s apelativy, další, které u apelativ nejsou, jiné, které jsou pro potřeby proprií pozměněné. Především však s odlišnou distribucí jednotlivých druhů zakončení mezi deklinačními typy. Toponyma mají mnohem více shodných rysů s apelativy než antroponyma, což je dáno tím, že je na základě zakončení lze rozdělit do tří gramatických rodů, stejně jako apelativa. Distribuce jednotlivých typů jmen mezi deklinace je totožná jako u apelativ.

bývají občas tyto názvy ponechávány nesklonné. Jednak stávají-li se součástí víceslovného názvu v anteponované pozici (*v Gambrinus lize, v Sazka aréně*), jednak stojí-li samostatně (*od Schwarzkopf, v Kika*).

Rozdíl je pouze v tom, že obsahují mnohem větší množství nesklonných jmen, případně kolísání mezi nesklonností a určitým deklinačním typem.

Uvádíme zde přehled deklinačních typů antroponym a distribuci jednotlivých zakončení pro ilustraci odlišností od apelativního systému:

typy	-θ		-a	-e	-y	
vzory, podvzory	pán dělník Miró	muž lovec	předseda (rikša) Maria	soudce	Tony	mladý
N	-θ	-θ	-a			
G	-a	-e	-y (-i) -ii/ie	-e	-ho	-ého
D	-u/-ovi	-i/-ovi	-ovi	-i/-ovi	-mu	-ému
A	-a	-e	-u -io/ie	-e	-ho	-ého
V	-e -u -θ	-i -e	-o	-e	-0	-ý
L	-u/-ovi	-i/-ovi	-ovi	-i/-ovi	-m	-ém
I	-em	-em	-ou	-em	-m	-ým

Tab. 1: Maskulina

typ	-a	-e
vzory, podvzory	žena (Danica) Andrea Sofia Efuá	růže
N	-a	-e (ě)
G	-y (i) ey/eje ²⁴	-e (ě)
D	-ě (e/i) -eji/ei/ee	-i
A	-u	-i
V	-o	-e (ě)
L	-ě (e/i) -eji/ei/ee	-i
I	-ou	-í

Tab. 2: Feminina²⁴

24 Koncovka *-eji*, kterou uvádí MČ 2, se v úzu nevyskytuje.

V morfologickém vývoji vlastních jmen se projevují vývojové tendence, které nejsou dány jen vnitřními systémovými zákonitostmi, ale jsou ovlivňovány mnohem více než apelativa také okolnostmi mimojazykovými (jsou společensky podmíněné). V rámci mimojazykové reality hraje roli tradice, rodinný úzus, politicko-společenské poměry (zejména v souvislosti s přechylováním či adaptací cizích jmen, viz např. Ološtiak 2003).

V jazykových příručkách se řešení jednotlivých problematických typů jmen různí a některé typy ani nejsou dosud zpracovány. Podrobnější popis jednotlivých jmen a deklinačních typů by nejen pomohl usnadnit praktické užívání těchto jmen při tvorbě komunikátů, ale zároveň umožnil hlubší teoretické zkoumání zákonitostí této specifické oblasti morfolgie a upřesnil kritéria pro zařazování jednotlivých pojmenovávacích typů na osu mezi centrem a periferií. Vývoj gramatických vlastností toponym a antroponym v dnešní češtině, který jsme výše podrobili analýze, dává tedy za pravdu názoru Danešovu, že je třeba klasifikační kritéria podrobit hlubší analýze, protože nejsou jednoduchá a dále neanalyzovatelná, nýbrž jsou komplexní a jsou vytvářena strukturovaným a hierarchizovaným souborem určitých rysů. Obrazem této struktury je právě rozložení centra a periferie dané kategorie (Daneš 1966).

VI Kategorie kvantity a její vyjadřování v jazyce

1 K POJMŮM KVANTIFIKÁTOR, KVANTIFIKACE

V angloamerické literatuře je kvantifikátor chápán jako I) prefigovaný operátor, který váže proměnné v logické formuli a specifikuje jejich kvantitu, II) a) modifikátor substantiva vyjadřující jeho kvantitu, předcházející ve jmenné frázi deskriptivním adjektivům, popř. b) celá jmenná fráze obsahující takový modifikátor. V pojetí typu I), obvyklém např. v generativní gramatice, jsou výrazy vyjadřující kvantitu chápány obvykle jako determinátory (determiners), popř. jako kvantifikační výrazy (quantifier expressions).

Predikátová logika prvního řádu pracovala původně pouze se dvěma kvantifikátory, tzv. kvantifikátorem univerzálním ($\forall$) a existenčním ($\exists$). Frege (1984) pokládal kvantifikátory (ve smyslu I) za symboly autosémantické, tj. denotační. Kvantifikátory podle něj označují vlastnosti druhého řádu, tedy vlastnosti vlastností. Např. věta *Všechno váží 150 kg* tvrdí, že vlastnost „vážit 150 kg“ je taková (tedy má tu vlastnost), že pod ni všechno spadá. Univerzální kvantifikátor Frege vyjádřil pomocí formule $x \forall F(x)$ (zapsáno v souladu s dnes obvyklou notací).

Dva typy kvantifikátorů mohou být dostatečné pro potřeby algebry nebo teorie množin, avšak celou řadu vět přirozeného jazyka – např. věty obsahující výrazy *většina*, *oba* nebo *dost* – pomocí nich popsat nelze. Z toho důvodu vznikla tzv. teorie zobecněného kvantifikátoru. Její podstatu jako první formuloval polský logik A. Mostowski (1957); dále ji rozpracovali zejména Barwise a Cooper (1981). Chápeme-li vlastnosti jako množiny, lze říci, že sémantickou hodnotou kvantifikačních výrazů jsou množiny množin. Sémantickou hodnotou predikátu (srov. výše „vážit 150 kg“) je podmnožina univerza diskurzu M^1 . Sémantickou hodnotou kvantifikačního výrazu *všechno* je množina podmnožin univerza M , která obsahuje všechny prvky M . Sémantickou

1 Univerzum diskurzu je množina objektů, které „spadají“ pod kvantifikátor.

hodnotou výrazu *některý* je množina podmnožin M , která je neprázdná. Srov. níže logické formule pro $\forall$, $\exists$ a některé další kvantifikátory.

$$\begin{aligned} \forall_M &= \{M\} \\ \exists_M &= \{A \subseteq M : A \neq \emptyset\} \\ (\exists_{>5})_M &= \{A \subseteq M : |A| > 5\} \\ (Q_{\text{liché}})_M &= \{A \subseteq M : |A| \text{ je liché přirozené číslo} \} \end{aligned}$$

Mostowského teorie zobecněné kvantifikace se týká kvantifikátorů unárních, vyžadujících doplnění jediného predikátu, např. *všichni lidé*, *někteří lidé* (predikátem je vlastnost „být člověkem“). Význam unárních kvantifikátorů je dán vztahem množiny množin (A) k univerzu diskurzu (M). Věty přirozeného jazyka obsahují především kvantifikátory binární; jejich sémantika je založena na porovnání denotace jednoho predikátu s denotací druhého predikátu (*všichni lidé mají vlasy*, *někteří lidé mají vlasy*). Kvantifikátory tohoto typu vyžadují doplnění restriktivní složky (*lidé*) a složky, která je v tzv. skopusu (dosahu) kvantifikátoru (*mají vlasy*). Množiny, jež kvantifikátor relativizuje, mohou být i více než dvě. Obecně platí, že n -ární kvantifikátor vyjadřuje relaci mezi n množinami a univerzem diskurzu.²

Níže uvádíme příklady binárních zobecněných kvantifikátorů:

$$\begin{aligned} \textit{všichni}_M(A, B) &\leftrightarrow A \subseteq B \\ \textit{žádný}_M(A, B) &\leftrightarrow A \cap B = \emptyset \\ \textit{někteří}_M(A, B) &\leftrightarrow A \cap B \neq \emptyset \\ \textit{ne všichni}_M(A, B) &\leftrightarrow A - B \neq \emptyset \\ \textit{většina}_M(A, B) &\leftrightarrow |A \cap B| > |A - B| \end{aligned}$$

Kromě uvedeného relačního vymezení existuje také funkční výklad kvantifikátoru; kvantifikátor je pak chápán jako funkce z množin do pravdivostních hodnot (viz např. Heim a Kratzer 1998).

Domácí odborná literatura většinou vymezuje pojem kvantifikátor ve smyslu IIa, ovšem s ohledem na I (viz níže citace z M. Komárka, Z. Hlavsy, MČ 3 a EŠČ). Spíše sémanticky než funkčně delimituje třídu kvantifikátorů Formánková (1978), vycházejíc z široce pojaté kategorie kvantity.

2 Více o teorii n -árního kvantifikátoru viz v Lindström (1966).

M. Komárek (2006, s. 54) vykládá pojmy kvantifikátor a kvantifikace takto: „Kvantifikátory jsou prostředky roviny lexikální nebo gramatické, sloužící kvantifikaci tzv. výpovědní propozice. Kvantifikací, jež těsně souvisí s identifikací, rozumí se tedy taková modifikace propozice, aby propozice mohla být referenčně vztažena k denotátu, jinak řečeno, aby byl ve výpovědi vymezen její význam extenzionální; tj. množství a identita denotátů označovaných v daném případě.“

Z. Hlavsa v práci *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině* (Hlavsa 1975, s. 72) chápe kvantifikaci jako „operaci, jíž se z oboru proměnnosti designátoru nebo z nějaké předem vymezené množiny vyčleňuje množství entit, ke kterým má výpověď denotační vztah“ (s. 72). Zavádí operátor kvantifikace Q a dále specifikované kvantifikátory Q_{tot} (kvantifikátor totality), Q_{part} (kvantifikátor parciality), Q_{indef} (kvantifikátor neurčitého počtu), Q_{adj} (adjektivní kvantifikátor) aj. a stanoví pravidla, se kterými substantivy se mohou tyto kvantifikátory spojit.

Pojmy kvantifikace a kvantifikátor pojímá Hlavsa (tamtéž, s. 18) takto: „Jestliže *Ref* [operátor denotace, pozn. V. V.] vyčleňuje z oboru proměnnosti designátoru množinu prvků, na které se vztahuje daný výraz jako denotátor, jde o operaci kvantitativního typu; můžeme říci, že *Ref* kvantifikuje pojmenování pro danou výpověď. V symbolickém zápisu bychom tedy mohli *Ref* doplnit indexem k a interpretovat jej pak tím způsobem, že *Ref* ve výrazu $(Ref_k x)p(x)$ určuje k -tici objektů, k nimž je takto utvořený výraz v denotačním vztahu. Hodnotou k může být počet určitý [...], neurčitý [...], nebo jde o hodnotu nevymezenou, umožňující pohyb v celém oboru proměnnosti [...]. Slova (nebo jiné prostředky) vyjadřující výlučně tento aspekt denotace nazveme kvantifikátory.“ Kvantifikace tvoří spolu s determinací dvě složky denotace. Determinace je „ten aspekt denotace, který určuje její typ vzhledem k rozdílu *Un, Ex, Var*“³ (tamtéž, s. 19).

Mluvnice češtiny 3 charakterizuje kvantifikaci takto: „Kvantifikace je ve své nejprostší podobě významový rys vyjadřující počet prvků třídy, pro který daná výpověď platí. Jako kvantifikátory se tedy uplatní všechny číslovky, ať určité nebo neurčité (*tři, pět, mnoho, pár*), dále některá adjektiva (*mnohý*), substantiva (*hromada, hrstka*), zájmena (*málokterý*), adverbia (*hodně, trochu*).“ MČ 3 tamtéž pracuje s pojmy úplnosti a částečnosti: „Vzhledem k třídě, ale

3 Jde o operátory jedinečnosti, existence a proměnnosti.

také k celku vymezenému jinak, zejména kontextem, se též rozlišují kvantifikační rysy úplnosti (totality) a částečnosti (parciality). Na rovině propozičního významu se pak často tyto rysy vyjadřují jako logické operátory (kvantifikátory), tzv. kvantifikátor obecný a kvantifikátor částečný, existenční.“ (tamtéž) Obecné kvantifikátory nepovažuje MČ 3 (s. 389) za kvantifikátory neurčité: „Úplnost je sice charakteristika kvantitativní, ale předpokládá již svou samou podstatou, že jde o celek vymezený, a tedy známý, určitý. O úplnosti totiž zpravidla mluvíme v souvislosti s množstvím konečným, ohraničeným; celek může být navíc výslovně identifikován (*všichni tito / oba chlapci*), uveden počtem (*všichni tři chlapci*) nebo vymezen popisně pojmenovací propozicí (*všichni, kteří o tom věděli*).“ K delimitátorům úplnosti řadí MČ 3 „totalizátory“ jako *všichni, všechno, všude, vždy*, ale i „negátory“ *žádný, nikdo, nic*.

MČ 3 (s. 385) podobně jako Hlavsa (1975, s. 385) pojímá kvantifikaci jako jednu ze dvou složek delimitace; delimitační akt tvoří akt identifikační a akt kvantifikační.⁴ „Podle toho, kterého aspektu reference se delimitace týká, lze rozlišovat delimitaci identifikační a kvantifikační, nebo jednoduše řečeno identifikaci a kvantifikaci. [...] Výrazy, jejichž hlavní funkcí je vyjadřovat tyto významové rysy, se podle toho nazývají identifikátory, resp. kvantifikátory.“

Encyklopedický slovník češtiny (s. 238) vykládá kvantifikaci jako „vyjádření (přesného) či jen přibližného množství objektů“. Kvantifikátor je v ESČ (s. 239) definován takto: „Ta součást substantivního výrazu (příp. celý substantivní výraz), která udává množství objektů, o kterých se vypovídá. Kvantifikátory jsou tedy především číslovky základní – určité i neurčité (*jeden, pět, sto, několik*) a zájmena neurčitá (*všichni, každý, vše, nikdo, žádný, někteří...*).“ Hranice pojmu kvantifikátor může být podle ESČ „stanovena různě; není např. zcela jasné, zda mají být mezi k. počítány i některé částice (*Ani zrno nazmar! s významem Ani jediné zrno nazmar!*), mezi k. nepatří ovšem vyjádření kvantity (ve smyslu intenzity) slovesného děje: *Mnoho* (kvantifikátor) *jí bude odpuštěno, neboť milovala mnoho* (intenzita)“. ESČ (tamtéž) připomíná, že „svůj původ má termín k. v predikátovém kalkulu, kde se v základní rovině používají pouze dva: k. obecný (vyjadřující, že pro každý prvek nějaké množiny platí určité tvrzení; tento k. se ve formulích značí „) a k. existenční (vyjadřující, že existuje prvek, o němž platí určité tvrzení; tento k. se ve formulích

4 Delimitace přibližně odpovídá Hlavsově pojmu denotace, identifikace jeho pojmu determinace.

značí $\forall$). V přirozeném jaz., a tedy i v jazykovědě existuje ovšem k. celá řada, a jaz. k. se od formálních (predikátově-logických) liší především tím, že je podstatně obtížnější jejich význam formálně popsat (definovat jejich ekvivalenty v nějakém formálním a/nebo modelu). Důvodem této obtížnosti je jejich neurčitost či neostrost“ (heslo Kvantifikátor).

Formánková (1978) vymezuje třídu kvantifikátorů šířeji než výše uvedené práce: řadí k nim také prostředky, které určují kvantitu příznaků (označovaných adjektivy, slovesy nebo adverbií). Mezi kvantifikátory přitom počítá prostředky nejen lexikální, ale i slovotvorné.

2 KATEGORIE KVANTITY A JEJÍ SUBTYPY

Kvantita je vlastnost substancí i příznaků komplementární k jejich kvalitě. Většina autorů zmiňuje přinejmenším dva její subtypy: počet a míru (intenzitu). Existenci dalších subtypů postuluje např. Formánková (1978); citaci viz níže.

O celkový pohled na vyjadřování kvantity substance v češtině se pokouší I. Poldauf (1957) v článku Vyjadřování kvantity v češtině. Autor rozdělil substance na jednotliviny a množstviny: „Jednotliviny lze počítat, lze stanovit jejich počet, a to buď číslem (*dvanáct*) nebo souhrnem (*tucet*), buď přesně, určitě (*dvanáct, tucet*) nebo nepřesně, neurčitě (*několik, řada*). Množstviny lze měřit, stanovit jejich kvantum, a to buď mírou (*litr*) nebo souhrnně a pak vždy nepřesně (*mnoho, fůra času*).“ Počet i kvantum dohromady podle Poldaufa vytvářejí kategorii kvantity.

Poldauf se pokusil prostředky vyjadřující kvantitu utřídít na základě morfologických, syntaktických i sémantických kritérií. Konkrétně jde o tato kritéria: počet/kvantum, určitost/neurčitost počtu nebo kvanta, morfologické vlastnosti výrazu (zvláštní flexe, neproměnnost, substantivní skloňování), druh shody (*tři chlapi byli, pět chlapů bylo, kopa chlapů byla*).

Některé práce významově diferencují pojmy míra a intenzita, srov. např. MČ 3 (s. 497): „Je-li mezi fakty dvou propozic sémantická závislost, jde o souvětí měrové. K větám vyjadřujícím míru (kvantitu, množství děje nebo vlastnosti) se druží věty vyjadřující intenzitu (stupeň síly děje nebo vlastnosti).“

Význam míry a intenzity rozlišuje také F. Kopečný (1953). V úvodu svého článku připomíná Šmilauerovo pojetí kvantitativního přívlastku: Šmilauer v Novočeské skladbě uvádí „jen přívlastky vyjádřené jmény přídavnými, a to

nejen případy jako *mnozí lidé* (*mnohý člověk*), *četný zástup*, ale i *těžký vůz*, *dlouhý čas*, *vysoká hora*, *široká řada* – s upozorněním, že jednotné názvosloví mluvnické řadí tyto případy k přívlastku »hodnotícímu«. Kopečný sám pokládá diskutované přívlastky za kvalifikační adjektiva. Za adjektiva kvantitativní, resp. za kvantitativní přívlastek nepovažuje jen formy jako *mnohý* nebo *četný*, ale i případy typu *pět*, *mnoho*, *kolik*, *tolik*, *tucet* apod. Od kvantitativního přívlastku odlišuje ovšem příslovečné určení míry. „Můžeme je definovat s Trávníčkem jako »určení míry a množství děje nebo vlastnosti« – tedy jako určení patřící ke slovesu nebo k adjektivu (jako je vůbec dobré ponechat v souhlase s tradicí pro každé bližší určení substantiva název »přívlastek«). Jde o případy typu *běžel deset metrů za vteřinu*, *vážil (unesl) 100 kg*, *skočil 4 metry*, *vysoký (široký, hluboký) 5 metrů* a pod.“ Od určení míry odlišuje Kopečný určení intenzity: „Jedním jeho případem je také určení intenzity: *velmi zelený*, *mnoho pije*, *málo spí*, *píše rychle* apod. Určení míry vznikne z tohoto určení intenzity jednak tehdy, nahradíme-li zájmenné vyjádření měrou konkrétní (*vypije*, *vypil tři sklenice*, *skáče čtyři metry* - proti zájmennému »daleko«) – jednak ovšem také změnou slovesného vidu: tak např. *mnoho pije*, *pracuje* chápeme jako určení intenzity, ale *vypil mnoho* je (pro rezultativní povahu vidu perfektního) udáním míry, zde je mnoho nutně zájmenným vyjádřením jisté konkrétní kvantity, kdežto příklad *mnoho pije* lze chápat (vedle toho) jen jako určení intenzity. Srovnej, že lidově lze říci *tuze pije*, ale ne *tuze vypil*.“

MČ 2 (s. 190) chápe oba pojmy synonymně: Míru (intenzitu) podle ní vyjadřují příslovce, a to (široce pojatá) příslovce způsobová, např. *velmi*, *značně*, *hodně*, *úplně*, *nadobro*, *příliš*, *neobyčejně*, *dost*, *částečně*, *trochu*, *málo*. Význam míry je zmíněn také v souvislosti s částicemi měrově hodnotícími (tamtéž, s. 235): „Pomocí částic měrově hodnotících vyjadřuje mluvčí svůj hodnotící vztah k ději, činnosti, vlastnosti, kvalitě, kvantitě aj. z hlediska jejich míry. Tato míra se vyjadřuje:

- a. jako neúplná, a to: (aa) malá (*jen*, *ledva*, *nejméně*, *poněkud*, *přinejmenším*, *zdaleka* aj.), (ab) střední (*víceméně*, *spíš(e)* aj.), (ac) velká (*až*, *bezmála*, *div*, *jenjen*, *pomalů*, *skoro*, *takřka*, *téměř*, *užuž*, *většinou* aj.),
- b. jako úplná, a to: (ba) přiměřená (*celkem*, *vcelku* aj.), (bb) dokonalá (*doslova*, *načisto*, *naskrz*, *úplně* aj.),
- c. jako přibližná (*asi*, *kolem*, *přibližně*, *zhruba* aj.).“

Příruční mluvnice češtiny (s. 338) podobně jako *Mluvnice češtiny 2* řadí lexémy vyjadřující míru (intenzitu) mezi příslovce, a to příslovce způsobu. Jako příklady uvádí *velmi, tuze, trochu, moc, poněkud, zcela, úplně, vůbec, zástupně kolik, tolik*. Na jiném místě ovšem některé z těchto slov charakterizuje jako intenzifikační částice: „Mezi intenzifikační částice řadíme výrazy, které specifikují intenzitu vlastnosti, jež je vyjádřena adjektivy, adverbii, s omezením i slovesy: *Obtěžoval mě velice starý muž.* (...) Proto se jim také někdy říká **částice kvantifikační, tradičně měrová adverbia** (...)“ (s. 359) Intenzitu vlastnosti podle PMCČ zesilují (*velmi, hodně*), nebo oslabují (*málo, trochu, celkem*). Při zesílení určují některé z těchto částic intenzitu vlastnosti jako a) přílišnou (*příliš, moc*), b) vyčerpávající, popř. dostatečnou (*dost, zcela*), c) nejvyšší možnou (*úplně, naprosto*).

Skladba češtiny (s. 280) rozlišuje trojí vyjádření míry a intenzity: 1) přímo (*málo zkušený, trochu unavený*), 2) srovnáním (*Ty chrápeš jak náš dědeček*), 3) uvedením následku nebo výsledku (*To je nepředstavitelně zdoluhavý proces.* (= to je tak dlouhý proces, až je to nepředstavitelné)). Ke třetí skupině patří i vedlejší věty účinkové. Ty mohou *tak, natolik, tolik, takový* (v hlavní větě) specifikovat jako výrazy s významem: a) velké/nadbytečné míry (*Ten udělal tak velký // takový kravál, že příští hodinu byla třída jako pěna.*), b) dostatečné/adekvátní míry (*Referoval tak podrobně, že tomu každý mohl rozumět.*), c) nedostatečné míry (*Petr nebyl tak // natolik zkušený, že by to pochopil.*).

M. Formánková (1978) rozlišuje čtyři druhy kvantit: „Z hlediska lexikálně sémantického dělíme specifikovanou kvantitu na čtyři druhy: trvací, mnohostní, rozsahovou a intenzitní. Pod pojmem specifikovaná kvantita trvací rozumíme vymezené (nevymezované) trvání děje, substance (*dlouho sedět, posedět; dlouhá jízda*). Specifikovaná kvantita mnohostní značí vymezený (nevymezovaný) počet jedinců (*několik, sto, mnoho lidí*), předmětů (*deset, několik knih*), popř. mnohost, tj. opakovanost dějů (*3× psát, často psávat*). Kvantita rozsahová označuje vymezený (nevymezovaný) rozsah hmoty látky, popř. děje (*litr, mnoho mléka; mnoho číst, naběhat se*). Příznaková kvantita intenzitní je vlastní některým slovesům a adjektivům, která ji vyjadřují morfologickým prostředkem (*vyzvánět; předobry*).“

Práce je členěna do třech velkých oddílů, naznačených ostatně už v titulu: vyjadřování kvantit u substantiv, adjektiv a sloves. Každý z oddílů je věnován především situaci v ruštině, na závěr si ale autorka vždy všimá (s komparativním zřetelem) i vyjadřování kvantit v češtině. Pozoruhodné je

zavedení pojmů kvantifikátor prvořadý a druhořadý: „Prvořadý kvantifikátor L1 upřesňuje prvotně nespécifikovanou kvantitu, a to takovým způsobem, že se zaměřuje na určitý druh kvantity, druhořadý kvantifikátor L2 slouží zpravidla k dalšímu rozrůznění již vymezeného druhu kvantity, popř. vymezený druh kvantity dále intenzifikuje (...).“ (poznámka na s. 33) Pokud tedy např. kvantifikátor determinuje výraz, který již sám (slovotvorně) kvantitu vyjadřuje, pokládá jej Formánková za kvantifikátor druhořadý.

Existenci různých druhů kvantity naznačuje také Z. Hlavsa (1975, s. 82). Substantiva ve spojení s kvantifikátory neurčitého množství mají podle něj buď denotační rys opakovanosti (substantiva lze počítat), nebo spojitosti, a srovnává situaci v češtině se situací v angličtině, kde se „spojitá“ substantiva kombinují s kvantifikátory *much, little (tea)*, přičemž mají tvar singuláru, zatímco ostatní substantiva jsou kvantifikována pomocí *many, few* a mají většinou tvar plurálový (*spoons*). V češtině je podle Hlavsy situace složitější o to, že většina kvantifikátorů pro vyjadřování neurčitého množství plní obojí funkci. Mělo by tedy být rozlišováno Q^1 a Q^2 (*mnoho^1* a *mnoho^2*). Dále Hlavsa navrhuje „zavést jako doplňující sémantický rys **rozměrovost**, jehož kritériem by byla možnost spojovat substantivum s přívlastky *velký, malý* apod. jako realizacemi Q^2 . Hlavsov pojem rozměrovosti je ovšem značně široký, neboť je kompatibilní s významem intenzity; srov. jeho příklady *velká statečnost, ohromná nuda*.

Ztotožňujeme se se subkategorizací navrženou v monografii M. Formánkové, ovšem s tím rozdílem, že nepokládáme za nutné zavádět kategorii „kvantity trvací“. Trvání totiž lze interpretovat jako rozměr, a sice rozměr časový, a řadit je pod kategorii kvanta rozměrového jako jeho specifický druh. Kvantita mnohostní je vlastností diskrétních jednotek, jež mohou být počítány. Kvantita trvací a rozsahová jsou si blízké: oba typy se stanovují měřením, nikoli počítáním. Kvantitu trvací proto chápeme jako podtyp kvantity rozsahové. Rozsahová kvantita není podmíněna mnohostí diskrétních substantí, nýbrž rozměrem jediné substance, popř. časovým rozměrem dějového příznaku. Substance i příznak, jejichž rozsah má být měřen, musejí rovněž být diskrétní (neohraňené jevy měřit nelze). Rozměrová kvantita je vlastností entit pojímaných jednodimenzionálně (časový průběh děje), dvojdimenzionálně (např. *velké jezero*; hloubku jezera nebereme v potaz) nebo trojdimenzionálně (*vypít hodně mléka*). Při vyjadřování mnohostní kvantity pohlížíme na předměty „zvnějšku“ jako na počítatelné kusy, rozměrová kvantita je „vnitřní“

vlastností předmětu jediného. Příslušnost intenzity ke kategorii kvantity je sporná. Podobně jako kvantitu rozměrovou ji zjišťujeme měřením, ovšem intenzita nemá povahu množství, je možno říci bezrozměrná. Intenzitu lze charakterizovat jako stupeň příznaku, představující bod na škále vzrůstajících hodnot. Např. intenzita příznaku „teplota“ může odpovídat konkrétní hodnotě 19 stupňů atd.

S Formánkovou (1978) se rozcházíme také v pojetí kvantitativní specifikace sloves. Autorka sice připouští, že kvantita určitého druhu může být komplikována i jiným druhem kvantity (zavádí např. kategorii kvantity intenzitně rozsahové), většinou kvantifikátorů (v konkrétních kontextech) ale přiřazuje význam jediný. Na rozdíl od Formánkové se domníváme, že jednotlivé kvantitativní významy se mohou **kumulovat** a neurčitě **překrývat**.

Věnujme se nejprve případům, kdy příslovce determinující sloveso specifikuje intenzitu děje. U sloves nedokonavých platí intenzitní výměr pro jeden každý úsek děje. Minimální úsek slovesného děje lze charakterizovat jako atemporální (tedy časově bezrozměrný) bod. Na rozdíl od většiny odborných prací (Formánková 1978; Kopečný 1973 aj.) neztotožňujeme intenzitu děje s dobou, po kterou probíhá, ani s četností jeho opakování.

1. *Vladimírův informátor, který byl právě v Paříži, byl jedním z těch nešťastných dělníků a až do Kurského zrady se s ním velmi přátelil. (00)⁵*
2. *Mr Abe shledal, že už se nedívá opojeně na perleťové moře, nýbrž že se velmi, velmi mračí, prosívaje v ruce písek s mušličkami. (00)*

V uvedených příkladech specifikuje příslovce *velmi* stupeň dynamického příznaku v každém z jeho minimálních úseků. Pro děje, které mají povahu pohybu, ovšem zřejmě atemporální úseky postulovat nelze (srov. níže příklad *příliš šerموال rukama*).

3. *Byl dvojitý, ale špatně sladěný: příliš často se zastavoval, příliš šerموال rukama, příliš váhal na křižovatkách, než se rozhodl, kterou cestou se dát. (00)*

5 Význam zkratk: 00 – citace ze SYN2000, 05 – citace ze SYN2005, VV – příklad byl vytvořen uměle.

Dokonavá slovesa vyjadřující změnu stavu umožňují intenzifikaci příznaku, který vyplývá z děje jako jeho výsledek (srov. níže spojení *dost otrávil* a *trochu zkrátit*).

4. *Nejdřív jsem se hrozně lekla, ale pak mě to dost otrávil.* (00)
5. *Neptal jsem se ho na souhlas, ale přesto jsem si dovolil jeho dopis trochu zkrátit a formou mého článku se o něj s vámi podělit.* (00)

Dokonavá slovesa, která neoznačují změnu stavu, ale jen ukončený (ohraničený) proces, mohou současně vyjadřovat kvantitu rozsahovou a intenzitní (srov. níže spojení *trochu se zasmál*).

6. *Kněz po chvíli zakašlal a jako by se byl zastyděl, ukázal s příliš zřejmým úsilím o veselost na mou prázdnou sklenici: „Ještě kapku?“ Dokonce se trochu zasmál.* (05)

U některých sloves přichází v úvahu interpretace mnohostní i rozsahová.

7. *Když už mluvím o sexu, a tenkrát jsme o něm mluvili hodně, musím říct, že jsme s Rolfem byli milenci.* (00)
8. *Tommy Williams byl potěšením svých studentů a celé univerzity; hodně cestoval po zemích naplněných historií, a proto vnesl do tohoto místa ovzduší kosmopolitismu, veselé neúcty ke konvencím a staromódním názorům.* (00)

V jiných případech je nutno připustit interpretaci trojí – mnohostní, rozsahovou i intenzitní.

9. *Chci se hodně smát a hodně plakat.* (00)

Některá příslovce mohou specifikovat kvantitu různé druhy (např. *velmi, mnoho, hodně, příliš, málo, trochu* aj.), jiná mají význam jednoznačný: *často, občas* (význam mnohostní), *dlouho, krátce* (význam rozsahový), *rychle, pomalu* (význam intenzitní). Formánková (1978) soudí, že ve spojení *mnoho číst* je vyjádřena kvantita rozsahová, zatímco ve spojení *dlouho číst* kvantita trvací.

Domníváme se, že *dlouho* má význam čistě (časově) rozsahový, kdežto *mnoho* potenciálně vyjadřuje význam rozsahový i mnohostní.

Číslovka, resp. příslovce *mnoho* vyjadřuje kvantitu mnohostní nebo rozsahovou.

10. *Tu noc, co se Philby přiznal, mělo mnoho lidí v tajných službách pocit, že náhle zestárlo.* (05)
11. *Od té doby uplynulo mnoho vody a Ludvík prošel dlouhým vývojem.* (05)
12. * *Včera večer jsem se cítil mnoho unavený.* (VV)

Rozvíjí-li *mnoho* sloveso, může potenciálně vyjadřovat (současně) kvantitu mnohostní i rozsahovou.

13. *A přece jsem doufal, že se s tebou seznámím až za mnoho let. Že budu ještě žít životem svobodného člověka, že budu ještě mnoho pracovat a mnoho milovat a mnoho zpívat a světem vandrovat.* (00)

V uvedeném příkladu nelze určit, zda se specifikovaná kvantita týká počtu opakovaných dějů nebo jejich (časového) rozsahu; oba významy se prostupují. V některých kontextech zřejmě *mnoho* specifikuje intenzitu děje – takové užití je však příznakové:

14. *A mnoho ses tenkrát bál?* (VV)

Příslovce **velmi** specifikuje intenzitu příznaků pojmenovaných adjektivy, slovesy nebo adverbii.

15. *Ulice si byly velmi podobné a pro Vítězslava, přes jeho silné dioptrie, shodné.* (00)
16. *A toho, co vzniká v zákoutích a škvírách mého pokoje, si velmi vážím.* (00)
17. *Ted' už zas pil skutečně víc a velmi rychle sáhl i po cigaretě.* (00)

Je-li příznak vyjádřen substantivem, plní tuto funkci adjektivum *velký*.

18. *Hrozila mu operace, které se velmi bál.* (05)
19. *Hrozila mu operace, ze které měl velký strach.* (VV)

Determinuje-li příslovce *velmi* sloveso, může vyjadřovat i jiné druhy kvantitativy – takové užití je ovšem příznakové.

20. *Jsem ráda, že se rozšířilo (NATO, pozn. V. V.) a že ten proces pokračuje, na tom velmi pracoval prezident Clinton.* (05)

Velmi zde kromě intenzity vyjadřuje také časový rozsah.

Jak jsme uvedli výše, intenzitu děje nelze odvozovat z jeho délky nebo četnosti. Existují ovšem slovesa, u nichž je mezi délkou a intenzitou děje nutno připustit těsný, kauzální vztah.

21. *Bach nejenže odmítal podávat životopisné údaje, ale pravděpodobně též velmi váhal, než svolil, že se dá portrétovat.* (05)

Obecně tedy platí, že v případě kvantitativní determinace sloves většinou nelze určit, zda udaná kvantita má povahu mnohosti, rozsahu, nebo intenzity. Např. spojení *hodně pracovat*, popř. *napracovat se* lze interpretovat ve smyslu mnohosti (děj „pracovat“ mohl být opětovně přerušován a obnovován, dějové jednotky potom lze počítat), rozsahu (časový rozměr daného děje je hodnocen jako značný) i intenzity (děj byl v celém svém průběhu, tj. ve všech minimálních časových úsecích, prováděn intenzivně). Intenzita v těchto případech získává rysy kvalitativní; ty jsou pro každé sloveso idiosynkratické (např. *hodně se smát*: nahlas, nekontrolovaně apod.).

Druh kvantitativy je determinován povahou substance nebo příznaku, jejichž kvantita se určuje, nikoli kvantitativním výrazem; ten však s daným druhem kvantitativy musí být sémanticky kompatibilní. Některé prostředky jsou v tomto ohledu monofunkční (*několik* vyjadřuje vždy počet, *velmi* pouze intenzitu apod.), jiné polyfunkční (*hodně, dost*).

Jaký je poměr mezi výrazy s významem mnohosti, rozsahu a intenzity a kvantifikátory ve smyslu I? Kvantifikátory jsou obvykle založeny na významu mnohosti: množiny, jejichž relace kvantifikátor vyjadřuje, sestávají z diskrétních jednotek. Takto lze interpretovat i některé nominální fráze obsahující adverbium s významem rozsahové kvantitativy: *Hodně ropy se vytěží ze*

dna moře. Univerzem diskurzu je zde všechna ropa (množina A) + všechno to, co se vytěží ze dna moře (množina B). Ropa, která se vytěží ze dna moře, tvoří podmnožinu množiny A. Výrazy vyjadřující intenzitu tímto způsobem vykládat nelze.

V tabulce uvedené níže podáváme přehled lexikálních prostředků vyjadřujících kvantitu⁶ a jejich obecných významů. Podrobněji viz Veselý 2006.

Lexikální prostředky vyjadřující kvantitu	Druh kvantity
mnoho	M, R, I? ⁷
mnohý	M
hodně	M, R, I
dost	M, R, I
příliš	M, R, I
velmi	I, M?, R?
moc	M, R, I
až/až	M, R, I
vel(i)ký	R, I
spoustu	M, R
spousta	M, R
kopa, kupa	M, R?
fůra	M, R
houf	M
hromadu	M, R
hromada	M, R
řada	M
moře	M, R
mraky	M
trochu	M, R, I
trocha	R

6 Jde pochopitelně jen o určitý výběr.

7 M – mnohost, R – rozsah, I – intenzita.

Lexikální prostředky vyjadřující kvantitu	Druh kvantity
málo	M, R, I
několik	M
pár	M
malý	R, I
kapku	R
kapka	R
jen	M, R
sotva	M, R
přinejmenším	M, R, I
zdaleka	M, R, I
až	M, R, I
bezmála, skoro, takřka, téměř	M, R, I

Tab. 1: Přehled lexikálních prostředků vyjadřujících kvantitu

3 PROSTŘEDKY K VYJADŘOVÁNÍ KVANTITY V ČEŠTINĚ

Kategorie kvantity je v češtině vyjadřována prostředky slovnědruhovými i neslovnědruhovými.

Prostředky slovnědruhové: Kvantita mnohostní se vyjadřuje substantivy (*houf kačen, dav lidí*), adjektivy (*početný zástup*), zájmeny (*všichni lidé, málokdo, nikdo*), číslovkami (*pět lidí, dvoje ponožky*). Význam kvantity rozsahové nesou substantiva, popř. komplexní jmenné fráze (*litr benzínu, láhev vína, pracovat dvě hodiny*), adjektiva (*velký dům, malý chlapec*), zájmena (*všechno mléko*), příslovce (*hodně mléka*). Kvantita intenzitní se vyjadřuje adjektivy (*velký strach*) a příslovci (*velmi se bát*). Kvantita mnohostní a rozsahová může být ztvárněna určitě nebo neurčitě, srov. *padesát lidí* vs. *mnoho lidí, litr benzínu* vs. *mnoho benínu, pracovat dvě hodiny* vs. *pracovat dlouho*. Kvantita intenzitní se obvykle pojí s rysem neurčitosti, byť se u řady příznaků její specifikace nevyklučuje: *dnes je velmi teplo, rtuť se vyšplhala na třicet stupňů Celsia* (měrově specifikovatelný příznak) vs. *velmi se bát* (měrově nespecifikovatelný příznak).

Prostředky neslovnědruhové: Centrálním prostředkem pro vyjadřování mnohostní kvantity je gramatická kategorie čísla u substantiva. V případech, kdy substantivum denotuje prvek/prvky třídy, nikoli třídu celou, označuje singulár počet určitý, tj. „právě jeden“; plurál je sám o sobě kvantitativně neurčitý (označuje počet dva a více). Kvantita rozsahová a intenzitní je vyjadřována slovo tvornými afixy, např. sufixy zdrobňujícími a zveličujícími: *domeček*, *chlapisko*.⁸

4 POKUS O VYMEZENÍ SLOVNÍHO DRUHU ČÍSLOVEK

Mluvnice češtiny 2 (s. 105) operuje při definici slovního druhu číslovek s pojmy kvantovost a kvantitativnost: „Číslovky (numeralia) jsou jedním ze dvou nastavbových slovních druhů. Jejich sémantickým základem je kvantovost, vyjadřování množství (kvanta, kvantity). Číslovky jsou slovnědruhovým prostředkem vyjadřování kvantovosti v širokém smyslu: kvantovost je zde (ve smyslu výrazovém i významovém) formována substantivností, adjektivností a adverbialností. (Význam obecně pojaté kvantovosti formovaný substantivně, adjektivně nebo adverbialně lze označovat jako kvantitativnost. Kvantitativnost je tedy slovnědruhově pojatá obecná kvantovost. Základním prostředkem vyjadřování kvantitativnosti jsou právě číslovky.)“ Dále se zde uvádí: „Sémantická báze obecné kvantovosti může být formována i jiným slovním druhem. Takové jsou zejména četné výrazy neurčitého množství, např. kvantitativní adverbia *trochu*, *moc*, *hodně*, adjektiva *předposlední*, *poslední* apod.“ Proč jsou ale výrazy typu *trochu*, *moc*, *hodně* chápány jako adverbia, když stejně jako číslovky vyjadřují kvantitu? Jde sice o lexikální jednotky neohobné, tuto vlastnost ale mají např. i některé číslovky řadové (*pětkrát* apod.).

Problematické je rovněž vymezení číslovek v ESČ (s. 97): „Ohebný slovní druh vyjadřující kvantitu; nemá přesně stanovené a stanovitelné hranice, neboť kvantitu mohou vyjadřovat i substantiva (*desetina*, *stovka*), adjektiva (*poslední*) nebo adverbia (*moc*, *trochu*) a pronominália (*tolik*, *kolik*).“ O několik řádek dále (tamtéž) se nemluví o množství, nýbrž o počtu: „Rozlišování

8 Ne všechny zdrobňující a zveličující sufixy mají měrový význam – jejich funkcí je někdy jen adice expresivní složky (např. *synáček*).

druhů číslovek je založeno na jejich sémantické klasifikaci podle toho, počet čeho vyjadřují; napříč klasifikací jednotlivých druhů jde rozlišování číslovek určitých a neurčitých.“

Z názvu kapitoly „Lexikální kvantifikátory (číslovky)“ (Komárek 2006, s. 54) by se mohlo zdát, že autor považuje obsah těchto pojmů za totožný. V textu (tamtéž, s. 55) se však uvádí, že číslovky jsou jen jedním z typů lexikálních kvantifikátorů: „Kvantifikace a identifikace jsou plně rozvinuty u názvů objektů; zde tuto funkci plní prostředek gramatický – kategorie čísla (*pes štěkál – psi štěkali*), určité lexikální prostředky slovních druhů S, A (zájmenná adjektiva a substantiva, ale také některá jiná substantiva a adjektiva, např. *některý, někdo, část, většina – každý, všichni, celek, celý* apod.) a speciální kvantifikátory, jako např. *jeden, dva, pět, několik* atd. (...) Při vymezení a klasifikaci kvantifikátorů nám ovšem půjde především o ty lexikální prostředky, pro které je kvantifikace funkcí typickou, základní: jsou to slova, která se tradičně označují jako číslovky (numeralia) (...).“ Nabízí se otázka, jaká funkce je základní např. pro zájmena *každý, některý* apod., pokud to není funkce kvantifikační.

Předpokládáme, že číslovky vyjadřují pouze kvantitu mnohostní. Chápeme číslovky jako lexikální jednotky, jejichž funkcí je vyjadřování počtu, popř. vyjadřování významů, které s počtem úzce souvisejí. Morfosyntaktické hledisko do definice projektovat nelze, neboť tvarově a syntakticky jsou číslovky značně heterogenní.

Výrazy s významem intenzity jsou v českých mluvnicích i výkladových slovnících tradičně hodnoceny jako měrová adverbia (*velmi/hodně se bát*), popř. jako adjektiva (*velký strach*). Příručky většinou neuvádějí, a tedy ani nehodnotí případy, kdy se příslovce (číslovka?) kombinuje s abstraktním nebo látkovým jménem v singuláru, např. *hodně vody*. Několik příkladů najdeme ve *Slovníku spisovného jazyka českého: mnoho práce* (číslovka neurčitá); *hodně sněhu, trávy* (příslovce). Navrhovaná restrikce, aby číslovky vyjadřovaly pouze kvantitu mnohostní, zohledňuje funkční paralelnost kategorie číslovek a kategorie jmenného čísla; srov. **mnoho mužů** vs. **mnoho sněhu**. V potaz je třeba vzít i slovotvorný význam pojmenování *číslovka*; označovaná kvantita by měla být číslem vyjadřitelná, k číslu se vztahující.

Kvantifikátory ve smyslu I se vyjadřují nejen číslovkami, ale i dalšími prostředky (slovnědruhovými i neslovnědruhovými). Neplatí ovšem, že by všechny číslovky plnily funkci kvantifikátoru. Např. číslovky řadové nevyjadřují počet, nýbrž pořadí v řadě.

Kategorie číslovek má své sémantické centrum a periferii. Centrum kategorie tvoří číslovky vyjadřující prostý počet (objektů, popř. dějových jednotek), dále od centra jsou číslovky obsahující kromě významu počtu další sémantické složky (čísllovky úplnostní, úhrnné aj.), na periferii jsou výrazy mající k významu počtu jen zprostředkovaný vztah (čísllovky řadové, dílové). Čísllovky dílové nesou význam kvantity rozsahové, tj. označují velikost dílu, avšak k významu počtu mají těsný vztah (např. třetina = „část celku vzniklá jeho rozdělením na tři stejné díly“).

Neurčité kvantitativní výrazy jsou, jak jsme ukázali, často polyfunkční, tj. mohou vyjadřovat počet, rozsah i intenzitu, popř. jen dva z těchto významů. Konsekvencí sémantické definice číslovek je vznik slovnědruhové homonymie. Výrazy s významem rozsahu a intenzity hodnotíme jako základní slovní druhy, tj. jako substantiva, adjektiva nebo příslovce. Pokud stejná forma vyjadřuje rozsah i intenzitu, jde o různé významy polysémního lexému. Např.: *hodně I* (čísllovka, např. *hodně lidí*) vs. *hodně II 1* (příslovce, např. *hodně vody, práce* atd.) vs. *hodně II 2* (příslovce, např. *hodně se bát*), *mnoho I* (čísllovka, např. *mnoho starostí*) vs. *mnoho II* (příslovce, např. *mnoho práce*), *moře I* (substantivum, např. *Baltské moře*) vs. *moře II* (čísllovka, např. *moře lidí*) vs. *moře III* (*moře času*).⁹ *Slovník spisovného jazyka českého*, *Slovník spisovné češtiny* i *MČ 2* interpretují nesklonné výrazy vyjadřující kromě počtu i další kvantitativní významy (*hodně, moc, trochu*) jako příslovce.

Problematická je kategorizace neurčitých a totalizačních zájmen, v zahraniční literatuře považovaných za kvantifikátory v pravém slova smyslu, např. *každý, některý, málokterý, nikdo*. Za číslovky tyto výrazy nepovažujeme: v jejich sémantické struktuře není dominantní rys počtu, nýbrž rys parciálnosti/totalnosti. Čísllovky mohou být těmito zájmeny substituovány jen v některých případech: *málo mých přátel umí rusky* vs. *málokterý můj přítel umí rusky*, ale *Petr má málo přátel* vs. **Petr má málokterého přítele* (není dána množina, z níž by pomocí zájmena mohla být vydělena určitá její část).

Ke specifickým typům číslovek (úhrnné, souborové a druhové) viz zde kap. VII.

9 Římská číslice odlišuje jednotlivá homonyma, řídíme se tradičním pořadím slovních druhů.

VII Číslovky úhrnné, souborové a druhové

1 STRUČNÁ CHARAKTERISTIKA SITUACE V SOUČASNÉ ČEŠTINĚ

1.1 Slovní druh číslovky

Číslovky jsou z hlediska kritérií užívaných pro určování slovních druhů výrazně problematickou skupinou. Byly totiž definovány pouze na základě svého významu a z hlediska morfologického i syntaktického představují skupinu výrazů značně heterogenních. Tuto skutečnost dobře vystihuje Komárek (Komárek 2006, s. 54), který číslovky spolu se zájmeny považuje za slovní druh nástavbový – tvořící paralelu základních slovních druhů (v případě číslovek podstatných jmen, přídavných jmen a příslovcí). Nelze však přehlédnout fakt, že ačkoli se mnoho číslovek dá bez jakýchkoli problémů z morfologického i syntaktického hlediska řadit buď mezi podstatná jména (např. *miliarda*), nebo mezi jména přídavná (*dvoji*), existuje také velká skupina číslovek, u nichž toto zařazení selhává. Je dobře známo, že číslovky označující hodnoty pět a výše se v přímých pádech chovají syntakticky jako substantiva (*pět stromů*), v pádech nepřímých potom jako adjektiva (*mezi pěti stromy*). Je samozřejmě možné říci, že tyto výrazy mají po syntaktické stránce povahu smíšenou, a dále je považovat za nástavbu substantiv a adjektiv. Stejně tak je ale možné pokládat tuto smíšenou povahu za jev zvláštní – vlastní pouze slovnímu druhu číslovek. Pro druhé řešení mluví to, že někteří nejběžnější zastupci slovního druhu číslovky se z hlediska striktně morfologického nedají řadit ani mezi substantiva ani mezi adjektiva. Číslovka pro hodnotu dva má tvary pro všechny rody (adjektivní rys), vzhledem k významu se jedná o plurale tantum (substantivní rys) a její paradigma se ze synchronního hlediska nepodobá žádnému substantivnímu ani adjektivnímu paradigmatu v češtině. Číslovky pro hodnoty 3 a 4 mají sice paradigma podobné jako substantiva vzoru kost (substantivní rys), ale jsou bez rodu (a jejich syntaktické chování je adjektivní – *čtyři stromy* jako *vzrostlé stromy*). Číslovky typu *pět* mají paradigma složené pouze ze dvou tvarů a jejich distribuce (tvar pro přímé pády

versus tvar pro nepřímé pády) nemá obdobu ani v substantivních ani v adjektivních paradigmatech atd. Už z tohoto letmého shrnutí je zřejmé, že u číslovek nacházíme morfologické i syntaktické rysy, které jsou specifické právě pro tuto skupinu výrazů.

1.2 Cíle kapitoly

V popisech češtiny se vždy nejvíce pozornosti věnuje číslovkám základním, ostatní typy číslovek zůstávají často poněkud stranou. Cílem této kapitoly je popsat v základních rysech užívání tří typů českých číslovek, kterým se obvykle věnuje méně pozornosti – číslovek úhrnných, souborových a druhových. Tyto tři typy byly zvoleny proto, že stejně jako centrální skupina číslovek základních mohou označovat počet entit, s číslovkami základními se mohou zastupovat a všechny tyto tři typy číslovek mají společný původ – jedná se o původní tvary číslovek druhových. Budeme se postupně stručně věnovat původu tvarů těchto číslovek, specifickým rysům jejich morfologie, jejich spojování se jménem počítaného předmětu, zapojování do věty a významu. Naším cílem je shrnout dosavadní poznatky o těchto třech skupinách českých číslovek a doplnit jejich charakteristiku o jevy, které byly popsány na základě materiálového výzkumu provedeného v diplomové práci Morfologická a syntaktická charakteristika českých číslovek vyjadřujících počet entit, jejich souborů a druhů (Jiranová 2008). Na tuto práci odkazujeme všechny zájemce o podrobnější informace.

2 ČÍSLOVKY ÚHRNNÉ

2.1 Terminologické vymezení

Jako číslovky úhrnné se označují výrazy typu *čtvero*¹ a *dvé*, které se váží se jménem počítaného předmětu v gen. pl. (*dvé ohňů, čtvero dětí*). Označení číslovky úhrnné pro výrazy typu *čtvero* a *dvé* užil poprvé Hausenblas (MČ 2 1986, s. 117) a tomuto označení je pro jeho jasnou distinktivnost obvykle dávana

1 Tvary typu *čtvero* je v závislosti na kontextu třeba vnímat nejen jako číslovky úhrnné (*čtvero ročních období*), ale také jako číslovky souborové pro nom. a akuz. sg. neutra (*čtvero prádlo*) a také jako substantivum s významem *čtyři zásady určitého typu* (*divácké čtvero*). Všechny tyto tři typy užití je třeba od sebe odlišovat.

přednost před Komárkovým termínem číslovky skupinové.² Předtím byly tyto výrazy pojednávány v rámci číslovek druhových (viz např. Havránek – Jedlička 1986, s. 212, 215), kam patří z hlediska svého původu.

2.2 Tvary číslovek úhrnných

Už z tvaru dvou typických zástupců – *čtvero* a *dvé* – je patrný dvojitý typ utváření číslovek úhrnných. Výrazy *dvé* a *tré*³ vznikly stažením z *dvoje*, *troje* (Gebauer 1960, s. 503), výrazy typu *čtvero* jsou původními jmennými tvary číslovek druhových pro nom. a akuz. sg. neutra,⁴ u nichž došlo k přehodnocení původně adjektivní povahy (*devatero řemeslo*) na povahu substantivní (*devatero řemesel*).

Pro výrazy *dvé* a *tré* je typické, že jako číslovky úhrnné fungují pouze v přímých pádech (*dvé věci vzniklo, budeme mítí tré vozů* (SYN2005)), v nepřímých pádech se jedná o stažené tvary číslovek souborových,⁵ které fungují jako pravidelná adjektiva, a není tedy důvodu považovat je za číslovky úhrnné (srov. *ve dvěm ohni*⁶ je ze syntaktického hlediska zcela stejně jako *ve dvojm ohni* – *dvém* i *dvojm* funguje jako adjektivum). Naproti tomu výrazy typu *čtvero* fungují jako číslovky úhrnné v přímých i nepřímých pádech (ve spojeních *čtvero ohňů* i ve spojení *o čtveru ohňů* řídí číslovka tvar jména počítaného předmětu). Výrazy typu *čtvero* se skloňují pravidelně jako substantiva vzoru město v singuláru.⁷

Výrazným rysem flexe výrazů typu *čtvero* je ustrnování ve tvaru pro nom./akuz. sg. ve funkci jakéhokoli nepřímého pádu (gen.: *byla dějištěm tisícero konfliktů* (SYN2006pub), dat.: *naučím tě tisícero věcem*, lok.: *o tisícero věcech* – oba

2 Pokud víme, neužívá se ani Štichův termín číslovky souhrnné (Šticha 2003, s. 318).

3 Úmyslně necháváme v rámci pojednání o číslovkách úhrnných stranou výraz *obé*. Již Daneš (Daneš 1968) totiž dospěl k závěru, že tento výraz je nutné považovat za stažený tvar výrazu *obojí/oboje* ve všech kontextech, neboť se nepojí se jménem počítaného předmětu v genitivu.

4 Tvar pro maskulinum (*čtver*) se do současné češtiny nedochoval, tvar pro femininum (*čtvera*) se někdy v odborné literatuře předpokládá, materiálovou analýzou však doložen nebyl (Jiranová 2008).

5 Tyto tvary se vytvořily pouze pro mužský a střední rod (*dvého, trého, dvěmu, trému, dvěm, trém, dvěm, trým*) a v současné češtině se vyskytují extrémně zřídka (celkem nalezeno kolem pěti dokladů v korpusu SYN a na internetu).

6 Doklad z internetu: <http://zlaska.wz.cz/epi/1202.htm> (cit. 13. 9. 2011).

7 Na internetu byly nalezeny zcela ojedinělé doklady těchto číslovek v pl. (viz Jiranová 2008, s. 84).

doklady SYN2005, instr.: *mohlo se to stát tisícero jinými způsoby* – SYN 2000). V těchto kontextech se výrazy typu *čtvero* stávají ustrnulou adjektivně fungující formou. Ustrnování obecně zjednodušuje flexi jmenné skupiny, v některých kontextech umožňuje ustrnutí vyhnout se neobvyklým tvarům číslovek souborových v nepřímých pádech (*pod vedením jedné hlavy matené čtvero stále mluvícími ústy*⁸ místo *čtverými stále mluvícími ústy*). Je snad možné vést paralelu s číslovkou *sto*. Bylo doloženo (Jiranová 2008), že k tomuto ustrnování dochází zdaleka nejčastěji v instr. Je možné se domnívat, že se tak děje kvůli tvarové výjimečnosti sufixu *-em* (*čtver-em*) oproti jednosegmentovým formantům zbylých pádových forem. K převaze výskytu ustrnování v instr. mohou napomáhat také ustálená spojení typu *za devatero horami*.⁹

2.3 Spojování se jménem počítaného předmětu

Sledované výrazy se v naprosté většině případů pojí se jmény počítaného předmětu v plurálu. Poměrně dobře jsou doložena s pluralii tantum a se jmény souborů, kde jejich ze synchronního hlediska průhledná podoba nahrazuje nezvyklé (jmenné) tvary číslovek souborových (např. *sedmero úst* (SYN2005) místo *sedmera ústa*, *šestero punčoch* (SYN2006pub) místo *šestery punčochy*). Spojení se jmény, která jsou zřetelně v singuláru, jsou v menšině (např. *muž má tisícero milého a nemilého díla* (SYN2005)) a je otázkou, jak tato spojení hodnotit. Situaci komplikují spojení číslovek typu *čtvero* se jmény s homonymními tvary pro gen. plurálu a nom./akuz. sg. (nejčastěji typ stavení). U takových spojení jako *několikero vyjádření* není na základě formy možné rozhodnout, zda se jedná o číslovku úhrnnou a jméno *vyjádření* je zde ve tvaru gen. pl. (typ *několikero děl*), nebo o spojení číslovky souborové se jménem v nom. sg. (typ *několikero dílo*). Podrobná analýza (Jiranová 2008, s. 90–92) jednoznačných dokladů, v nichž je jméno počítaného předmětu rozvíto shodným přívlástem (typ *několikero silnějších vyjádření* versus typ *několikero silnější vyjádření*), ukázala, že spojení se jmény v plurálu převládají (typ *několikero silnějších vyjádření* je mnohokrát častější než typ *několikero silnější vyjádření*). Pro interpretaci spojení typu *několikero vyjádření* jako spojení číslovky souborové se jménem počítaného předmětu v nom. sg. naproti tomu mluví taková spojení jako *dvoje*

8 Doklad z internetu: <http://cenvelo.blogspot.com/> (cit. 13. 9. 2011).

9 Na rozdíl od Cvrčka (Cvrček 2010, s. 234) považujeme ustrnulou číslovku v tomto kontextu za číslovku úhrnnou, ne za číslovku druhovou.

vyjádření, v nichž jde jednoznačně o číslovku souborovou a jméno v nom. sg. Spojení typu *několikero vyjádření* je tedy třeba podle našeho názoru vnímat obojím způsobem.

2.4 Častější zástupci číslovek úhrnných

Ze slootovorného hlediska není problém tvořit číslovky úhrnné od jakékoli číslovky druhové. Nejběžnějšími zástupci tohoto typu výrazů jsou (podle korpusů SYN2000, SYN2005, SYN2006pub) *čtvero*, *patero*, *sedmero*, *devatero*, *desatero*, *tisícero* a *několikero*.

2.5 Význam číslovek úhrnných

Význam číslovek úhrnných bývá nejčastěji považován za blízký významu výrazů typu *dvojice*, *trojice*. Hausenblas (MČ 2 1986, s. 117) pro tyto výrazy počítá s rysem úhrnnosti – počet jevů je podle něj v případě výrazů typu *čtvero* a *dvě* „pojatý úhrnem, vcelku.“ Uznává, že tento rys není příliš silný, ale postuluje ho u všech užití daných výrazů. Materiálová analýza (Jiranová 2008) ukázala, že tento popis významu je pro mnoho kontextů poněkud nepřesný. U všech výrazů sledované skupiny se totiž setkáváme primárně s významem prostého počtu, u výrazů typu *čtvero* pak navíc v některých kontextech přistupuje ještě významový odstín specifický pro tento typ číslovek (tento význam nejpřesněji reflektuje Komárek 2006, s. 66): důležitou doménou užívání výrazů typu *čtvero* jsou ustálená spojení jako *čtvero ročních dob*, *devatero řemesel*, *desatero přikázání* atd. V těchto spojeních se dochovala stopa původního druhového významu daných výrazů, číslovka zde označuje skupinu entit, které jsou navzájem diferencovány (viz Komárek 2006, s. 66). Pro tuto skupinu entit je typické, že počet jejích členů je konečný – nejde k němu nic přidat, ani od něj nic ubrat. V těchto spojeních je tedy počet pojatý jako celek v Hausenblasově smyslu, navíc však přistupuje rys vzájemné diferencovanosti. Tento specifický významový rys – počet pojatý jako celek a jednotlivé prvky vzájemně diferencované – se kromě ustálených spojení podařilo doložit (Jiranová 2008, s. 92–95) také u celé řady spojení neustálených (*patero produktů krávy* či *patero nektarů – mléko, máslo, tvaroh, hnůj a moč* – SYN2000), je s ním tedy třeba počítat jako se specifickým sémantickým potenciálem číslovek úhrnných. Zároveň však platí, že u neustálených spojení byl tento význam

doložen přibližně stejně často jako význam prostého počtu (*okamžiky štěstí prožívá sedmero medvědů* – SYN2006pub).

Můžeme tedy shrnout, že význam výrazů typu *dvé* a *tré* je možné nejlépe popsat jako význam prostého počtu, význam výrazů typu *čtvero* v sobě zahrnuje jednak význam prostého počtu, jednak význam počtu pojatého jako celek, v němž jsou prvky vzájemně diferencovány.

2.6 Stylová platnost

Z hlediska stylové platnosti je už od začátku 20. století konstatována výrazná zastaralost výrazů *dvé* a *tré*. Výraznost tohoto rysu je zřejmě důvodem, proč se tyto výrazy dále užívají (jejich vhodnou kombinací se jménem počítaného předmětu vzniká snadno komický efekt – např. *při posledním přechodu lávky potkáme tré spoluobčanů v pláštěnkách velmi řvavých barev¹⁰*). Výrazy typu *čtvero* jsou neutrální v ustálených spojeních jako *čtvero ročních období*, *devatero řemesel* apod. a v kontextech, kde nahrazují tvary číslovek druhových a souborových (*čtvero dveří*, *šestero punčoch*, *sedmero úst* apod.), v ostatních kontextech jsou spíše ozvláštňujícím prvkem textu než prvkem neutrálním.

3 ČÍSLOVKY SOUBOROVÉ A DRUHOVÉ

3.1 Terminologické vymezení

Číslovky typu *dvoje* a *dvojí* byly v češtině dlouho pojímány jako jedna skupina výrazů – číslovky druhové. Zároveň se však vždy konstatovalo, že jmenné tvary těchto číslovek (*dvoje*, *čtvery*) fungují ve významu číslovek základních u pluralií tantum (*dvoje dveře*), a někdy se připomínalo také to, že stejnou funkci plní také u jmen souborů (*troje ponožky*, viz např. Komárek 2006, s. 64–66). Složeným tvarům (*dvojí*, *čtverý*) se pak bez rozdílu přičítal základní význam počtu druhů a někdy se konstatovalo také jejich používání místo číslovek základních ve spojení se substantivy hromadnými, látkovými a abstraktními (např. Trávníček 1951, s. 1188–1189). Kvůli rozdílu ve významu jmenných a složených tvarů zavedl Hausenblas (MČ 2 1986, s. 118–120) dělení výrazů typu *dvoje* a *dvojí* na číslovky souborové

10 Doklad z internetu: <http://www.ov-kluby.cz/tisk.php?rid=1108> (cit. 13. 9. 2011).

a druhové. Jako souborové pojímá jmenné tvary, jimž přiřítá význam počtu souborů (*dvoje rukavice*), jako druhové pak pojmenovává složené tvary, jejichž základní funkcí je vyjadřovat počet druhů (*dvojí řešení*). Materiálový průzkum (Jiranová 2008) ukázal, že toto pojetí je třeba upřesnit v tom smyslu, že jak číslovky souborové, tak číslovky druhové fungují jak ve význam prostého počtu, tak počtu druhů. V zásadě však platí, že číslovky souborové se užívají spíše pro vyjádření prostého počtu (ať už souborů nebo jiných entit), číslovky druhové pro vyjádření počtu druhů. Pro přesnost dodáváme, že číslovky souborové nelze omezovat pouze na jmenné tvary, protože bychom se dostali do situace, ve které by číslovky ve spojeních *dvoje rukavice* a *na dvojí rukavicích* patřily jednou k číslovkám souborovým, jednou k číslovkám druhovým. Je tedy třeba počítat s tím, že číslovky souborové mají paradigma smíšené (jak uvádí Hausenblas in MČ 2 1986, s. 403). Další upřesnění se týká spojení jmenných tvarů jako *dvoje, čtyři* s pluralií tantum, kde tyto číslovky stojí ve významu číslovek základních. Z Hausenblasových dokladů se zdá, že spojení jako *dvoje housle, čtyři dveře* za číslovky souborové nepokládá. V naší stati však vzhledem ke skutečnosti, že existují taková spojení jako *dvoje zazvonění, troje varování*, ve kterých jmenný tvar číslovky také nenese význam počtu souborů, odkazujeme ke všem jmenným tvarům typu *dvoje, čtyři/čtvero* jako k souborovým. Jsme si vědomi toho, že je to vzhledem k jejich významu ne zcela přesné označení, přece jen však vystihuje jádrový význam tohoto typu.

3.2 Tvary číslovek souborových a druhových

Ve tvarech číslovek souborových se v češtině zachovala část původní jmenné morfologie adjektivně fungujících výrazů. Z tvarů původního zájmenného skloňování výrazů *dvój, trój, obój*¹¹ se do současné češtiny zachovaly tvary pro nom. a akuz. všech rodů v plurálu (*dvoje klíče, ponožky,*

11 Pro ilustraci uvádíme paradigma číslovek *dvój, trój, obój* sestavené na základě Gebauerových dokladů. (Gebauer 1960, s. 499–504) Přehled má pouze přiblížit původní skloňování těchto číslovek a neklade si žádné nároky na historickou věrnost, co se pravopisné podoby a skutečného doložení tvarů týče.

trój stav – *trojeho stavu – trojemu stavu – trój stav – o trojem stavě – trojím stavem, troje stavy – trojich stavů – trojím stavům – troje stavy – o trojich stavech – s trojimi stavy*

dvoje sukno – *dvojeho sukna – dvojemu suknu – dvoje sukno – o dvojem sukně – dvojím suknem*

troje věc – *trojí věci – trojí věci – trojí věc – trojí věci – trojí věci*

skripta) a tvary pro nom. a akuz. neutra v singuláru (*dvoje paroží, oboje mínění*).¹² Z původních tvarů výrazů typu *čtver*,¹³ tedy z tvarů původního o- a a-kmenového jmenného skloňování, se zachovaly tvary pro nom. a akuz. všech rodů v plurálu (*čtvery sandály, náušnice, čtvera kamna*), tvar pro neutrum (*čtvera*) je však doložen velmi zřídka.¹⁴ Kromě těchto plurálových tvarů jsou zachovány i některé tvary pro singulár. Nejlépe je z nich doložen tvar pro nom. a akuz. neutra, a to ve spojení se jmény deklinovanými podle vzoru stavení (*čtvero trojité zazvonění* – SYN2005), u nichž tvarová homonymie dovoluje i interpretaci, že se v případě výrazu typu *čtvero* jedná o číslovku úhrnnou (*čtvero zazvonění jako čtvero zvuků*, viz výše). Tato homonymie podle našeho názoru přispívá také k možnému dochování ostatních jmenných tvarů pro neutrum v sg. (gen.: *po odeznění čtvera pípnutí* (SYN2006pub), dat.: *odpovídají čtveru duševnímu soustředění* (SYN2000), lok.: *ve čtveru vydání* (SYN2000), pro instr. doklady nalezeny nebyly). Je typické, že tyto řídké doklady nacházíme pouze se jmény deklinovanými podle vzoru stavení (podrobněji viz Jiranová 2008, s. 108–109). Z ostatních singulárových jmenných tvarů výrazů typu *čtver* se okrajově podařilo doložit tvar akuz. feminina (*má tak čtveru dějovou a navzájem se prolínající líc* (SYN2005)) a tvar gen. maskulina inanimata (*Vařeno vlastní recepturou ze čtvera druhu sladu*¹⁵), ostatní (v odborné literatuře uváděné) tvary se doložit nepodařilo.¹⁶ Můžeme tedy shrnout, že číslovky souborové mají v zásadě tvary pro přímé pády v plurálu pro všechny rody (s výjimkou maskulina animata, které je ojediněle doloženo pouze pro zájmenný typ

12 Naprosto ojedinělý je výskyt tvaru pro nom. maskulina animata v plurálu: *Zareagovali asi dvoji rodiče*. (SYN 2009pub). Názor, že se zachoval i tvar pro nom. feminina v singuláru (typ *čekala ho dvoje práce*, Hausenblas in MČ 2 1986, s. 118) a akuz. feminina v singuláru (typ *uložil mu dvoji práci*, např. Trávníček 1948, s. 536–537), na rozsáhlém materiálu současné češtiny potvrzen nebyl (Jiranová 2008, zopakováno pro tuto studii na korpusu SYN).

13 Opět pouze pro ilustraci uvádíme paradigma číslovky typu *čtver* v singuláru. V plurálu jsou tyto tvary doloženy od nejstarších dob pouze v nom. a akuz., v ostatních pádech mají tvary složené (viz Gebauer 1960, s. 269).

čtver obyčej – *čtvera obyčeje* – *čtveru obyčeji* – *čtver obyčej* – *o čtveře obyčeji* – *se čtverem obyčejem*
čtvero kněžstvo – *čtvera kněžstva* – *čtveru kněžstvu* – *čtvero kněžstvo* – *o čtveře kněžstvu* – *se čtverem kněžstvem*

čtvera věc – (od) *čtvery věci* – *čtveře věci* – *čtveru věc* – *o čtveře věci* – *se čtverou věcí*

14 Šest dokladů v korpusu SYN (cit. 14. 9. 2011).

15 Doklad z internetu: <http://www.vecernikpv.cz/2007/12-2007/12pv08.pdf> (cit. 14. 9. 2011).

16 Konkrétně se jedná o tvar nom. feminina v singuláru (typ *čtvera mouka*) a o tvar nom. maskulina animata v plurálu (typ *čtveři křesťané*).

dvoje) a v singuláru jsou jmenné tvary omezeny v podstatě na přímé pády pro neutrum (ostatní tvary jsou doloženy mizivě). Paradigma těchto číslovek je v nepřímých pádech doplněno pravidelnými složenými tvary, které svou vlastní doménu mají u číslovek druhových.¹⁷

Paradigma číslovek druhových tvoří složené adjektivní tvary deklinované podle vzoru *jarní* (*dvojí, trojí, obojí*) a *mladý* (*čtverý, paterý, sterý*). Ze systémového hlediska se jedná o plné paradigma v singuláru i plurálu, materiálová analýza (Jiranová 2008, s. 110–112) však ukázala, že tyto číslovky se užívají spíše v singuláru a že plná šíře tvarů se užívá především u zástupců *dvojí, trojí, obojí, tisícerý, několikerý* a *sterý*.¹⁸ Tvary určitých druhových číslovek *čtverý* až *desaterý* jsou doloženy mnohem hůře. Může to souviset jednak s tím, že kontextů, ve kterých je třeba rozlišovat více druhů než tři, je zřejmě obecně méně než kontextů, kde se rozlišují dva či tři druhy, jednak s tím, že číslovky *čtverý* až *desaterý* jsou ze synchronního hlediska poněkud příznakové.

Celé paradigma číslovek souborových a druhových pro přehlednost shrnují tabulky 1 a 2. Do těchto tabulek je zahrnuto plné paradigma číslovek druhových a jmenné tvary číslovek souborových doložených ze současné češtiny. Tmavě šedě jsou podbarvena pole, v nichž dochází ke tvarovému odlišení číslovek souborových a druhových. Jak už vyplynulo z předchozího textu, nelze z tohoto systémového zachycení ani přinejmenším soudit na to, že všechny tvary se běžně užívají.

17 Ze systémového úhlu pohledu by bylo možné takové výskyty složených tvarů jako *slavila se dvojí svatba* (SYN2000), *chrám obklopovala dvojí hradba* (SYN2000), *dvojí skok na okno* (SYN2005), *dvojí útok vitriolem* (SYN2010) vidět také jako případy číslovek souborových – významově se jedná o vyjádření prostého počtu a jmenné tvary pro nom. sg. feminina a maskulina se u číslovek souborových nedochovaly. Vzhledem k tomu, že těchto dokladů je mnohonásobně méně než dokladů, ve kterých je složeným tvarem číslovky ve spojení se jménem počítaného předmětu v singuláru vyjadřován význam počtu druhů, a také vzhledem k zachování přehlednosti problematiky tyto výskyty složených tvarů mezi číslovky souborové nezahrnujeme.

18 Pro zajímavost uvádíme, že se podařilo doložit i tvar pro nom. pl. maskulina animata: *branou bučovického zámku prošli od června už několikerí novomanželé* (SYN2009pub).

	SG				PL			
	Manim	Minanim	N	F	Manim	Minanim	N	F
nom.	dvojí		dvoje/dvojí	dvojí	dvoji/dvojí	dvoje/dvojí		
gen.	dvojího			dvojí	dvojích			
dat.	dvojímu			dvojí	dvojím			
akuz.	dvojího	dvojí	dvoje/dvojí	dvojí	dvoje/dvojí			
lok.	dvojím			dvojí	dvojích			
instr.	dvojím			dvojí	dvojími			

Tab. 1: Paradigma zájmenného typu a měkkého složeného typu skloňování číslovek souborových a druhových podle materiálové analýzy současné češtiny

	SG				PL			
	Manim	Minanim	N	F	Manim	Minanim	N	F
nom.	čtverý		čtvero/ čtveré	čtverá	čtveří	čtvery/ čtveré	čtvera/ čtverá	čtvery/ čtveré
gen.	čtverého	čtvera/ čtverého	čtverého	čtveré	čtverých			
dat.	čtverému		čtveru/ čtverému	čtveré	čtverým			
akuz.	čtverého	čtverý	čtvero/ čtveré	čtveru/ čtverou	čtvery/ čtveré		čtvera/ čtverá	čtvery/ čtveré
lok.	čtverém		čtveru/ čtverém	čtveré	čtverých			
instr.	čtverým			čtverou	čtverými			

Tab. 2: Paradigma jmenného typu a tvrdého složeného typu skloňování číslovek souborových a druhových podle materiálové analýzy současné češtiny

Ke tvarům číslovek souborových a druhových učiňme ještě čtyři poznámky. Zaprvé: vzhledem k nezvyklosti jmenných tvarů číslovek souborových se u těchto výrazů setkáváme v nekorigovaných textech (nejčastěji blogy na internetu) s odchylnými podobami (např. *jedna chodba se čtvermi dveřmi*¹⁹). Zadruhé: ze stejného důvodu jmenné tvary někdy ustrnují. Tento jev sice není tak dobře doložen jako u číslovek úhrnných, doklady, které uvádí Jiranová (Jiranová 2008, s. 112–114), však ukazují na to, že i u číslovek souborových se ustrnování uplatňuje (*Mezi těmi několikery místy byly i Strašnice*. – SYN2005). Z dokladů vyplývá, že ustrnování se více uplatňuje u plurálových jmenných

19 Doklad z internetu: <http://marie.bloguje.cz/230864-fotoreportaz-aneb.php> (cit. 14. 9. 2011).

tvary než u tvarů singulárních a nejčastěji se stejně jako u číslovek úhrnných vyskytuje v instr. Za třetí: Vzhledem ke smíšenému charakteru paradigmatu číslovek souborových (jmenné tvary v přímých pádech, složené tvary v ostatních) dochází čím dál častěji k počítání entit označených pluralii tantum v nepřímých pádech pomocí tvarů číslovek základních (*dvoje dveře – ze dvou dveří, s dvěma dveřmi* atd. místo *ze dvojích dveří, s dvojími dveřmi*, přesná čísla viz Jiranová 2008, s. 168). Čtvrtá poznámka se týká tvarů složených. Vzhledem k velké podobnosti výrazů *čtverý, čtvrtý, čtverný* a celkové nejistotě o významu těchto tvarů i tvarů číslovek druhových obecně dochází někdy k záměnám (*ve čtveré etapě* (SYN2006pub) místo *ve čtvrté, několikerá vítězka WP* (SYN2000) místo *několikanásobná* apod.). Byly také nalezeny doklady, v nichž se tvary číslovek druhových vyskytují v kondenzovaných vyjádřeních jako *trojí rozvrstvení* (SYN2006pub) ve významu „rozdělení na tři vrstvy“.

3.3 Spojování se jménem počítaného předmětu

Pokud jde o spojování číslovek souborových a druhových s různými typy jmen počítaného předmětu, potvrdila materiálová analýza (Jiranová 2008, s. 116–122), že výraznou doménou číslovek souborových jsou pluralia tantum (*dvoje dveře*) a jména označující soubory (*troje rukavice*). Číslovky druhové se v převážné většině dokladů pojí se jmény počítaného předmětu v singuláru. Ani číslovky souborové, ani druhové se však na tato jména neomezují (jak už ostatně vyplynulo z části, ve které jsme se věnovali jejich tvarům).

Tvarů číslovek souborových a druhových se užívá i bez jména počítaného předmětu jako deiktického prvku s anaforickou/kataforickou funkcí (*Vzala jsem to psaní i tu obálku a obojí jsem zastrčila do vnitřní náprsní kapsy..., sundala šál, svlékla starý svetr a položila oboje na židli – SYN2005*), složené tvary v této funkci převažují. Nejvýraznější je toto užívání u číslovek *oboje* a *obojí*, ale je doloženo i pro číslovky s hodnotami dva a tři (zcela výjimečně i čtyři).

Kromě obvyklých spojení číslovek souborových se jmény počítaného předmětu bylo poměrně rozsáhle doloženo (Jiranová 2008, s. 126–130) i použití tvarů číslovek souborových namísto tvarů číslovek základních ve spojení s lexémy, které neoznačují soubory ani se nejedná o pluralia tantum, např. *odcizil dvoje kolečka* (SYN2006pub) místo *dvě kolečka, budovy měly čtvery vchody* (SYN2005) místo *čtyři vchody*. Mezi nalezenými doklady této tendence jsou nápadná spojení se jmény počítaného předmětu označujícími párové

části těla (*z radosti si potřel oboje rty kapkou sejmoutou z ústí rýny* – SYN2005) a spojení s lexémem *pár* (*Objednal si totiž čtyři kvádra a troje páry bot* – SYN-2006pub). Lze pozorovat jednak jistý typ atrakce s okolními číslovkami, střídají-li se jména, u nichž se užívá číslovka souborová, se jmény, která vyžadují číslovku základní (*dvoje trička a jedny džíny* – SYN2006pub – místo *dvě trička a jedny džíny*), jednak významovou kontaminaci u synonym jmen souborů nebo pluralií tantum (*troje exkluzivní večerní toalety* – SYN2006pub – místo *troje šaty*). Většina dokladů této tendence pochází z publicistických textů a její varianty byly zdokumentovány i v textech na internetu. Tyto doklady ukazují zřejmě na oslabení jistoty v používání číslovek souborových s určitými typy jmen. Zároveň je z nich patrné, že si původci textů uvědomují významovou blízkost číslovek souborových s číslovkami základními. Tato užití je nutné považovat za substandardní.

3.4 Častější zástupci číslovek souborových a druhových

Užívání číslovek souborových k počítání souborů a entit označených pluralií tantum (*dvoje rukavice, dvoje dveře*) způsobuje, že se běžně setkáváme s rozmanitějšími zástupci číslovek souborových než číslovek druhových. Zatímco u číslovek souborových jsou hojně doloženy i zástupci pro hodnoty nad čtyři běžně a nad deset poměrně dobře, jsou číslovky druhové běžné pouze pro hodnoty dva (oba), tři a pro neurčitý počet několik. Ostatní jsou doloženy hůře, až mizivě.

3.5 Význam číslovek souborových a druhových

Význam pojmu druh, tak jak se užívá při popisu významu číslovek souborových a druhových, můžeme spolu se SSJČ přiblížit jako „způsob, formu zařazující jednotlivinu n. skupinu nižší do nějaké skupiny vyšší“. (SSJČ 1989, s. 140/I. díl) Od významu skutečně druhového (*Uživatel si pak může zvolit trojí formát snímku: normální, skupinový a panoramatický* – SYN2006pub) je třeba odlišovat užití číslovek souborových a druhových v kontextech, v nichž se uvádí počet entit navzájem různých (*Měl celkem čtvery šaty. Černé, tmavošedé, světlešedé a silnější hnědé pro zimu.* – SYN2005), nebo i počet entit jiného druhu (*proběhnou dvoje volby – parlamentní i prezidentské* – SYN2006pub).

V těchto kontextech se nejedná o druhový význam v pravém slova smyslu, protože v kontextu s druhovým významem nejde o počet entit, ale právě jen o počet jejich druhů. Kontexty, v nichž číslovka vyjadřuje význam počtu entit různého druhu, počítáme k významu prostého počtu, o jehož variantu se v tomto případě jedná.

Jak už bylo mnohokrát konstatováno, při určování významu jednotlivých spojení číslovky se jménem počítaného předmětu hraje zásadní roli konkrétní lexikální obsazení jména počítaného předmětu. Zásadním faktorem je zde vedle kontextu především konkrétnost versus abstraktnost toho kterého lexému. U některých jmen – typicky např. *řešení, pojetí, výklad, význam, pohled, možnost* – se ve většině kontextů rozdíl mezi významy počet entit – počet druhů stírá.

Základním a nejčastěji doloženým významem²⁰ číslovek souborových je ve spojení se jmény počítaného předmětu v plurálu význam prostého počtu (ve spojení s pluralii tantum je to prostý počet kusů, např. *čtvery housle*, ve spojení se jmény souborů je to počet těchto souborů, např. *dvoje boty*). Kromě tohoto významu nacházíme dobře zastoupen i význam počtu entit navzájem rozdílných (příklad viz výše) a poněkud slaběji zastoupený význam druhový (*rozlišujeme dvoje linie: rovné a křivky* – SYN2000). Ve spojení se jmény počítaného předmětu v singuláru se číslovky souborové užívají často ve významu prostého počtu (*dvoje schodiště* – SYN2006pub) a jeho variantě: počtu entit navzájem rozdílných (*Bral jsem si na diskotéky troje oblečení a na toaletě se převlíkal.* – SYN2006pub). I zde je ale doložen význam počtu druhů – typicky ve spojení se jmény abstraktních entit (*dvoje pojetí*). Další důležitou doménou užití singulárových tvarů číslovek souborových je význam násobenosti (*dvoje zařinčení* – SYN2005). Číslovka souborová v tomto případě tvoří protějšek číslovky násobné (*dvojnásobné zařinčení, něco dvakrát zařinčelo*).

Nejčastěji doloženým významem číslovek druhových *dvojí, trojí, obojí* je ve spojení se jmény počítaného předmětu v singuláru počet druhů. Mnohem méně je u těchto zástupců doložen význam prostého počtu, např. (*vichřice*) *zničila trojí polesí* (SYN2006pub) a význam násobenosti (*efektivnost domácím útokům dodalo až dvojí střídání* – SYN2000). U číslovek druhových vyšších hodnot (podstatně hůře doložených) byl (kromě číslovky *čtvery*) doložen častěji význam prostého počtu, případně význam násobenosti (viz Jiranová

20 Analýza významu proběhla pouze na dokladech, v nichž se číslovky souborové a druhové vyskytovaly v přímých pádech, a bylo tedy možné jejich tvary jasně odlišit (Jiranová 2008).

2008, s. 131). Těžiště významu druhových číslovek neurčitých leží ve významu prostého počtu nebo významu násobenosti (*ani několikeré klepání nepřineslo žádnou odezvu* – SYN2000). U číslovek druhových ve spojení se jménem počítaného předmětu v plurálu výrazně převažuje druhový význam nad významy ostatními u číslovek *dvojí* a *obojí*, obecně se však více než ve spojení se jménem počítaného předmětu v singuláru prosazuje význam prostého počtu a význam násobenosti. Význam násobenosti převažuje stejně jako ve spojení se jménem počítaného předmětu v singuláru u číslovky *několikerý*.

V mnoha českých jazykových příručkách se setkáváme s tvrzením, že rozdíl mezi číslovkami souborovými a druhovými se ve spojení s pluralii tantum užívá k vyjádření rozdílu mezi počtem kusů a počtem druhů – použijeme-li originální příklad z článku K. Hausenblase (1959), v němž má zřejmě toto tvrzení své kořeny – *dvoje kleště* znamená „dva kusy kleští“, *dvojí kleště* potom „dva druhy kleští“. Pokud víme, nezmiňuje se odborná literatura nikdy o jiných typech jmen, u nichž by k této diferenci docházelo, i když se číslovky souborové a druhové užívají také ve spojení se jmény souborů (*dvoje ceny* i *dvojí ceny*) i se jmény v singuláru (*dvoje oblečení* i *dvojí oblečení*). Materiálová analýza (Jiranová 2008, s. 137–148) ukázala, že ani u jmen v singuláru, ani jmen v plurálu není výrazný rozdíl mezi užitím toho nebo onoho tvaru. Obecně platí, že záleží hlavně na konkrétním jméně a na kontextu. Se jmény v plurálu se častěji vyskytují číslovky souborové, se jmény v singuláru číslovky druhové. U jmen abstraktních je pravděpodobnější užití číslovky druhové než souborové, u jmen konkrétních naopak. Obě tendence jsou ve složitě interakci. Byla popsána jména, u kterých se ve spojení s číslovkou souborovou i druhovou vyjadřuje vždy počet druhů (*dvoje pojetí* – *dvojí pojetí*, *dvoje ceny* – *dvojí ceny*), jména, u kterých se bez ohledu na tvar číslovky vyjadřuje vždy význam počtu kusů/souborů (*dvoje schodiště* – *dvojí schodiště*, *dvoje ruce* – *dvojí ruce*), i jména, u kterých se vyskytuje celá škála významů jak ve spojení s číslovkami souborovými, tak ve spojení s číslovkami druhovými. O těchto jménech však obecně platí, že význam počtu druhů je častěji vyjadřován číslovkou druhovou. Je to však spíše tendence než zákonitost. Celkově bylo doloženo počítání druhů entit konkrétních pomocí tvarů číslovek souborových a druhových jen poměrně vzácně. Rozdíl ve významu číslovek souborových a druhových ve spojení s pluralii tantum, který je uváděn v českých jazykových příručkách (*dvoje kleště* = dva kusy, *dvojí kleště* = dva druhy), se na materiálu ověřit nepodařilo.

3.6 Stylová platnost číslovek souborových a druhových

Zcela neutrální stylovou platnost mají číslovky souborové v přímých pádech ve spojení s pluralii tantum nebo se jmény souborů a číslovky druhové *dvojí, trojí, obojí*. Ostatní zástupci číslovek druhových mají značný ozvláštňující potenciál.

4 ZÁVĚR

V této stati jsme se věnovali třem typům číslovek – číslovkám úhrnným (typ *čtvero* a *dvě*), číslovkám souborovým (*dvoje, čtvero/čtvery*) a číslovkám druhovým (*dvojí, čtvery*).

Číslovky úhrnné syntakticky vystupují jako substantiva – pojí se se jménem počítaného předmětu v gen. pl. (*dvě ohňů, čtvero dětí*). Číslovky úhrnné *dvě* a *tré* takto fungují jen v přímých pádech (mají tedy neúplné paradigma, v nepřímých pádech se zachovala jejich původní adjektivní platnost – jedná se o stažené tvary číslovek *dvoje, troje*), číslovky typu *čtvero* si substantivní platnost zachovávají ve všech pádech, v nepřímých pádech je jejich výraznou charakteristikou ustrnování (*o tisícero věcech, prošel čtvero dveřmi*). Číslovky úhrnné se pojí především se jmény počítaného předmětu v plurálu a vyskytují se v řadě ustálených spojení jako *čtvero ročních období, devatero řemesel* apod. Jejich nejtypičtějším významem je označovat skupinu entit navzájem diferencovaných. Kromě toho se často uplatňuje význam prostého počtu. Z hlediska stylistického mají výrazný ozvláštňující potenciál.

Číslovky souborové i druhové jsou syntaktická adjektiva. Číslovky souborové mají v přímých pádech původní jmenné tvary (*dvoje schodiště, čtvery ponožky*), v pádech nepřímých tvary složené. Číslovky druhové mají tvary pouze složené. Číslovky souborové se nejčastěji pojí se jmény počítaného předmětu v plurálu (jedná se nejčastěji o pluralia tantum nebo jména souborů) a označují prostý počet entit, nebo počet souborů. Číslovky druhové se nejčastěji pojí se jmény v singuláru, jejich zástupci pro nižší číselné hodnoty (*dvojí, trojí, obojí*) se vyskytují nejčastěji ve významu počtu druhů. Oba typy číslovek se ale mohou pojit se jmény počítaného předmětu jak v singuláru, tak v plurálu a jejich význam není omezen na nejčastější typ. Kromě prostého počtu a počtu druhů mohou oba typy vyjadřovat i význam násobenosti (*dvoje/*

/dvojí zapísknutí). Ze srovnání významů číslovek souborových a druhových ve spojení se jmény, kde se užívá obou typů, vyplynulo, že při vyjadřování druhového vs. nedruhového významu záleží spíše na daném jméně počítaného předmětu (na jeho konkrétnosti, nebo abstraktnosti a na jeho čísle) než na tvaru číslovky. Nejběžnější zástupci číslovek souborových i druhových jsou zcela stylově neutrální, méně běžní zástupci (např. *čtverý, desaterý, sterý*) mají ozvláštňující potenciál.

VIII Deflektivizace nominálních kvantifikátorů: konstrukce s výrazem *spousta*

Předmětem této kapitoly je jev ztráty flexe, který provází vývojové změny v jazyce a jehož zkoumání byla věnována řada prací.¹ Dokladem dřívější flexe dnes již neohebných výrazů je celá řada tvarů samostatných, či spřežkových *mnohem, zčistajasna* aj. Jedná-li se o výrazy neutrální, které popisují kodifikační příručky a mluvnice zaměřené na spisovnou rovinu našeho jazyka, máme tendenci přikládat takto konzervovaným reziduálním výsledkům proběhnuvších vývojových procesů platnost vodítka k analýzám diachronního vývoje. Naproti tomu ustrnulé výrazy expresivního charakteru *hromadu, hafo* aj., které se shodným způsobem vyvinuly v několika posledních stolecích, či dokonce desetiletích, v hovorových a nespisovných rovinách národního jazyka, jsou nahlíženy zpravidla z hlediska lexikálního, etymologického a funkčně-stratifikačního (např. Prošek 2004). Jejich systémová, zejména morfosyntaktická charakteristika je však upozaděna.² Obdobným způsobem, jaký jsme popsali výše, jsou pojímány i odchylky v deklinaci. Zatímco je odchylkám ve skloňování numerických číslovek věnována zvýšená pozornost (viz prostor věnovaný jejich deklinaci ve všech mluvnicích), prostor věnovaný skloňování číslovek neurčitých je minimální.³ Evidenci systematických odchylek např. u číslovek neurčitých považujeme za neméně hodnotnou. V této kapitole poukážeme na pravidelnosti, které se tvoří vlivem rozpadu flexe u denominálních kvantifikátorů, a popíšeme souvislosti systematických odchylek v deklinaci lexikálních kvantifikátorů (konkrétně výrazu *spousta*), tj. souvislosti mezi synchronně evidovatelným vývojovým procesem deflektivizace

1 Analytický přehled těchto prací též v souvislosti s progresivním akuzativem podává O. Uličný (2003).

2 Výjimkou z pravidla je například příspěvek V. Elšíka (2009), který se zabývá gramatikalizací lexému *hovno*.

3 *Přůruční mluvnice češtiny* (1996) uvádí pouze základní typy skloňování kvantifikátorů a jejich typické reprezentanty, *Mluvnice češtiny 2* (1986) se pádu (de)nominálních kvantifikátorů obecně, *Kapitoly z české gramatiky* (2011) se věnují především skloňování číslovek určitých. *Mluvnice současné češtiny* (2010) se k číslovkám neurčitým nevyjadřuje vůbec.

a synchronně i diachronně doloženými vývojovými procesy *gramatikalizace* (*grammaticalization*, E. Traugott – P. Hopper 2003 aj.). Uvedené charakteristiky se (de)nominálních kvantifikátorů dotýkají obecně. Popsané jevy se projevují zpravidla v mluveném jazyce, a tak korpusy ČNK SYN (z důvodu jejich charakteru) a v některých případech ani ČNK ORAL (z důvodu rozsahu) nedisponují dostatečnou bází pro jejich systémové uchopení. V naší studii jsme pracovali s jazykovým materiálem, který je dostupný na webu. Jeho velké množství a výskyt redakčně neupravených textů tak umožnily zkoumat pronikající jevy mluveného jazyka.

1 KLASTR (DE)NOMINÁLNÍCH KVANTIFIKÁTORŮ

Nominální a denominální kvantifikátory jsou etymologicky rozmanitou skupinou nejrůznějších původních klasifikátorů (*hromada*), deverbativních substantiv (*spousta*), abstrakt (*moc*) a dalších kvantifikátorů odvozených od např. adjektiv (*mnoho*), jejichž substantivní původ je viditelný buďto synchronně, nebo etymologicky doložitelný jako stav bezprostředně předcházející vzniku funkce kvantifikace (viz tabulka č. 1). Mezi (de)nominální kvantifikátory lze pravděpodobně zařadit také některé základní číslovky, tj. kvantifikátory určité (např. *pět*), ačkoliv je jejich substantivní fáze časově velmi vzdálena.

Neurčité kvantifikátory hodnotí míru (Komárek 2006, s. 62),⁴ případně významnost daného množství v určité situaci.

Jak jsme již uvedli výše a jak je z rychlosti postupu gramatikalizace zřejmé: skupina neurčitých kvantifikátorů se vlivem svých sémantických charakteristik, které se často pojí s hyperbolou a expresivitou, vyvíjí mnohem rychleji a jednotlivé výrazy si vzájemně si konkurují. Na rozdíl od číslovek, které množství konstatují, tj. popisují, nenesou známky pronominalizace a vyvíjejí se směrem k adverbii. Sémantické charakteristiky popisnosti u číslovky určitéch nepředurčují tyto k výskytu v emocionálně zabarvených konstrukcích, jejich rejstřík nevyžaduje obměnu a mohou tak zůstat velmi stabilní.

4 Srov. podrobnější analýza lexikální sémantiky některých i námi uvedených kvantifikátorů V. Veselý (2009).

Neurčité kvantifikátory jsou často konkrétnější a specifičtější. Rozdíl mezi výše uvedenými kvantifikátory určitými, popisnými, a neurčitými, hodnotícími, je zvláště patrný v okamžiku, kdy se neurčité kvantifikátory ještě zcela neustálily. Příznakové je kupříkladu jejich použití pro novou entitu, např. pro množstvím uspořádaným časově: *Zaslechl moře výstřelů*. Diachronní konkurence těchto prostředků je tak přirozeným jevem (srov. vrstvení prostředků v rámci klastru neurčitých kvantifikátorů pro velké množství v tabulce č. 1). Potřeba vysoké abstrakce a potřeba neutralnosti u číslovek základních neumožňují jejich funkční souznačnost s jinými prostředky kvantifikace. Existenci alternativních početních soustav by docházelo k redundanci. Jen okrajově se objevují v češtině nesoustavné a specifické početní systémy, zejména pozůstatky systémů starších, někdy dokonce převzatých např. *tucet* = „12“. Konotačně nezatížená specializace základních číslovek numerických je tak velmi stabilní (v tabulce č. 1 pokrývají zhruba fázi 2 – II. příp. III.). Naproti tomu hodnocení množství v sobě často zahrnuje prvky hyperboly a expresivity, která vyžaduje aktualizaci souboru prostředků neurčitých kvantifikátorů. (De)nominální kvantifikátory takového typu jsou tak mnohem dynamičtější a mají širší funkční spektrum (srov. např. funkční rozsah lexému *trocha*). Z důvodu zvýšení homogenity zkoumaného materiálu podrobněji věnovat jen klastru prostředků, které se používají k hodnocení významu „množství velké“.

1.1 Odraz vývoje v synchronní variabilitě

Tabulka č. 1 zobrazuje přibližný funkční rozsah jednotlivých lexémů, které lze usouvztažnit na základě souvislostí v jednotlivých fázích. I v rámci těchto fází lze nacházet ojedinělé rozdíly, jelikož jednotlivé fáze propojené na základě sémantických a morfosyntaktických souvislostí v sobě dále obsahují rozdíly ve frekvenci, míře neutralnosti, v konotacích a kolokabilitě jednotlivých lexémů (viz výše) aj. Takto podmíněné odchylky jsou pak dokladem spojitého vývoje, který námi zvolené parametry již nepostihují. Funkční rozsah lexémů, v tabulce znázorněný horizontálně, ukazuje možnosti popisu klastru z diachronního hlediska. Rámečkem je označen rozsah lexému *spousta*. Viz tabulka č. 1. Jak je z rozvrstvení zřejmé, lexém *spousta* pokrývá funkční rozsah v jádru tohoto klastru, v oblasti kvantifikace. Vzhledem ke specializaci jazykových prostředků, jak je z tabulky patrné, není možné postupovat srovnáním jednoho

lexému s druhým způsobem 1 : 1, protože se žádné ze zkoumaných kvantifikátorů funkčně ani morfosyntaktickým chováním zcela nekryjí. Postupovali jsme tedy od popisu jednoho lexému, který jsme následně srovnávali s popisy vybraných lexémů vývojově příbuzných.

		1 fáze	2 fáze – I.	2 fáze – II.	2 fáze – III.	3 fáze
vývoj						
vrstvení		Klasifikace	Kvantifikace	Kvantifikace	Kvantifikace	Intenzifikace
klastr		hradba	celá hradba	-	-	-
		hromada	hromada	hromada	hromadu	
	lexém	-	spousta			
		-		spousta		
		-			spousta	
		-	-	-	mnoho	mnoho
		-	-	-		moc
		-	-	-		hafo
kardinalia		-	-	pět	-	-
		-	-	-	sto	-
		-	tisíc	tisíc	tisíc	-
malé množství		-	trocha	-	-	trochu

Tab. 1: Levé sloupce (klastr a lexém) ukazují rozpětí a překrývání v průběhu vývoje. U klastru se jedná o tzv. vrstvení, u lexému o tzv. řetězení, viz 1.3. Pro srovnání uvádíme rozsah numerických číslovek (kardinalia) a kvantifikátorů opozitního významu (malé množství).

1.2 Spousta

Zvolený lexém *spousta* je jedním z našich nejfrekventovanějších kvantifikátorů. *Slovník spisovného jazyka českého* (1971) řadí slovo *spousta* mezi substantiva *spousta*, -y fem., ale existenci přiznává i „příslovci objemu“: *spoustu*, výrazy uvádí ve dvou oddělených heslech. Tato hesla bez revize přejímá i *Slovník spisovného jazyka českého* (2011) a *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1994). *Frekvenční slovník mluvené češtiny* (Čermák akol. 2007) kromě substantiva *spousta*, uvádí dva typy adverbiálních výrazů *spousta* a *spoustu*, s funkcí intenzifikace. Naproti tomu *Frekvenční slovník češtiny* (Čermák – Křen 2004)

udává frekvenci lexému *spousta* pod heslem jedním. Podle definic *Mluvnice češtiny 2* by se *spousta* měla pohybovat pouze v hranicích číslovek neurčitých, ačkoliv mezi základními číslovkami jako *mnoho*, *málo*, jimž je věnován krátký odstavec, výslovně jmenována není. Z hlediska diachronního je *spousta* plně gramatikalizovaným⁵ kvantifikátorem a není nijak konotačně vázána přetrváváním původního významu. Původní doložený význam (Machek 1997, Rejzek 2001 aj. v příslušných heslech), tedy „to, co se spustí“, tj. spojení s dějem, a poněkud konkretizovaný, zastaralý význam „spoušť“, k němuž se odkazuje ještě SSJČ, jsou již zcela potlačeny, čímž i substantivní *spousta* ztrácí z definice svůj statut abstrakta. Lze tedy říci, že ze současných hledisek substantiva typu *spousta*, spadají mezi číslovky hodnotící, jejichž status jak formální, tak kategoriální je považován za složitý a není příliš probádán.⁶

1.3 Vrstvení, řetězení a funkční rozsah

Jak je zřejmé z uspořádání schématu v tabulce č. 1, klastr je velmi komplexním systémem vzájemně si konkurujících prostředků, přičemž se nejedná pouze o konkurenci mezi jednotlivými výrazy o různém stupni gramatikalizace a s rozdíly v dalších charakteristikách (viz výše), tj. jak horizontálně, tak vertikálně, ale také o konkurenci jednotlivých lexíí v rámci jednoho lexému. Vodítky k naší analýze byly tři jevy, které byly evidovány v průběhu výzkumů gramatikalizace. Jedná se zejména o proces vzniku významu/funkce z významu/funkce již existující(ho) viz E. Traugott – P. Hopper (2003 aj.). Zároveň se tedy v jazyce vyskytuje zdroj i cíl posunu, a dojde k řetězení (*chain-like development*, B. Heine – T. Kuteva 2002). Dochová-li se několik generací

5 Plně gramatikalizovaný v naší terminologii odpovídá pojetí primární funkce v pojetí tradičním. S ohledem na množství funkcí nepoužíváme členění na funkci primární a sekundární a dělíme vývoj na fáze. Znamená to tedy, že se neobjevuje žádná synchronně evidovatelná funkce, která by předcházela námi zkoumanému lexému jakožto kvantifikátoru. Výskyt ve funkcích, které jsou z diachronního hlediska odvozené a u daného lexému se již nově objevují, chápeme jako *gramatikalizované lexie*.

6 Nejpodrobněji pojednal problematiku v návaznosti na polemiku 1953–1957 ve *Slově a slovesnosti* M. Komárek (2006), ze syntaktického hlediska pak L. Veselovská (2001). Problematiku kvantifikace v souvislosti s denotací zpracoval Z. Hlavsa (1975), zejména však na materiálu nominativních a tranzitivních konstrukcích. Problematičnost v oblasti funkční odráží funkční řazení substantiva ve *Frekvenčním slovníku mluvené češtiny* (2007), kde respondenti uváděli nejčastěji označení 8, tj. *jiné – nerozlišené*. Srov. níže v textu.

takovýchto výsledků vývojových procesů, získáme diachronně analyzovatelný materiál. Řetězení, se týká pouze lexíí v rámci lexému samotného (viz rámeček v tabulce č. 1). Docela jiný jev, a sice *vrstvení* (*layering*, E. Traugott – P. Hopper 2005, s. 124) zaznamenává klastr jako takový. Z hlediska kvantifikace se jedná o konvergující lexémy na různém stupni vývoje, které si vzájemně konkurují ve smyslu funkční ekvivalence (viz rozsah klastru v tabulce č. 1). Dalším podstatným hlediskem byla evidence dvojnásobných přechodových konstrukcí mezi jednotlivými fázemi, nebo jinak lexíemi, které jsou prostředními fázemi *mikroprocesů*, viz M. Friedová (2009; 2010). Diachronní řazení jsme sestavili na základě analýzy desémantizace, od lexémů konkrétnějších k abstraktnějším (dle vlastního významu lexémů), specifitějších k neutrálnějším (dle jejich kolokability). Na základě tohoto seřazení jsme pak sledovali vývoj deklinačního paradigmatu zvoleného lexému a jeho souvislosti s vývojem celého klastru.

2 PROJEVY VÝVOJOVÝCH ZMĚN

Způsob užívání těchto (de)nominálních prostředků jako kvantifikátorů – v našem případě pro hodnocení/význam „množství velké“ – do značné míry ovlivňuje jejich vývoj, a to nejen jejich vývoj ve fázi kvantifikátorové, ale určuje i jejich další směřování. Jejich funkční specializace se projevuje především ztrátou jmenných charakteristik. Proces změny je pozorovatelný jak (a) z hlediska formálního, morfologického, na tvaru samotném, tak na (b) soudržnosti nominální skupiny, jejíž součástí daný kvantifikátor tvoří, tak (c) syntakticky na celé frázi. Celý proces pak začíná rozšířením výrazů mimo diskurz, v němž byly používány. Pro zjednodušení jsme v procesu gramatikalizace nominálních kvantifikátorů vymezili několik fází (viz výše v tabulce č. 1), kterým se budeme podrobněji věnovat. Fázi samotné kvantifikace jsme dále zpřesnili na fázi I., která odpovídá nominálním kvantifikátorům, fázi II., která popisuje jejich rozpad v číslovku, a fázi III., která vykazuje vysokou podobnost s číslovkami typu *pět*. Při analýze koreference a determinace jsme při analýze fází 1 a 2 – I. jsme postupovali dle rysů uvedených L. Veselovskou (2001), při analýze determinace v těchto dvou fázích dle rysů uvedených v polemice F. Kopečný (1953, 1957) – I. Poldauf (1957) – K. Svoboda (1956a, 1956b) na stránkách *Slova a slovesnosti*.

2.1 Vznik kvantifikátorů a ztráta nominálních charakteristik

Abychom definovali zkoumaný klastr kvantifikátorů z vývojového hlediska, začneme popis ve fázi, v níž se kvantifikátor teprve začíná vyvíjet. Jedná se o fázi, v níž jsou patrné některé vývojové změny, které pak u daných výrazů umožní vznik funkce kvantifikace (viz tabulka č. 1 – fáze I.). Jedná se například o vznik klasifikátorů uspořádání z autosémantik. Viz užití výrazu *hradba* jako klasifikátoru uspořádání, přenesením do jiného diskurzu: *Neviděl přes hradbu lidí.*

a. Na staveništi [ležela [hromada [písku]]].⁷

obecně:

a'. [V_[nom.klas.(usp.)_]_[nom.ent.adnom.gen.pl./sg.]]

Gramatikalizovaný klasifikátor uspořádání typu *hromada* neumožňuje nedeterminované užití. Jedná se o projev jisté míry desémantizace, která omezuje použití klasifikátoru oproti autosémantickým výrazům (*hradba* v lexikalizovaném významu), srov.: *Po překonání plotu jsme narazili na hradbu.* × ? *Po překonání plotu jsme narazili na hromadu.* Takové použití je možné v případech, kdy se bližší určení vyrozumívá z kontextu *Navršili jsme velké množství dříví.* → *Hromada se tyčila do výše.* Výraz nelze určit jen pomocí genitivu posesivního. Takové konstrukce mají nejasné, dvojznačné interpretace. Srov.: *zahrada (jejich) souseda* × ? *hromada (jejich) souseda.* Tímto způsobem se výjimečně realizuje i lexém *spousta*, je-li determinace (*lidé*) implicitně přítomna v kontextu, např. vazbou se slovesy jako *nepochopit* aj., která vyjadřují ryze lidské činnosti: *Ta spousta je přesně ta spousta, co nepochopila, že 2.TDV není o fyzice, ale spíše o matematice.* (Google) O klasifikátor ve smyslu fáze 1. se však v tomto případě nejedná.⁸ Omezení významové samostatnosti

7 Vzorec je zapsán dle rekce, např. [nesešel se [se spoustou [kamarádů]]], kde vnější závorka je v řízení nadřazena závorce vnitřní a tím určuje hierarchii rekce. Vzorce jsou dále opatřeny podstatnými morfologickými a sémantickými značkami, které jsou zkratkami terminologie uvedené v textu.

8 Za problematické považujeme v tomto ohledu redukované značení hesel ve *Frekvenčním slovníku mluvené češtiny* (2007), kde někteří anotátoři řadí výraz *spousta*, ale i částečně ustrnulé *spousta* a *spousty* mezi konkréta.

výrazu, tj. jeho schopnosti odkazovat do specifického diskurzu a k rámcové komunikační situaci, a nutnost determinace genitivem partitivním (případně nutnost vyrozumět toto určení z kontextu) je tak nejpodstatnějším projevem této vývojové fáze. Výrazy plnicí funkci klasifikátoru uspořádání mají plné a funkční deklinační paradigma, včetně plurálových tvarů. V některých případech v této fázi dochází k dvojznačnostem, které vedou ke vzniku kvantifikátorů, např.:

b. V parku [byla [hromada [listí]]].

obecně:

b'. [V_[nom.klas.(usp.)/nom.kvant.(+)]_[nom.ent.adnom.gen.pl./sg.]]

2.2 Rysy gramatikalizace kvantifikátorů

Gramatikalizované kvantifikátory⁹ jako *spousta*, *hromada* aj. disponují velmi omezeným plurálem (viz dále tabulka č. 4 s celkovým výskytem u *spousty*). Ztrátu opozice jednotlivosti a mnohosti spatřujeme v nemožnosti rozvíti jak určitou číslovkou: **Měl dvě spousty problémů.*, tak jakýmkoli jiným kvantifikátorem: **Měl moc/trochu/několik spoust potíží.* Zjištěné plurálové konstrukce nevyjadřují ani skupinovitost, ani druhovost kvantifikované entity a nalezený plurál měl sémantické vlastnosti intenzifikace: *Byly tam spousty lidí.* ≅ *Byla tam spousta lidí.* Pravděpodobným vysvětlením je, že reziduální formálně manifestovaný plurál, který je synteticky obsažen v deklinačním vzoru, zůstal okrajově zachován, ale už jen jako prostředek intenzifikace. Protože se v následujících fázích plurálové tvary již neobjevují vůbec, předpokládáme, že kategorie čísla zaniká. U řádových číslovek (*sto*, *tisíc*), měř (*metr*) a vah (*kilo*) a objemů (*litr*) k omezení plurálu nedochází, což je dáno jejich popisným charakterem (viz výše). Vysoký výskyt funkčních plurálových tvarů je jedním z rozdílů ve vývoji kvantifikátorů hodnotících a popisných. Schopnost označovat vymezený soubor stejnorodých entit, či část entity

9 V této fázi se omezeně objevují také tvarové klasifikátory, které mají schopnost kvantifikace určujícím adjektivem: *celý, plný* aj. Srov.: *Neviděl přes hradbu lidí před sebou.* vs. *Byla jich tam celá hradba!* Tento jev chápeme jako předstupeň gramatikalizace. Srov. *Kapitoly z české gramatiky* (2011, s. 693).

homogenní nečlenitelné (srov. následující fázi). Nominální kvantifikátor lze rozvíjet zájmeny a některými adjektivy: *Můj příspěvek byl smazán, ale ta hromada nesmyslů nad ním byla zachována.* (Google); *Velká hromada jídla se také špatně tráví[,] a i kdyby živiny v jídle obsaženy byly, jen stěží se všechny vstřebají.* (Google) Začíná se projevovat omezení v koreferenci. Tendence vynikne ve srovnání s kvantifikátorem *mnoho* (fáze 4.), srov.: ? *Přidal se k té spoustě lidí, která proudila / kteří proudili ulicí.* vs. **Přidal se k těm mnoha / mnoho lidem, která/é proudila/o ulicí, ale kteří proudili ulicí* (podrobně k problematice viz L. Veselovská 2001). Kvantifikátor má schopnost udílet adnominální pád, kvantifikace je tak všech pádech zajištěna genitivem partitivním, což umožňuje kvantifikovat jak počítatelné, tak homogenní entity nerozčlenitelné:

c. Z umyvadla [vytekla [hromada [vody]]]

obecně:

c'. [V_[nom.kvant.(+)]_[nom.ent.adnom.gen.pl./sg.]]

Typ kvantifikace lze obecně popsat jako:

A. **nom.kvant.** → ent.**gen.pl./sg.**

2.3 Rozpad nominální skupiny

Kvantifikátor ve fázi II. nemá nominální charakter. Z podstatných syntakticky evidovatelných jevů provázejících změny v syntagmatu a následný rozpad nominální skupiny je ve fázi II. a III. nemožnost koreference (viz výše u *mnoho*), a také zájmenné či adjektivní determinace (srov. výše). Substantivum ztrácí kategorii rodu, což je patrné např. na ztrátě kongruence s verbem v nominativních konstrukcích. Naproti tomu je také nedoložitelná možnost rozvití adverbium či částicí. Kvantifikátory tedy ve fázi II. ztrácejí své klasifikační schopnosti: vymezovat soubor stejnorodých entit nebo vymezovat část entity homogenní nečleněné, schopnost nejdříve udílet a následně i reflektovat udílený pád. Rozsah i soubor tvarů singulárové části deklinačního paradigmatu je z počátku, ve fázi II., zachován a reflektuje pád udílený verbem. Paradigma se postupně omezuje, až se

stává homonymním (jednotvarým). Vývojové procesy jsou sledovatelné zejména na samotném syntagmatu. Jedná se o vztahy, které zajišťují soudržnost nominální skupiny (determinace, rekce), a také o změny v mechanismu kvantifikace. O problematice procesu ve fázích II. a III. v nominativních a akuzativních konstrukcích a v ostatních pádových (valenčních) pozicích pojednáme zvlášť.¹²

2.3.1 Akuzativní a nominativní konstrukce

O fázi II. a III. pojednáme v návaznosti. V nominativních a akuzativních konstrukcích je kvantifikace zajištěna genitivem partitivním (srov. Komárek 2006, s. 59), proto se konstrukce nominativní a akuzativní pojí i s homogenní, nečlenitelnou entitou. Tento genitiv adnominální partitivní v ostatních konstrukcích zaniká (viz níže). V nominativních a akuzativních konstrukcích se vyvíjí v druh adverbálního genitivu kvantitativního. Na počátku jde o jakýsi pseudostrukturní¹¹ genitiv, který se plně projeví ustrnutím, či systematickou elizí kvantifikátoru označujícího význam/hodnocení „velké množství“. Substantiva označující kvantifikovanou entitu, která setrvávají v genitivu, se tak systematicky vyskytují v pozicích akuzativních a nominativních:

- c. [byla [spousta [lidí]]]
- d. [bylo [spoustu/y/a [lidí]]]
- e. [bylo [∅ [lidí]]] + intonace

obecně:

- c'. [V_[nom.kvant.(+)]_[nom.ent.adnom.gen.pl.]]
- d'. [V_[denom.kvant.(+)]_[nom.ent.struk.gen.pl./sg.]]
- e'. [V_[∅.denom.kvant.(+)]_[nom.ent.struk.gen.pl./sg.]] + intonace

Tato vývojová tendence je sledovatelná jako postupný proces. Význam „velké množství“ se stává součástí samotné konstrukce, původně lexikální význam se přesouvá do morfosyntaxe a v mluveném jazyce je

10 Pozvolný ústup kategorií srov. Veselovská (2001) tabulka č. 7. V případě nominálních kvantifikátorů se jedná o variantu nejprogresivnějšího úbytku.

11 Jako *pseudostrukturní* označujeme pracovní typ genitivní partitivní konstrukce, u níž nelze přesvědčivě rozhodnout, zda by se mohlo jednat o genitiv adnominální, nebo už genitiv adverbální.

signalizován také intonací. V některých případech se lze opřít o význam intenzifikátoru v podobě sémanticky jasného přirovnání v doplňku (**Bylo tam lidí jak na jarmarku**, *troufnu si dokonce napsat, že takové davy jsem tam ještě neviděl.* – Google), někde už méně průhledného intenzifikátoru (*šla jsem si vyřizovat OP, nevím proč mi ho ve dvaceti dali jen na pět let bylo tam lidí jak sviňa...* – Google) a někde už se o intenzifikátor nelze opřít vůbec (*a bylo to super ☺ bylo tam lidí a pilo se a kecalo a hrálo fotbálek a tancovalo* – Google). Příznačné je, že konstrukci s elidovaným kvantifikátorem nelze použít pro význam „malé množství“, což znamená, že se v tomto případě s velkou pravděpodobností jedná o gramatikalizaci právě a jedině významu/ /hodnocení „velké množství“.

Elizi patrně předcházejí konstrukce s denominálním redistribuovaným *spoustu/-a/(-y) lidí* typu: *Jo, byli jsme tam všichni s Járrou a Škarnou, bylo tam spousta lidí.*, ale také: *Atmosféra je vždy úžasná, bylo tam spoustu lidí, co mě podporují a proto se mi soutěžilo skvěle a cítila jsem se dobře.* (Google), okrajově pak: *Pokusil jsem se naklonit, abych viděl, ale bylo tam spousty lidí a v tom mě kdosi chytil za rameno.* (Google) Není však vyloučeno, že k elizi dochází i dříve. Obdobné příklady uvádějí slovníky spisovné češtiny jako příklady „příslovce objemu“ (viz 1.2). Domníváme se, že však, že v tomto případě se ještě stále jedná o kvantifikátor, žádné další adverbialní funkce výraz dosud neplní. Nakonec se i v nominativních konstrukcích prosadí akuzativ: *Přišlo spoustu lidí.* Kvantitativní adverbální genitiv se v pozici podmětu váže pouze na neutrum, tzn. podmětem je patrně celá genitivní konstrukce. Nominativní konstrukce, založená na kongruenci a rekcii v syntagmatu nominální skupiny, patrně zanikla v předchozí fázi. Kongruentně defektní konstrukce nominativní typu *byla spoustu/y lidí* se vyskytují ojediněle. Na tuto redistribuci, nebo na popsanou elizi, navazuje další proces, který se projevuje zvýšenou mírou výskytu tvaru genitivu plurálu v nominativních a akuzativních pozicích: *Dal bych to na 18h, teď je spoust lidí v práci nebo na koupáku, kam teď pujdu.* (Google) Možnost vysvětlení výskytu těchto tvarů jakožto překlepu jsme vyloučili (a) pro jinak velmi dobrou úroveň těchto textů i kvalitu jejich zápisu; (b) pro jejich výskyt řádově překračující výskyt chyby (viz tabulka č. 5 s celkovými výskyty). Za nepřiliš pravděpodobnou považujeme analogii s výše popisovanou elizí, a to pro její strukturní komplikovanost (několikanásobný adverbální genitiv kvantitativní s elizí). Kvantifikátory neurčité navíc rozvíjí jiným kvantifikátorem neumožňují.

f. ?Všude [je[ø [spoust[lidí]]]]

obecně:

f'. ?[V_[ø.nom.kvant.(+)]_[nom.ent.=nom.kvant.
struk.gen.pl._[nom.ent.adnom.gen.pl./sg.]]]

Mnohem spíše se jedná o první projevy fonologické eroze koncovky kvantifikátoru, která je umožněna ztrátou jmenných kategorií:

g. Všude [je [[spoust]lidí]]

obecně:

g'. [V_[[denom.kvant.(+).fonol.eroz]_nom.ent.struk.gen.pl./sg.]]

Syntaktický posun nominálních kvantifikátorů lze, dle rekce, popsat jako přechod od valenčního členu mimo slovesnou valenci a následně pak i mimo nominální skupinu. V tomto směru jde o stejný proces, který se projevuje u nominálních kvantifikátorů v jiných než nominativních a akuzativních konstrukcích (viz níže 2.3.2).

2.3.2 Nominální skupiny mimo akuzativ a nominativ

Rozpad nominální skupiny ve valenčních pozicích mimo akuzativ a nominativ se projevuje do jisté míry odlišným způsobem. Kvantifikátor není schopen udílet substantivu kvantifikovatelné entity pád a to se dostane do valence slovesné. Obě substantiva jsou řízena slovesem:

e. gen. [spousty][lidí]
dat. [spoustě][lidem]
loc. [spoustě][lidem]
instr. [spoustou][lidmi/a]

obecně:

e'. [V_[denom.kvant.(+).gen./dat./loc./instr.]_
[nom.ent.struk.gen./dat./loc./instr.]]

Způsob skloňování je někdy označován jako atrakce. Jedná se o vývojovou fázi, kdy se v řízení nominální skupiny střídá kvantifikátor a substantivum

označující kvantifikovanou entitu. Oba výrazy jsou řízeny slovesem, což umožňuje, aby oba tvary, tzn. kvantifikátoru a kvantifikované entity, mohly být zpočátku juxtaponovány. Nepřítomnost genitivu adnominálního (partitivního) i adverbálního (kvantitativního) změny mechanismus kvantifikace a omezí její působnost. V jiných než akuzativních a nominativních konstrukcích se výrazně projevuje neschopnost kvantifikovat homogenní nerozčlenitelné entity. Jedná-li se o kvantifikaci druhů homogenní entity, kvantifikace možná je. Rozhodující je přítomnost morfologicky signalizovaného plurálu. Determinace se tedy týká jen plurálu substantiva, příp. adjektiva, zastupujícího kvantifikovanou entitu. Stejným způsobem kvantifikují také ustrnulá adverbiále:¹²

B. **denom.kvant./intenz.**¹³ → ent.×gen.pl

Toto omezení kvantifikace neplatí v této fázi pro genitivní valenční pozici, a to pro homonymii genitivní vazby s genitivem partitivním, tj. jelikož původní rekce se formálně projevuje shodně jako nynější atrakce, srov. [spousta[lidí]] : [spousta][lidí]. Rozpad nominální skupiny se formálně projevuje až v okamžiku, kdy dojde k redistribuci ustrnulých pádových forem, tj. ve fázi III.: ...*taky si představuju umělce, kteří žili svůj svět i přesto že byli odsouzený od spousta lidí...* (Google) a *Mám i doporučení od spousta lidí.* (Google) Ve fázi II. tak lze změnu kvantifikace pozorovat pouze na dativních, lokativních a instrumentálních konstrukcích. Ve fázi III., tj. v okamžiku kdy už tvary kvantifikátoru nejsou schopny morfologicky reflektovat pád, dochází k redistribuci ustrnulých pádových forem. Jedná se o tvary nominativu, akuzativu a genitivu,¹⁴ tak jak je vidíme v tabulce č. 2. Ze srovnání paradigmat určitých

12 Omezeně se objevují případy kvantifikace látkových jmen, například *s trochu snahou, na spousta sádle, v málu vodě* apod. Obdobné příklady uvádí M. Komárek (2006, s. 63). Řada z nich se zdá být neproduktivními frazeologizovanými vazbami. V souvislosti s tímto by si podrobnější výzkum vyžádalo rozlišení jednotlivých homogenních nečlenitelných entit s ohledem na možnost použití v těchto vazbách. Srov. rys spojitosti Z. Hlavsa (1975, s. 81).

13 Stejným způsobem kvantifikují také ustrnulá adverbiále.

14 U deklinačních paradigmat typu např. *mnoho, pět* vzniká dojem, že se jedná o skloňovací paradigma dvojtvaré. Jedná se však patrně o homonymii tvarů akuzativních a nominativních např. u neutra vzoru *město* aj. U feminin vzoru *žena* se objevuje nejdříve paradigma trojtvaré. V souvislosti s frekventovaným nominativem a akuzativem plurálu a jeho homonymií s genitivem singuláru jsme uvažovali i o jeho proniknutí do typů *Bylo tam spousty lidí, ...se spousty lidma...*, apod. Tato otázka se pro nás z důvodu pádové homonymie stala neřešitelnou. Za

a neurčitých číslovek, předpokládáme, že by se mohlo jednat o dvoustupňový proces. Paradigmata typu *pět, mnoho* mají v genitivu, dativu, lokativu a instrumentálu tvar jiný než akuzativní. „Číslovkové skloňování“ se od nominálních skupin, kde je ve všech pádových pozicích tvar akuzativu, liší svou syntaktickou jednoznačností (viz níže 2.4).

		I. fáze	II. fáze	III. fáze
sg.	akuz.	[spoustu [lidí]]	[spoustu][lidí]	spousta spousty [lidí]
	nom.	[spousta [lidí]]	[spousta][lidí]	spousta spousty [lidí]
	gen.	[spousty [lidí]]	[spousty][lidí]	spousta spousta [lidí]
	dat.	[spoustě [lidí]]	[spoustě][lidem]	spousta spousta spousty [lidem]
	lok.	[spoustě [lidí]]	[spoustě][lidech]	spousta spousta spousty [lidech]
	instr.	[spoustou [lidí]]	[spoustou][lidmi/a]	spousty spousta spousta [lidmi/a]
pl.	akuz.	[spousty [lidí]]	-	-
	nom.	[spousty [lidí]]	-	-
	gen.	[spoust [lidí]]	-	-
	dat.	[spoustám [lidí]]	-	-
	lok.	[spoustách [lidí]]	-	-
	instr.	[spoustami [lidí]]	-	-
paradigma:		původní	atraktivní	redistribuované minimální/homonymní

Tab. 2: Tabulka uvádí přehled kolokací tvarů kvantifikátoru a substantiva zastupujícího kvantifikovanou entitu. V I. fázi se ve všech pádech jedná o běžnou nominální skupinu s gen. partitivním, která je řízena kvantifikátorem. Ve druhé fázi začíná rozpad nominální skupiny; oba tvary jsou řízeny verbem. Stav je patrný na dat., lok. a instr. V gen. není stav formálně průkazný. V nom. a akuz. vzniká postupně gen. adverbální, tj. substantivum označující kvantifikovanou entitu je ve slovesné valenci. Stav se formálně projeví ve fázi III. při redistribuci ustrnulých tvarů kvantifikátoru. Pro fázi III. uvádíme tvary v jednotlivých pádech v pořadí dle frekvence.

nejpravděpodobnější vysvětlení však považujeme to, že jedná genitivu singuláru. Důvodem k této hypotéze je, že k pronikání dochází s největší pravděpodobností až po ustrnutí genitivních, nominativních a akuzativních tvarů, kdy už plurálové tvary vymizely: Srov. s analogickým paradigmatickým kvantifikátorem *mnoho*: ...s *mnoha lidmi*..., kde se v instrumentálu objevuje původní genitiv, který se však navíc dostal i do lokativu a dativu. Distribuce plurálových tvarů však vyloučena není.

Tvary jiné než akuzativní brání syntaktické homonymii a tím i možnosti přechýlení kvantifikátoru v intenzifikátor, a jeho potenciální adverbializaci. Výše zmíněný specifický druh skloňování je u některých kvantifikátorů (*mnoho, pět*) stabilizován kodifikací. K obdobnému typu, ale ne plně, tenduje i námi analyzovaný kvantifikátor *spousta*: tvary genitivu převažují v genitivu a instrumentálu, v lokativu a dativu převažují tvary akuzativní. Ze syntaktického hlediska se nominativní redistribuované tvary chovají shodně jako genitivní. Uvádíme je tedy v opozici ke tvarům akuzativním, viz tabulku číslo 2. S ohledem na tuto funkci jsme paradigma pracovně nazvali jako *minimální* (minimálně diferenciační). Nediferencované paradigma, které předchází ustrnutí, označujeme jako *homonymní*.¹⁵ Nejčastější varianta skloňování lexému *spousta* ve fázi II. je tak paradigma smíšené:

f. gen. [spousty][lidí]
 dat. [spoustu][lidem]
 loc. [spoustu][lidem]
 instr. [spousty][lidmi/a]

obecně:

f'. [V_ [[denom.kvant.(+).min./hom.]_nom.
 ent.struk. gen./dat./loc./instr.]]

U vzorů, které mají akuzativ homonymní s nominativem, lze do minimálního paradigmatu zařadit tvary pouze genitivní (viz *pět, mnoho, tisíc*), u vzorů, které homonymii nemají, lze za syntakticky diferencují považovat i tvary nominativní. Tímto způsobem jsme postupovali i v následujícím srovnání. V tabulce č. 3 srovnáváme výskyt v jednotlivých výše popsaných typech paradigmat zjištěných na dativu, lokativu a instrumentálu.¹⁶

15 Definičně odpovídají typům B a D, které určil M. Komárek kontrastivně na základě převahy v jednotlivých slovanských jazycích (2006, s. 63–64).

16 Tabulku jsme dále rozšířili o srovnání výskytů v jednotlivých tvarů s celkovým výskytem uvedeným *Frekvenčním slovníkem mluvené češtiny* (2007), které potvrzuje náš předpoklad o vyšším výskytu ve fázi II. a III.

	tvary	nominální	atrahující	minimální	homonymní
spíše homonymní	málo	6 %	0 %	0,6 %	93,4 %
spíše homonymní	trocha	11,7 %	0 %	0 %	88,3 %
spíše homonymní	sto	8 %	3,4 %	2,9 %	85,6 %
spíše minimální	mnoho	0 %	0 %	95,4 %	4,6 %
spíše nominální	tisíc	67,7 %	13 %	11,4 %	7,9 %
spíše nominální	spousta	71,3 %	20,4 %	4,2 %	4,1 %
Frekv. slov. mluv. češtiny:	spousta	78 %		10,2 %	11,8 %

Tab. 3: Průběh námi pojednávaného procesu je formálně průkazný na tvarech dat., lok., a instr. Jednotlivá procenta udávají průměrný výskyt těchto pádových tvarů pro daný typ kolokace. Uspořádání je proporční: suma procent pro jednotlivé výrazy dává 100 %. U výrazu *spousta* jsme provedli srovnání s daty *Frekvenčního slovníku mluvené češtiny*.

Dle majoritního výskytu kombinací tvarů v kolokaci lze výrazy rozřadit mezi jednotlivé typy skloňování: nominální (*spousta*, *tisíc*), atrahující (bez výraznější evidence), minimální (*mnoho*) a homonymní (*sto*, *málo*). Příslušnost je přibližná, protože každý z lexémů disponuje několika typy skloňování. Dle námi zjištěných dat zařazení, které uvádějí slovníky spisovného jazyka pro lexém *spousta*, nejlépe odpovídá lexém *trochu*, zejména pro jeho průkazné adverbialní charakteristiky: *Ve čtvrtek se trochu pokazilo počasí.* (Google) nebo též *málo*: *Projevilo se, že jsem předtím málo trénoval.* (Google), u nichž se navíc zdá, že původní substantivní výraz je od homonymních a ustrnulých tvarů oddělen. Je však možné, že plynulé rozvrstvení výskytů u některého z lexémů nelze prokázat pro příliš malý počet dokladů. Redistribuované akuzativní tvary nepronikají do všech pádů stejně rychle (viz 3.1), proto jsme vypočetli výskyty průměrné. Domníváme se, že by si pozornost zasloužil zejména přirozený výskyt paradigmát minimálních, které mají syntaktické opodstatnění.

2.4 Průběžná adverbializace a navazující vývoj

První *adverbializace* kvantifikátoru začíná elizí substantiva kvantifikované entity. V průběhu výše popsaného vývoje, nezávisle na jeho stavu, se objevují

dvojznačné akuzativní konstrukce. Jedná se o situace, kdy se předmět kvantifikace vyrozumívá z kontextu. Zpravidla se tak děje elizí referenčního zájmena *toho*, které zastupuje sémantický předmět kvantifikace. Ojedinele pak nacházíme i konstrukce, které se objevují v kontextech, v nichž předmět kvantifikace není jednoznačně dohledatelný a vyrozumívá se ze situace či dokonce šířeji, z diskurzu. Tyto konstrukce pak mohou mít dvojznačný charakter. Z původní kvantifikace by se následným přikloněním k verbu mohla stát intenzifikace: *Většinou jsem to prostě dala bez přípravy nebo jsem si (→ toho) spoustu pamatovala z hodin.* (Google) Jev nejlépe vynikne srovnáním se stejnými konstrukcemi s ustrnulým intenzifikátorem *mnoho*, kde se referenční zájmeno jeví jako elidovatelné, v řadě konstrukcí pak jako zcela nepoužitelné: **Mnoho** (*toho*) *nenamluvil. Mnoho se* (? *toho*) *nachodil. Mnoho* (**toho*) *chodil.* Kvantifikátor *mnoho* tedy již plní adverbialní funkci intenzifikátoru. Tento proces se však v případě lexému *spousta* plně neprojevil. Mechanismus intenzifikace může plnit obě funkce – jak intenzifikační (adverbialní), tak kvantifikační:

C. V ← **intenz.** → **ent.**×gen.pl./sg.

Ustrnulý kvantifikátor/intenzifikátor *moc* pokrývá právě toto morfolo- gicky nedefinovatelné přechodové pásmo. Oproti kvantifikátorům s reziduálním (minimálním) dvojtvarým deklinačním paradigmatickým typu *pět/ /mnoho* se nevyhne syntaktické dvojznačnosti např. v případech: *Dále jsem mu řekl, že zatím to nevypadá, že by měl moc problém vyhrát a jestli za to vděčí týmu nebo nějaké „hvězdě týmu“.* (Google) / *Měl moc problémy s pitím.* Kdy není jasné, zda se jedná o intenzitu (významnost) problému/problémů, nebo zda se jedná o adverbium, které určuje intenzitu verba. Tento jev platí také pro ustrnulé *mnoho, hafo, trochu*. Srov.: *Přál | mnoho | lidem.* vs. *Přál | mnoha lidem,* kde lze konstrukce rozlišit.

Ve fázi 3 a 4 se postupně projevuje funkční odchylování původních kvantifikátorů. Problematika přechýlení morfosyntakticky nestabilních a slovnědruhově pomezích výrazů nebyla dosud blíže prozkoumána. Jedná se zejména o jejich následnou adjektivizaci, adverbializaci a partikulizaci. Podrobnější popis této problematiky však už překračuje možnosti této kapitoly.

3 CELKOVÝ FREKVENČNÍ PŘEHLED ÚSTUPU DEKLINACE

3.1 Metoda práce s jazykovým materiálem

Materiálová část kapitoly je založena na analýze poměru výskytů jednotlivých typů a variant nominální skupiny *spousta lidí* (včetně defektních) v jednotlivých pádových pozicích. Námi zjištěné pravidelnosti v rozpadu flexe lexému *spousta* byly zkoumány na počtu pěti milionů kolokací, tedy se zanedbatelnou statistickou odchylkou. Pracovali jsme však s psaným jazykovým materiálem publikovaným na webu a domníváme se, že počet výskytů tvarů ve fázi II. a zejména III. v mluveném jazyce značně naroste, srov. O. Bláha (2010).¹⁷ Z tohoto důvodu jsme věnovali pozornost všem zjištěným, i velmi okrajovým variantám. U tak vysokého výskytu kolokace *spousta lidí* jsme považovali za vodítko i neprůkaznost některého ze zkoumaných jevů. Při analýze jsme přihlíželi také ke stylovému charakteru textů, v nichž se daná kolokace vyskytla.

3.2 Distribuce předložkových konstrukcí s výrazem *spousta*

Při analýze daného syntagmatu jsme museli počítat s pádovou homonymií. Některé změny ve strukturním uspořádání kolokace se staly z tohoto důvodu neověřitelnými, nebo si vyžádaly desambiguaci (viz tabulka č. 4 a 5). U výrazu *spousta* se jedná např. o homonymii genitivu singuláru s nominativem a akuzativem plurálu, dále pak u dativu singuláru a lokativu singuláru. Zcela projektivní jsou tři pády: dativ, lokativ a instrumentál. Případné projevy vokativu jsme se rozhodli do výzkumu nezařazovat. Některé homonymie se nám podařilo rozlišit, např. dativu a lokativu na základě poměru výskytu dotýčných pádů v ostatních fázích (viz komentář k tabulce č. 5). Jak je dále zřejmé

17 Výskyt s tvarem *lidma* je ve II. fázi desetinásobně častější, poměry jsou o něco vyšší i ve fázi III., kde je stav už stabilizovanější: poměr spojení s *lidmi/lidma*. Srov.: II. fáze: 10 % / 90 % (70/668), III. fáze: 27 % / 38 % (1160/1630); 9 % / 12 % (369/517); 7 % / 7 % (307/272). Výsledek odpovídá předpokladu, že deflektivizace je fenomén zejména mluveného jazyka. Rozdíl mezi formálním a neformálním projevem potvrzuje i přibližně devítinásobný nárůst ustrnulých tvarů v neformálním hovoru viz *Frekvenční slovník mluvené češtiny* (2007).

z tabulek č. 4 a 5, tvary nepronikají stejně rychle ani do jednotlivých pádů a ani do jednotlivých předložkových vazeb,¹⁸ a bylo tak nutné pro předložkové rozlišení provést průměr:

Akuzativ	Konkurence tvarů <i>spousta</i> > <i>spousta</i> > <i>spousta</i> platná pro dat. a lok. se v akuzativu prokázala pouze s předložkou <i>pro</i> , *tvar <i>spousta</i> interferuje s akuzativem plurálu:						
	<i>spousta</i>	<i>spousta</i>	<i>spousta</i> *		<i>spousta</i>	<i>spousta</i>	<i>spousta</i> *
přes	4260	0	217*		95 %	0 %	5 %*
<i>pro</i>	2 030 tis.	34 000	147 tis.*		91,8 %	1,5 %	6,7 %*
<i>za</i>	51 500	0	963*		98,2 %	0 %	1,8 %*
celkem	2086 tis.	34 tis.	148 tis.*		95 %	0,5 %	4,5 %*
Genitiv	Konkurence tvarů <i>spousta</i> / <i>spousta</i> / <i>spousta</i> platná pro instrumentál a genitiv:						
	<i>spousta</i>	<i>spousta</i>	<i>spousta</i>		<i>spousta</i>	<i>spousta</i>	<i>spousta</i>
<i>u</i>	285 tis.	1100	978		99,3 %	0,4 %	0,3 %
<i>bez</i>	979	2	4		99,3 %	0,2 %	0,4 %
<i>od</i>	205 tis.	2570	593		98,5 %	1,2 %	0,3 %
<i>do</i>	14 500	9	7		99,8 %	0,1 %	0,1 %
celkem	495 tis.	3681	1582		99 %	0,7 %	0,3 %
Nominativ	Výskyt tvarů <i>spousta</i> / <i>spousta</i> / <i>spousta</i> ; pořadí platí pouze pro nominativ, viz tab. 3.						

Tab. 4: Tabulka rozlišení homonymních kolokací předložkovou diferenciací ukazuje frekvenci souvšytu jednotlivých vybraných předložek akuz. a gen. vazeb s tvary akuz., nom. a gen. Zjištěné poměry byly aplikovány v tabulce č. 5.

3.3 Distribuce všech pádových konstrukcí s výrazem *spousta*

Práce s vyhledávačem Google si vyžádala jistá omezení a konkrétní postup. Porovnávali jsme počty výskytů jednotlivých zadaných řetězců uvedených v tabulce č. 4 pro každý ze zadaných pádů. Uvedené procentuální poměry vypovídají o poměru výskytu konstrukcí v každém z pádů zvlášť. Tam, kde

18 Problematika nestejného pronikání do jednotlivých pádů a předložkových vazeb činí srovnání deklinačních paradigmat velmi nesnadným, srov. M. Komárek (2006, s. 63).

to bylo nutné, jsme provedli předložkové a kongruenční rozlišení (viz 3.2). Vyhledané výsledky pro danou pádovou pozici dále musely být vždy excer-povány v omezeném časovém rozmezí. Z každého vyhledaného vzorku jsme analyzovali několik typických syntagmat kolokace a překontrolovali minimálně prvních sto výskytů, zda nedochází k nežádoucí homonymii s řetězci, u nichž vyhledávač zanedbává diakritiku a interpunkci. V případě homonymie jsme problematický řetězec nahradili jiným. Přesto je třeba výsledky považovat za orientační. Vyhledávač Google považuje předložky za součást jmenného tvaru (pádové formy), proto jsme porovnávali řetězce s předložkami jen proti sobě a nikoliv s celkovými výskyty tvaru v kolokaci (viz níže tabulka č. 5).¹⁹

		I. fáze	II. fáze	III. fáze		
sg.	akuz.	<i>spoustu lidí</i> V1	<i>přes, pro, za</i> <i>spoustu lidí</i> 2086 tis. 95 %	<i>přes, pro, za</i> <i>spousta lidí</i> 34 tis. ^{a)} 0,5 %	<i>přes, pro, za</i> <i>spousty lidí</i> 148 tis. ^{b)} 4,5 %	
	nom.	<i>spousta lidí</i> V2	<i>byla spousta lidí</i> 160 tis. 100 %	<i>byla spoustu lidí</i> 11 0 %	<i>byla spousty lidí</i> 3 0 %	
<i>bylo spousta lidí</i> 89 tis. 72 %			<i>bylo spoustu lidí</i> 29 tis. 23 %	<i>bylo spousty lidí</i> 5890 4 %		
<i>o a % spousta lidí</i> 249 tis. 88 %			<i>spoustu lidí</i> 29 tis. 10 %	<i>spousty lidí</i> 6 tis. 2 %		
	gen.	<i>spousty lidí</i> V3	<i>u, bez, od, do</i> <i>spousty lidí</i> 506 tis. ^{c)} 99 %	<i>u, bez, od, do</i> <i>spoustu lidí</i> 3681 0,7 %	<i>u, bez, od, do</i> <i>spousta lidí</i> 1582 0,3 %	
V4 ^{d)} 98,6 %	dat.	<i>spoustě lidí</i> 83 tis. 33,5 %	<i>spoustě lidem</i> 123 tis. 49,5 %	<i>spoustu/a/y lidem</i> 42 tis. 17 %		
				<i>spoustu lidem</i> 23 tis. 55 %	<i>spousta lidem</i> 14 tis. 33 %	<i>spousty lidem</i> 5 tis. 12 %

19 Naše zjištěná zastoupení tvarů *spousta*, *spoustu* a *spousty* souhlasí se zastoupením, které uvádí *Frekvenčním slovníku mluvené češtiny* (2007), tvar *spousty* je uveden pod heslem adverbia *spousta*.

		I. fáze	II. fáze	III. fáze
V4 1,4 %	lok.	<i>spoustě lidí</i> 13 tis. 85 %	<i>spoustě lidech</i> 1650 11 %	<i>spousta/a/y lidech</i> 568 4 %
				<i>spousta lidech</i> 301 53 %
	instr.	<i>spoustou lidí</i> 99 tis. 95 %	<i>spoustou lidmi</i> 738 ^{e)} 1 %	<i>spousta/a/y lidmi</i> 4255 4 %
				<i>spousty lidmi</i> 2790 66 %
pl.	akuz.	<i>spousty lidí</i> V3	V3	Sdružené výskyty (nedesambigovatelné homonymie): V1 = 2 460 tis.; V2 = 479 tis.; V3 = 143 tis. Viz níže v textu. a) Výskyt zaznamenán pouze u předložky <i>pro</i> b) Výskyt zvyšuje pravděpodobná hononymie akuz. sg. III. fáze s akuz. pl. I. fáze. viz níže tab. 4. c) Pro nedostatek dat pro III. fázi doplněno novějšími daty. Předložková desambiguace gen. sg. viz níže v textu. d) Desambiguace homonymie dat. a lok. sg. provedena na základě výskytu pádu ve II. a III. fázi, kde k homonymii nedochází. Poměr se velmi přesně shodoval a nevyžadoval výpočet průměru. e) Nízký výskyt ve II. fázi oproti výskytu II. u ostatních pádů patrně vzniká příkloněním ke fázi I. a fázi III. f) 100% těchto výskytů náleží nepochybně nom. pl. I. nebo II. fázi. g) Výskyt tvaru gen. pl. I. fáze v pozici nom. a akuz. je majoritní. Vysvětlení viz text.
	nom.	V3 <i>byly spousty lidí</i> 1980 ^{f)}	<i>byly spousty lidí</i> 1980 ^{f)}	
	gen.	<i>spoust lidí</i> 2 570 ^{g)}	<i>spoust lidí</i>	
	dat.	<i>spoustám lidí</i> 72	<i>spoustám lidem</i> 2	
	lok.	<i>spoustách lidí</i> 5	<i>spoustách lidech</i> -	
	instr.	<i>spoustami lidí</i> 236	<i>spoustami lidmi</i> -	

Tab. 5: Tabulka uvádí frekvenční rozvrstvení kombinací tvarů v kolokacích, na základě kterých jsme sestavili tabulku č. 2. Absolutní výskyt typů kolokace je doprovázen proporčním procentuálním zastoupením v rámci každé pádové vazby.

4 ZÁVĚR

Při procesu deflektivizace se počet pádových forem příslušných výrazů postupně snižuje. Na základě rozboru jednotlivých konstrukcí, zejména rozboru

soudržnosti nominálních skupin, lze definovat konkrétní pravidelnosti, které se projevují u všech kvantifikátorů, které se vyvíjejí ze substantiv, jako např. *mnoho, málo, trocha, spousta, sto, tisíc* aj. Jde zejména o postupné změny v uspořádání deklinačních paradigmat z výchozího stavu nominálního paradigmatu (typ neredukovaného substantivního skloňování podle příslušného vzoru) přes paradigma minimální (typ kodifikovaného paradigmatu *mnoho, pět*) až po paradigma homonymní (typ *moc*).

Typ atrahujícího deklinačního paradigmatu (typ *ve většině městech*), který je předstupněm redistribuce pádových forem u minimálního paradigmatu, se u tzv. neurčitých kvantifikátorů projevuje nevýrazně. Atrahující paradigma se od nominálního paradigmatu liší především uspořádáním v nominální skupině: počet pádových forem a jejich umístění v příslušné vazbě je zachováno.

Typ minimálního deklinačního paradigmatu, které tvoří přechod mezi kvantifikátory a adverbialními intenzifikátory, je ze syntaktického hlediska podstatný tím, že brání zaměnitelnosti dvou výše uvedených funkčních typů u téhož výrazu, srov.: *Prál mnoha lidem.* vs. *Prál mnoho lidem.*, kdy ve druhém případě nelze rozhodnout, zda se jedná o intenzitu přání, či o počet osob.

Typ homonymního paradigmatu se objevuje před ustrnutím výrazu. O ustrnulém výrazu adverbialního typu však hovoříme až v okamžiku, kdy se výraz nevyskytuje v nominálních skupinách ve funkci kvantifikátoru. Některé výrazy, jako např. *moc*, se vyskytují jak v nominálních tak adverbialních skupinách a stojí tak na pomezí adverbii a číslovek.

U většiny původně substantivních výrazů s funkcí kvantifikace se projevují všechny tyto tři typy skloňování. Objevují se však v různé míře. Znamenali jsme velké rozdíly ve frekvenčním rozvrstvení kvantifikátorů v daných typech. Převážně substantivní deklinaci má *spousta* a *tisíc*, výrazy *sto, málo* a *trochu* mají především homonymní deklinaci. Kvantifikátor *mnoho* má jako jediný výrazně minimální deklinaci a ostatní typy deklinace se u něj téměř nevyskytují.

Proces deflektivizace je provázen dalšími změnami. Jde zejména o změny mechanismu kvantifikace. Původní typ kvantifikace, který umožňuje kvantifikovat i látkové entity, se mění v typ kvantifikace, který vyžaduje plurálový morfém. Jedná se o dopad změny směru determinace a rekce. Výchozí typ kvantifikace, kdy je kvantifikátor řídicím členem nominální skupiny a udílí genitiv partitivní řízenému členu, substantivu označujícím kvantifikovanou

entitu, se mění v typ, kdy je plurál substantiva označujícího kvantifikovanou entitu determinován kvantifikátorem, který již nominální skupinu neřídí a pozvolna ustrnuje v adverbiale.

V průběhu deflektivizace se však projevují i náznaky průběžné adverbializace, a to v akuzativních konstrukcích při elizi výrazů označujících kvantifikovanou entitu, zejména v případech, kdy jde o zájmena a sémantický předmět je všeobecný, např.: *Spoustu jsem si [toho] pamatovala, ale teď už mi paměť neslouží*. Konstrukce se pak blíží typu: *Už si moc nepamatuje*.

Během procesu adverbializace kvantifikátorů se projevuje také vznik genitivu adverbálního kvantitativního. Tento typ genitivu vzniká v akuzativních a nominativních konstrukcích poté, co se kvantifikátor změní na adverbiale. Typické pak je, že lze původní kvantifikátor zcela odstranit: *To zase naštvál lidi! Bylo tam lidí, že se projít nedalo!* Příznačné však je, že tato forma genitivu vzniká jen pro význam velkého množství.

Posledním zjištěným jevem provázejícím deflektivizaci je fonologická eroze, která nastává ve frekventovaných nominativních a akuzativních konstrukcích, např. *Spoust lidí je teď na koupáku*.

Bližší výzkum by si zasloužila redistribuce jednotlivých pádových forem a způsob jejich pronikání do jiných pádových vazeb; dále pak také výskyt zřejmě již frazeologizovaných neproduktivních konstrukcí typu *v málu mléce*, *v troše máse* atp. a dalších projevy ustrnování obecně, které by mohly lépe osvětlit charakter přechodových kategorií.

IX Sémantická klasifikace relačních adjektiv

Tato kapitola je zaměřena na tzv. relační adjektiva a na otázku jejich klasifikace. Úvodní část textu je věnována sémantickému rozlišování adjektiv na relační a kvalitativní a rozdílům mezi těmito dvěma vymezovanými typy. Cílem příspěvku je zhodnotit využitelnost této klasifikace a na základě toho navrhnout pojetí pro moderní mluvnici češtiny.

Provedený rozbor kategorizace v dosavadních mluvnicích naznačuje, že (a) tradiční sémantické rozlišování adjektiv na kvalitativní (jakostní) a relační (vztahová) není a ani nemůže být jednoznačné, že (b) není zřejmé, zda úplná sémantická kategorizace adjektiv na tyto dvě uvedené skupiny je proveditelná a zda vůbec dává v nějakých ohledech smysl. Tyto úvahy jsou proto dále východiskem pro nástin pojetí, které namísto dvou skupin adjektiv uvažuje o kvalitativnosti a relačnosti jako o dvou různých typech adjektivních vlastností, které se v jednotlivých adjektivních realizacích kombinují. Na příkladu adjektiv, která se tradičně označují jako relační, bude tento přístup konkrétně představen.

1 KVALITATIVNÍ A RELAČNÍ ADJEKTIVA: DEFINICE V MLUVNICÍCH ČEŠTINY

Za výchozí bod pro úvahy o třídění adjektiv na dvě sémantické podskupiny budu brát výklad, který podává *Příruční mluvnice češtiny* v morfologické části. Kvalitativní adjektiva jsou podle PMČ (s. 281) ta, která vyjadřují „vlastnosti substancí“ (např. *dobrý, hluchý, vysoký*), zatímco relační vyjadřují „kromě vlastnosti substancí i vztah k další substanci nebo ději, k jiné vlastnosti nebo okolnosti, od jejichž názvů jsou utvořena“ (např. *studentský spolek, dřevěná chalupa*).¹

Na těchto základních charakteristikách jedné i druhé skupiny se v abstraktní rovině shodnou i další mluvnice a příručky: spodobně koncipovanými

1 K relačním adjektivům PMČ řadí i posesivní adjektiva, která „vyjadřují nejčastěji vztah přivlastňování k základu“ (tamtéž).

definicemi pracují Trávníček (1951), Havránek a Jedlička (1981), Petr (1986a, dále MČ 1; 1986b, dále MČ 2), Karlík – Nekula – Pleskalová (2002, dále ESČ) i Cvrček a kol. (2010). Přístupy se však liší konkrétně v tom, jaký důraz kladou na tuto klasifikaci, zda jsou tyto dvě kategorie vyčerpávající, kde a jak kladou hranice mezi nimi, jaká všechna adjektiva do nich řadí apod. Určitá jmenovaná adjektiva jsou tak pro některé české mluvnické kvalitativními, pro jiné relačními a u sporných adjektiv lze často jen odhadovat, ke kterému typu v té které mluvnici náležejí.

Mluvnice se sémantickému třídění adjektiv věnují (v závislosti na umístění popisu v slovtvorbě/morfologii) s větším či menším důrazem na jejich formální výstavbu. Zaměřím se blíže na srovnání PMČ a MČ. Popis v PMČ v morfologii je zaměřen pouze na obecné definice s uvedením několika příkladů. Popis umístěný ve slovtvorbě, a tedy týkající se pouze odvozených adjektiv, je nejprve omezen na adjektiva ze substantiv a následně mezi nimi rozlišuje sémanticky. PMČ zde rozlišuje relační adjektiva specifikovaná (adjektiva posesivní; se vztahem k místu; původem z látky), nspecifikovaná a dále kvalitativní adjektiva vyjadřující míru; následně u těchto skupin popisuje generalizované sémantické vlastnosti pro podskupiny adjektiv se shodnými způsoby derivace. V MČ 2 (s. 73–74), tedy v morfologické části mluvnice, jsou všechna relační adjektiva tříděna podle generalizovaného významu do řady sémantických tříd (bez zřejmého kritéria, proč právě tyto třídy byly vymezeny). V MČ 1 v části věnované tvoření slov je odvozování adjektiv nejprve klasifikováno do čtyř typů, které jsou vymezeny formálně a popsány sémanticky: typy v podstatě korespondují se slovními druhy, z nichž se adjektiva odvozují: podle MČ 1 (s. 316) vyplývá v jednotlivých třídách vlastnost prisuzovaná substanci (1) „z děje nebo z činnosti, která se určované substance nějak dotýká“ (odvozování od sloves / dějových substantiv; *kupující, kupovaný, kupní*); (2) „z blíže nspecifikovaného vztahu určované substance k jiným substancím“ (odvozování od substantiv; *učitelův, učitelský, školní*); (3) „z toho, že se vlastnost již daná jen modifikuje, popř. specifikuje“ (odvozování od adjektiv; *bělavý, maličký, dlouhatanánský*); (4) „z toho, že se [...] okolnost, způsob nebo míra [...] ,zvlastnostňuje [...]“ (odvozování od příslovcí nebo předložkových pádů substantiv; *dolní, podélný, bezruký*). Rozlišení na relační a kvalitativní adjektiva se činí podobně jako v PMČ teprve uvnitř skupiny (2), tj. u odvozování od substantiv; na rozdíl od PMČ jsou

však třídy i dále vymezovány formálně (u nich jsou pak uvedeny detailní sémantické charakteristiky).

Jak napovídají předchozí řádky, na základě mluvníc je obtížné rozhodnout, zda za relační adjektiva lze považovat jen ta, která jsou odvozena ze substantiv, nebo i ta, která jsou odvozena ze sloves a adverbíí, nebo zda dokonce mohou být některá relační adjektiva neodvozená. Jak uvedeno výše, v MČ 1 se rozlišení na relační a kvalitativní adjektiva týká jen odvozování ze substantiv. Podle MČ 2, která představuje vyčerpávající klasifikaci, jsou relační adjektiva odvozena ze substantiv, adverbíí nebo sloves. Ani v případě PMČ není otázka v rámci publikace vyřešena shodně. Podle morfologické části PMČ (s. 281) by se také zdálo, že za relační adjektiva jsou považována i adjektiva odvozená ze sloves, slovtvorná část však tyto úvahy nepotvrzuje. Relační adjektiva jsou zde uvedena jen v části o tvoření adjektiv ze substantiv (s. 165–166); zde se také konstatuje, že hranice mezi relačními a kvalitativními adjektivy „není ostrá a existují významové skupiny přechodné“.

Podobně nejasná je i otázka, zda jsou mezi relační řazena posesivní adjektiva. Zde poskytuje PMČ kladnou odpověď: implicitně ve slovtvorné části (s. 165), explicitně v morfologické části (s. 281). Podobně i v *Mluvnici češtiny*. MČ 2 si otázku klasifikace posesiv zvláště neklade, podle formulací o klasifikaci adjektiv (s. 70) by se zdálo, že posesivní adjektiva k relačním také řadí. Nepotvrzují to však příklady o několik stran dále, kde posesivní adjektiva chybějí; jsou probírána až dále stranou od relačních bez dalšího upřesnění. Naopak MČ 1 posesivní adjektiva k relačním řadí.

Problémy doprovázejí i třídění a terminologii u kvalitativních adjektiv, která jsou mimo zaměření této studie. Upozorňuji například na nejasná kritéria pro odlišení adjektiv deskriptivních od kvalifikačních (MČ, s. 71) a velmi odlišné používání těchto pojmů v různých mluvnících (v PMČ je kvalifikační synonymem ke kvalitativnímu).

Neostrá hranice přechodu mezi adjektivy relačními a derivovanými kvalitativními, která bývá v mluvnících uváděna (tj. analýza původně relačních adjektiv s nově nabytým, přeneseným kvalitativním významem; viz např. kontexty jako *železný muž*, *železná lady*, *železná Sparta* nebo všechny výskyty adjektiva *houževnatý*), se nakonec jeví jako nejméně závažný metodologický problém, protože na rozdíl od výše uvedených nejasností je povaha této neostrosti lingvisticky analyzovatelná.

2 KVALITATIVNÍ A RELAČNÍ ADJEKTIVUM JAKO POJMY

Nejasnosti v praktickém použití definic nás staví před důležité rozhodnutí: buď tento způsob kategorizace zcela opustit a navrhnout jiný, nebo ho postavit na pevnější základy, které budou zřetelněji propojovat definice s jazykovým užíváním (s komunikací). Vzhledem k tomu, že základ definic (uvedený výše) považujeme za metodologicky opodstatněný a jako takový lingvisticky použitelný, pokusíme se o druhou cestu. Budeme se snažit o empirické uchopení definic. Místo vymezení kategorií relačních a kvalitativních adjektiv, případně dalších typů a přechodových stupňů mezi všemi kategoriemi (s tím, že každé doložené české adjektivum lze zařadit do určité třídy) přistoupíme nejprve k detailnímu rozboru pojmů *kvalitativní* a *relační* adjektivum a vztahu těchto pojmů ke skutečným případům adjektiv. V této souvislosti stojí za to zmínit Novákovu (1976) úvahu nad pojmem relační adjektivum:

Kategoriálním významem vztahových adjektiv je v podstatě signalizovat, že to, co je označeno lexémem substantiva, s nímž se adjektivum shoduje, se (nějak) týká toho, [...] co je označeno lexémem substantiva, jímž je vztahové adjektivum fundováno, [...] např. *morfologický* „týkající se (nějak) morfologie“. (Novák 2010 [1976], § 3)

Tato vlastnost relačních adjektiv má podle Nováka důsledky pro stavbu lingvistických textů:

Není proto divu, že různí autoři užívají dvouslovných výrazů vztahové adjektivum + substantivum ve významech různě konkretizovaných, obsahově relativizovaných, např. *morfologická kategorie* ve významu „kategorie s morfologickým významem“ nebo „kategorie vyjadřovaná morfologickou formou“ [...]. (Tamtéž)

Novák ukazuje, že termíny skládající se z relačního adjektiva a substantiva mohou i přes to, že jsou dobře specifikovány, žít v dalších úsecích textu „svým vlastním životem“ (tj. vystupovat v různě konkretizovaných významech). Postoupíme proto v jeho úvaze dále: ačkoliv Novák udává srozumitelnou definici *relačního adjektiva*, platí na tento pojem též kritika. Termíny

relační a *kvalitativní adjektivum* jsou samy spojením relačního adjektiva se substantivem. Protože jsou náchylné k různým interpretacím toho, jak se adjektivum *relační/kvalitativní* týká vztahu (jak ukázal první oddíl), definujeme místo nich termíny explicitnější.

Naše pojetí stavíme na předpokladu, že relačnost a kvalitativnost jsou dvě odlišné vlastnosti, které se uplatňují různou měrou u jednotlivých adjektiv. Každé adjektivum lze umístit na dvě škály kvalitativní-nekvalitativní a relační-nerelační, jejímiž krajními body budou ideální kvalitativní a ideální relační adjektivum.² Ideály relačnosti a kvalitativnosti nemusejí v jazyce nutně existovat, jde v první řadě o to stanovit co nejzřetelněji pozitivní vztahový bod na obou z těchto škál, aby vůči němu bylo možné vymezit každé adjektivum v jazyce. V jednotlivých případech pak půjde o to určit, do jaké míry a v jakém ohledu a jakém kontextu lze dané adjektivum považovat za relační a v jakém ohledu zase za kvalitativní. Budeme proto hovořit o kvalitativní a relační charakteristice adjektiv. Na základě toho se pak ukáže, jakým způsobem je vhodné uvažovat o vzájemném vztahu mezi relačností a kvalitativností.³

2.1 Kvalitativní charakteristika adjektiva

Kvalitativní charakteristikou adjektiva je vyjadřovat vlastnosti substancí. Lze ji považovat za to, co sémanticky konstituuje lingvistický ideál (centrum, prototyp) slovního druhu adjektivum. Vedou k tomu následující úvahy: Slovní druh adjektiva vymezujeme na základě sémantických, syntaktických a morfologických kritérií. V ideálním případě jsou všechny „adjektivní charakteristiky“ naplněny v maximální podobě.

Ideální adjektivum v češtině je takové, které splňuje charakteristiky:

- a. sémantického kritéria, tj. vyjadřuje vlastnosti substancí;
- b. syntaktického kritéria, tj. stojí v pozici atributu
nebo je součástí predikátu po sponě;

2 Teoreticky jsme zde inspirováni přístupem kanonických rysů (viz Corbett 2012); vzdáleně lze tuto metodu přirovnat ke kombinatorice jazykových typů ve skaličkovské typologii.

3 Podobný postup není v lingvistice neobvyklý, uplatnil ho např. Komárek (2006) pro přechody mezi slovními druhy (např. adjektivní a substantivní vlastnosti v rámci skupiny posesivních adjektiv). Jeho postup však vždy ústí v rozhodnutí, kam které slovo patří. Tento poslední krok není nutný. Cílem popisu může být i dobře vymezená škála, nikoliv ohraničená kategorie.

- c. morfologického kritéria, tj. má řadu flektivních vlastností (skloňuje se), mezi něž náleží i morfosyntaktické pravidlo shody s dominujícím substantivem.

Uvedené charakteristiky se týkají českých adjektiv, jsou výsledkem deskripce českého jazykového systému. Je však na místě zdůraznit, že do úvah o pojmu adjektivum se promítá i dlouhodobý lingvistický výzkum a praktické zkušenosti s popisem dalších jazyků. Pokud by se např. z kategorie adjektiv vyřadila skupina těch adjektiv, která splňují kvalitativní charakteristiku, slovní druh nazývaný „adjektivum“ by ztratil své opodstatnění, zatímco vyřazení adjektiv s relační charakteristikou (viz dále) by takový efekt nemělo.

Sémantický ideál kvalitativnosti spočívá v maximálním naplnění kritérií pro pojem vlastnosti. Na tomto místě se omezíme na konstatování, že ideální vlastnost⁴ je stálá, lze vyjádřit její míru (formálně ji lze stupňovat) a lze ji pojmenovat (tj. formálně vyjádřit substantivem). Vhodným přístupem k podrobné systematické analýze kvalitativnosti u jednotlivých adjektiv je tzv. skalární přístup, který adjektiva vymezuje na základě skalární měřitelnosti: jednotlivá adjektiva vyjadřují škálu nějaké vlastnosti a jejich význam zaleží mj. na podobě této škály (např. Kennedy – McNally 2005). Zde se klasifikaci těchto adjektiv více věnovat nebudeme, na český materiál tuto analýzu (kompatibilní s prezentovaným přístupem u relačních adjektiv) aplikovala Lehečková (2011) ve své disertační práci, jejíž publikace je v přípravě.

Shrnutí: ideální kvalitativní adjektivum je takové adjektivum, které splňuje kritéria (a), (b) a (c). Jedná se zároveň o ideální české adjektivum jako takové.

2.2 Relační charakteristika adjektiva

Relační charakteristika adjektiva je od té kvalitativní zásadně odlišná.⁵ Podíváme se nejprve na uvedené definice relačních adjektiv. Jak bylo uvedeno výše (podle PMČ), relační adjektiva vyjadřují kromě vlastnosti substancí i „vztah k další substanti nebo ději, k jiné vlastnosti nebo okolnosti, od jejichž názvů jsou utvořena“. Toto pojetí však není úplně šťastné. Podstatu adjektiv s relační

4 Někdy se označuje jako nedynamický/statický/stálý příznak.

5 V dalším výkladu budeme vycházet mj. z poznatků, které prezentují ve svém výzkumu Nikolaevová a Spencer (2010), kteří rozpracovávají Corbettův kanonický přístup.

charakteristikou odvozených ze substantiv lépe vystihuje vymezení PMČ v části o slovotvorbě (s. 165), kde se uvádí, že „[a]djektiva relační (vztahová) vyjadřují specifikovaný nebo nspecifikovaný vztah k jiné substanti“. Této otázce budeme věnovat pozornost. (V dalším výkladu se omezíme pouze na adjektiva odvozená ze substantiv. K adjektivům odvozeným od jiných slovních druhů se vrátíme na konci tohoto oddílu.)

Náš přístup je následující: sémantika desubstantivního adjektiva s relační charakteristikou je primárně dána sémantikou substantiva, z něhož je toto adjektivum utvořeno. Druhým sémantickým rysem je pak existence nějakého vztahu mezi touto substanti a dominujícím substantivem (lépe řečeno možnost vyjádřit vztah k další substanti, která je vyjádřena v dominujícím substantivu); tento druhý rys bude nazýván relačnost. Relačnost je formálně vyjádřena v sufixu. Ideálem relačnosti je přitom takové adjektivum, které nemá vztah nijak specifikován.⁶

Ideální relační adjektivum lze zjednodušeně řečeno považovat za prostředek, jak zapojit nějakou substanti do vztahu na syntaktické pozici atributu či predikátu po sponě. Z výše uvedeného také mj. plyne, že existence adjektiv s relační charakteristikou bez adjektiv s kvalitativní charakteristikou z definice nedává smysl.

Z hlediska mezijazykového pak platí, že relační adjektiva jsou specifickým jen některých flektivních jazyků. Jejich funkci zastávají v typologicky odlišných jazycích neadjektivní konstrukce (viz např. tzv. „noun–noun compounds“ v angličtině, např. *iron man*, což je vlastně apoziční konstrukce dvou substantiv); i v češtině lze v daných kontextech relační adjektiva nahradit předložkovou nebo genitivní vazbou (např. *dřevěný dům* = *dům ze dřeva*; *Janina kniha* = *knihy Jany, kniha pro Janu*).

Co bylo dosud řečeno pro odvozování ze substantiv, platí obdobně i pro odvozování z dalších slovních druhů (např. ze sloves *vyrobený*, *urážlivý*, z adverbii *vedlejší*) i z jejich kombinací (z předložkových frází *bezpředmětný*). U sloves, na rozdíl od substantiv, se ukazuje, že vztah k ději je vždy nějak

6 Aplikováno na první definici PMČ, „vlastností substance“ relačního adjektiva nemusí být nic jiného než existence vztahu k další substanti. Takovou definici také uvádí MČ1 (s. 350), kde se píše, že „[s]ama o sobě označují vztahová adjektiva pouze sémanticky nediferencovaný vztah, a to k substanti jako k druhu, popř. – u jmen osob – i jako k jednotlivci.“ Jak je také zřejmé, je tu značný soulad s charakteristikou Novákovou (1976), který z úvah Miloše Dukulila (autora uvedené části MČ1) vycházel.

specifikován, buď tvarem slovesa, z něhož je odvozováno, nebo zvláštním derivačním sufixem.⁷

Shrnuto: Ideální relační adjektivum je takový prostředek, který pouze zajišťuje, aby se určité substance, děje, okolnosti původně vyjádřené jiným slovním druhem nebo jejich kombinací mohly formálně vyjádřit jako adjektivum splňující kritéria (b) a (c) a jejichž sémantika odpovídá nspecifikovanému vztahu k substanci, ději či okolnosti.

Pro souhrnné označení substance, děje a okolnosti budeme nadále používat termín „jev“.

3 RELAČNOST NA ŠKÁLE

Jak bylo naznačeno, adjektiva s relační charakteristikou se odlišují tím, jak je u nich specifikován vztah mezi řídicím substantivem a jevem v adjektivu. Předpokládám, že různou mírou a různými způsoby specifikace významu je možné sledovat na jednotlivých jazykových rovinách, tedy že některé relace jsou v jazyce lexikalizované či gramatikalizované, zatímco jiné vyplývají teprve z širšího kontextu.

Pro ideální relační adjektivum předpokládáme, že specifikace vztahu není nijak signalizována na lexikální úrovni, je dána teprve v kontextu, tj. derivační přípona v adjektivu nemodifikuje sémantiku derivovaného tvaru; např. sufix *-ní* v adjektivu *vodní* se blíží ideálu, tzn. nijak konkrétně nspecifikuje, jaký vztah k vodě bude vyjádřen (*vodní tok, vodní lyže, vodní dýmka*). Oproti tomu např. sufix *-atý* v adjektivu *ušatý* vztah specifikuje velmi jasně, jeho význam lze vyjádřit jako predikaci „má nápadné uši“.

Budeme-li tedy empiricky zkoumat každé adjektivum a jeho umístění na škále relačnosti, půjde o to v empirickém výzkumu pro jeho konkrétní kontexty (užití) určit, na jaké jazykové úrovni je relace sémanticky specifikována. Čím později (na vyšší úrovni) bude adjektivum specifikováno, tím více se bude blížit ideálu.

7 Odlišným případem je odvozování adjektiv z adjektiv; tímto procesem se nevytvářejí vztahy mezi vlastnostmi, ale afixálně se mění míra a kvalita vlastností (např. *malílnký, překrásný*).

3.1 Otázka nestupňovatelnosti relačních adjektiv

Podle tradičně zastávaného názoru relační adjektiva nejsou stupňovatelná. V okamžiku, kdy se adjektiva stupňují, začíná se hovořit o jejich přeneseném kvalitativním významu. V prozkoumávaných datech (z Českého národního korpusu i z internetu) však lze pozorovat, že zejména u některých výrazů se specifikovanějším významem (tedy těch, které lze ve specifikovaném vztahu použít v užší množině kontextů), existuje pravděpodobnost, že adjektivum bude stupňovatelné, a to nikoli na základě kvality dané vlastnosti, ale na základě existence škály, která vyjadřuje, do jaké míry daná substance naplňuje vztah k druhé substanci.

Nejde tedy o případy, v nichž již sama specifikace obsahuje kvalitativní charakteristiku (viz nápadnost v *ušatý*), nebo o přenesený význam topornosti u adjektiva *dřevěný* v kontextu *herci jsou dřevění, až to bolí* (viz další oddíl 3.2). Mínilme tím např. adjektivum *dřevěný* v nepřeneseném významu, které je specifikováno jen podle původu („vyrobený ze dřeva“) a které je tradičně v gramatikách považováno za nestupňovatelné a čistě relační.

Stupňovatelnost zde vyplývá z toho, že věc může být *částečně dřevěná*, ve významu „vyrobená do určité míry ze dřeva“. Ilustrují to následující příklady:

Stavební deska Duripanel je vyráběna z částek dřeva spojených cementem (dřevocement). [...] Obě vnější vrstvy jsou tvořeny z většího množství cementu a jemnějších dřevěných třísek než vrstva střední. Naproti tomu střední vrstva představuje dřevěnější část.⁸ Fasádní systém je prováděn polystyrenem nebo vatou a omítkou, pokud požadujete „dřevěnější dřevostavbu“, provedeme palubkový obklad srubovou palubkou.⁹

Podobně lze nalézt i ojedinělé doklady pro *bavlněnější* ve významu „obsahující větší množství bavlny“ nebo *železnější* (*Planeta Merkur je železnější, než NASA tušila* <www.novinky.cz>). Otázka tvoření komparativů a superlativů tedy vyžaduje provádění empirických analýz zaměřených nejen na možnost stupňování míry kvality, ale také míry relačnosti.

8 <http://www.ebmco.sk/cz/czech/produkty/product-detail_cz/pr/building-boards/building-board-duripanel-a2-sanded.html>

9 <http://www.soucek.info/skladby_konstrukce.html>

3.2 Otázka přeneseného významu relačních adjektiv

Je třeba zdůraznit, že relační charakteristika bývá oslabena u adjektiv, jejichž derivační historie sice odkazuje k původní substantii, ale jejichž význam již byl (v různých kontextech, částečně nebo zcela) reanalyzován; neboli jinou terminologií: je u nich zřetelný metaforický posun od původního významu (relačního) k novému (kvalitativnímu). Významový vztah těchto adjektiv k původnímu jevu bývá velmi vzdáleně specifikovaný („podobný jako jev“ nebo „podobný jako týkající se jevu“, např. *železný muž* je „podobný jako vyrobený ze železa“).

Metaforičnost (reanalýza projevující se oslabováním relačních charakteristik) postupuje graduálně s přechodovými stupni s vlastnostmi obou typů, adjektivum má obvykle charakteristiku relační a kvalitativní zároveň. Různí mluvčí češtiny mohou dávat u konkrétních adjektiv přednost jedné interpretaci před druhou, míru relačnosti mohou vidět odlišně. Složitá je např. hranice mezi pocíťováním vztahu k původnímu slovu a mezi reanalyzovaným významem u adjektiv odvozených z abstrakt (např. *krásný, děsný, hrozný, strašný, mocný, čestný*). Některá z adjektiv mají dnes již pouze metaforický význam (např. *houževnatý*). V dalších případech je takřka nemožné určit, ke kterému slovu adjektivum vůbec vyjadřuje vztah (např. *polský* k *Polsko* nebo *Polák (Poláci)*; *nacistický* k *nacista (nacisté)*, nebo *nacismus*). Poslední příklady naznačují, že existují adjektiva, která vyjadřují vztah k jiné substantii, než k té, z níž byla původně odvozena. Jsou totiž doložena adjektiva, která jsou derivačně relační, ale následně reanalyzovaná v adjektiva, která jsou svojí sémantikou ze synchronního pohledu také relační, vztahují se však nikoliv k původnímu jevu fundujícího slova (či fundující konstrukce), ale jsou reanalyzována tak, že se vztahově (indexově) vymezují vůči nějakému jinému jevu, např. adjektiva *minulý* (časově před *x*), *ostatní* (jiné než *x*), *horní* (nad *x*), *společný* (patřící k *x, y, z...*).¹⁰ Zvláštní případy pak představují adjektiva přejatá, nezřídka si v češtině konkurují adjektiva přímo přejatá z cizího jazyka již jako adjektiva a adjektiva odvozená v češtině ze substantivní přejímky,

10 Těmto adjektivům je možné též přiřadit charakteristiku nerestriktivnosti (termín Hladké a Karlíka 2004), tj. jejich význam jim nedává schopnost zvyšovat intenzi substantiva, které rozvíjejí. Charakteristiku nerestriktivnosti mají také adjektiva jako *zdejší, zmíněný, dnešní*, u nich však význam není reanalyzován, nýbrž vyplývá z významu fundujícího adverbia či slovesa (*zde, zmínit, dnes*).

viz např. *molekulový* vs. *molekulární*, *federální* vs. *federační*, *krizový* vs. *kritický*; u některých přejatých adjektiv nemusí být vůbec zřejmé, ke kterému jevu (jakému jeho formálnímu vyjádření v češtině) se vztahují, viz *kriminální*, *sociální*, přesto je nelze označit za adjektiva pouze s kvalitativní charakteristikou (*sociální* vyjadřuje zřejmý vztah ke *společnosti*).

Problematika relačních adjektiv, jak ukazují i výše uvedené příklady, zahrnuje velký podíl sémantické vágnosti. Navazující lingvistická práce bude spočívat spíše v odkrývání a deskripci této vágnosti, která je vlastní jazykovému fungování v komunikaci, nikoliv ve snaze ji vyrovnávat arbitrárními rozhodnutími, která by se měl mluvčí češtiny v mluvnicích sekundárně dozvídat a učit. Další část bude věnována modelování postupné specifikace významu u adjektiv s relační charakteristikou.

3.3 Detailní pohled na škálu relačnosti

Základem pro popis významu u adjektiv bude analýza na úrovni morfologické – identifikace sufixu, který je nositelem relační charakteristiky. Různé případy realizací adjektiv budeme rozlišovat podle toho, na jaké úrovni popisu lze ještě říci, že vztah k dalšímu jevu je dosud nespecifikovaný. Vztah je na nějaké úrovni vytváření jazykového významu specifikovaný, když připouští jen určitou skupinu sémantických vztahů mezi fundujícím slovem a modifikovaným substantivem. Pokud vztah na některé úrovni identifikují jako specifikovaný, studujeme na vyšších úrovních, jak se v nich význam dále (více) specifikuje; postupuje se od nejnižší morfologické přes lexikální úroveň po rovinu jazykového (syntaktického) a mimojazykového kontextu.¹¹

Specifikaci relačního významu pozorujeme na těchto pěti rovinách:

0. na rovině fundujícího výrazu (význam specifikuje již morfologické uspořádání slovního tvaru, z něhož je relační adjektivum odvozeno);
1. přímo na derivačním sufixu (význam specifikuje kombinace sufixu s určitými lexémy; sufix se výlučně kombinuje jen s těmito lexémy);

11 Na tomto místě je třeba zdůraznit, že konkrétní analýza úrovně specifikovanosti může být do určité míry závislá na vnímání uživatelů jazyka (lingvistů, mluvčích), viz také poznámka výše.

2. význam se specifikuje pro skupinu lexémů se stejným sufixem (platí totéž, co v úrovni (1), ale existují také jiné lexémy / skupiny lexémů kombinující se s tímto sufixem);
3. význam se specifikuje pro všechny kontexty určitého lexému (adjektivum je nahlíženo jako lemma bez syntagmatického kontextu; neboli význam specifikuje kombinace sufixu s jedním konkrétním lexémem);
4. význam se specifikuje pro určitý jazykový kontext (adjektivum nahlíženo jako součást syntagmatu se substantivem) nebo se specifikuje pro mimojazykový kontext určitého lexému (adjektivum nahlíženo skrze jazykový kontext mimo výše uvedené syntagma a také skrze mimojazykový kontext).

Konkrétně to znamená následující (podrobně viz tabulky 1 a 2):

0. Fundující výraz specifikuje relační význam. Sem náležejí adjektiva odvozená ze sloves: *rozbíjený* vs. *rozbíjející* – sémantiku určují přímo tvary participií, z nichž je adjektivum derivováno; nejde o adjektivní tvary, které by se nespecifikovaně vztahovaly k *rozbíjet*.
1. Určitý výlučný sufix, je-li aplikován na lexém, dává vždy jeden identifikovatelný specifikovaný význam. Příkladem je sufix *-ovský* s významem podobnosti, který se aplikuje pouze na propria (např. *havlovský*).
2. Sufix v kombinaci s určitou sémanticky spřízněnou skupinou lexémů dává v rámci této skupiny společný specifikovaný význam (např. *-natý* pro skupinu lexémů jako *skalnatý*, *travnatý*, *hornatý*).
3. Specifikuje se výlučný význam lexému pro jednu celou skupinu kontextů (např. *horečnatý* jako „provázený horečkou“).
4. Specifikuje se význam pro každý kontext lexému zvlášť (např. *vodní*, podrobně viz tab. 3). Může jít jak o interní (jazykový) kontext, tak o kontext externí (mimojazykový). Pokud specifikace proběhne až na této rovině, lze hovořit o ideálu relačnosti; tomuto typu se blíží také posesivní sufíxy *-ův*, *-in*, jejichž obecný význam přináležitosti se utváří teprve v kontextu (viz *otcův obraz*, bez kontextu může jít o obraz související nějak s otcem: *je na něm namalován*, *maloval ho*, *patří mu* apod.).

Reanalýza (metaforický posun) působí napříč touto škálou; její některé příklady jsou také uvedeny v tabulce.

Při tom všem platí, jak již výše uvedeno, že pokud je lexém specifikován na některé dřívější (nižší) úrovni, je dále specifikován na pozdějších (vyšších) úrovních. Vyjma specifikace na úrovních (0) a (1) je pro analýzu vždy důležitá role kontextu, ať již morfologického (v rámci lexému), syntaktického (v rámci konstrukce), či širšího kontextu jazykového a mimojazykového.

stupeň	vymezení	příklady	význam	reanalyzovaný význam
(0) fundující výraz	adjektivum z pasivního participia	<i>rozbíjený</i>	„vztahující se k <i>rozbíjet</i> jako <i>patiens</i> “	
(1) derivační sufix	<i>proprium + ovský</i>	<i>havlovský</i>	„je podobný jako <i>x</i> / jako <i>x-ovo</i> “	
(2) skupina lexémů	část těla + <i>atý</i>	<i>ušatý, nosatý, břichatý, kolenatý, nohatý...</i>	„má nápadnou část těla“	
	konkrétní lexémy + <i>natý</i>	<i>skalnatý, travnatý, hornatý, listnatý, jehličnatý, lesnatý, kostnatý, svalnatý, vodnatý, dřevnatý,</i>	„nápadně obsahuje y v určitém množství“, „obsahuje y“	houževnatý dřevnatý = „je podobný jako ze dřeva“
(3) lexém	<i>horeč+natý</i>		„provázený horečkou“	„jako provázený horečkou“
(4) kontext	lexém + kolokace <i>vodní, národní, sluneční, čertí, čertův, městský</i>			

Tab. 1: Postupná specifikace významu – škála relačnosti

voda + sufixy	vodní	vodný	vodový	vodnatý
(0) fundující výraz	–	–	–	–
(1) sufix	–	–	–	–

voda + sufixy	vodní	vodný	vodový	vodnatý
(2) skupina lexémů	–	–	–	„nápadně obsahuje <i>x</i> v určitém množství“
(3) lexém	–	–	–	„nápadně obsahuje mnoho/více vody“
(4) kontext	velmi různorodé kontexty vyjadřující vztah k vodě (viz tab. 3)	odb. chemicky „týkající se vody jako sloučeniny“ <i>roztok, prostředí, výluh</i> odb. hydrologicky „má dlouhodobou velikost průtoku o určité velikosti“ <i>období, rok, tok</i>	„je řídký, s vyšším obsahem vody“ <i>zmrzlina, polévka, rýma</i> „je rozpustný ve vodě“ <i>barva, tempera</i> odborně pekařsky „beztukový“ <i>pečivo, suchar</i> „po namočení“ <i>ondulace</i> reanalýza „vypadá jako ...“ <i>oči</i>	konkrétní příklady: <i>výtok, sekrece, sekret, průjem, rýma, stolice, puchýř, hlen, břecha, řeka, oči, křemičitan, síran</i> možná reanalýza: „vypadá jako ...“ <i>oči</i>

Tab. 2: Analýzy adjektivních relací k jedné určité substanci (voda)

vodní
„týkající se vody jako takové (jejího tvaru, pohybu, uložení, skupenství)“ <i>plocha, nádrž, příkop, hladina, tok, pára, živel, prostředí ...</i> „žije ve vodě a okolo vody“ <i>živočich, želva, ptactvo ...</i> „funkčně využívá vodu“ <i>elektrárna, dýmka, dělo, pistolka ...</i> „provozuje se na vodě a ve vodě“ <i>doprava, sport, slalom, atrakce, hrátky ...</i> „používá se k provozování na vodě“ <i>lyže, skútr</i> „provozuje na vodě“ <i>slalomář</i> „chráněný vodou okolo“ <i>tvrz</i> termín pro ovoce <i>meloun</i> atd.

Tab. 3: Různorodé kontexty vyjadřující vztah k vodě

Jednotlivé příklady analýzy adjektiv ilustrují, do jaké míry a v jakých případech lze specifikaci vztahu (význam adjektiva) pozorovat jako pevně zakódovanou v gramatice a do jaké míry ji lze variabilně určovat na základě kontextu.

Příklady v neposlední řadě také poukazují na funkčně-formální vztahy a lexikálně-gramatické rozdíly mezi jednotlivými sufixy. Zatímco sufix specifikovaný na úrovni (1) nejvíce odpovídá představě o pravidelné derivaci, sufix specifikovaný na úrovni (4) se blíží ideální představě relačnosti a představě o flexi, tedy sufixu, který je obecný a široce aplikovatelný (podobně například jako pádové koncovky).

4 ZÁVĚR

Přístup, který zde byl představen, si neklade jako základní otázku, co je relační adjektivum, ale spíše se ptá, co činí tradičně definované relační adjektivum relačním adjektivem (co je to relační charakteristika), a následně zjišťuje jak, kdy a do jaké míry adjektiva naplňují tuto charakteristiku. Uvedená metoda nevytváří elegantní deskriptivní systém, ale ukazuje, jak analyzovat každé adjektivum použité v určitém kontextu, jak nahlížet na jeho formu a funkci v systému. Tento způsob analýzy navržený pro moderní mluvnici češtiny se tedy nesnaží adjektiva klasifikovat, ale poodhalovat u nich takové jejich vlastnosti, které poukazují na způsob fungování jazyka v komunikaci.

X Příslovce

1 PŘÍSLOVCE – STÁLÝ PROBLÉM

Zdalo by se, že příslovce nepatří ke sporným otázkám současné lingvistické bohemistiky a slavistiky; jako by od památné diskuse o predikativech (Komárek 1956) bylo kolem příslovců vše jasné. Tak také vyznívá poslední velká monografie věnovaná příslovcím, Šikrova *Sémantika slovenských přísloviek* z r. 1991. Její autor pravděpodobně předpokládá, že vymezení příslovců jako slovního druhu je jednoznačné a jevy, jako je problematika tzv. větných příslovců, vztah příslovců a částic, tzv. zájmenná příslovce či příslovečná zájmena byla vyřešena. Přesto stále nacházíme v reprezentativních gramatikách z poslední doby nejrůznější sporná místa vyzývající k zamyšlení. V této kapitole podáváme náš pohled na ta nejspornější a zároveň se pokoušíme o některé z možných řešení.

2 K SLOVNÍM DRUHŮM

Základním předpokladem pro pojetí příslovců je koncepce systému slovních druhů. Při vši uvědomované potřebě ctít materiál a uvažovat pro periferní případy analytické přístupy typu fuzzy množin nebo klouzavé klasifikace je nepochybně nutné stanovit pro centrum případů jasná analytická kritéria a jejich kombinace. Ke klasickým kritériím morfologickým, sémantickým a syntaktickým přiřazujeme – jako základní právě pro naše téma – kritérium pragmatické. Jak ukážeme dále, nedoceňování tohoto kritéria bylo často podstatou odlišných hodnocení výrazů vyjadřujících jejich hraničící významy. Šikra (1991, s. 58) také nastoluje zajímavý problém hierarchizace třídicích hledisek: na první místo klade hledisko syntaktické, pak sémantické a morfologické. Z uvedeného je zřejmé, že naše hierarchie bude poněkud jiná: 1. kritérium syntaktické, 2. pragmatické, 3. morfologické, 4. sémantické.

2.1 Příslovce jako slovní druh

Příslovce jako slovní druh se obtížně sjednocují pod pouhým hlediskem sémantickým, dokladem mohou být právě Šikrovy sémantické třídy

adverbií, které zabírají více než dvě třetiny vlastního výkladu jeho knihy (1991). Obecné shrnutí „široce okolnostní příznak“ (*Mluvnice češtiny 2*) je výstižné, obvyklá konjunkční hlediska morfologická a syntaktická lze s výhradami přijmout také. Hledisko pragmatické bude v definici záporné, adverbia jsou výrazy pojmově testovatelné, ale vzhledem k jejich blízkosti k částicím je pragmatické kritérium relevantní. Také tzv. větná příslovce se už většinou náležitě řadí k částicím, srov. Daneš 1985, nejnověji také PDT 2.0 (srov. <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/manuals/cz/a-layer/html/ix01.html>).

2.2 Příslovce a částice

Pragmatické aspekty slovních druhů se vyznačují testovatelností dosti jednoduchou: Zatímco pojmové výrazy z oblasti slovních druhů a tvarů (tzv. autosémantická slova) lze identifikovat pomocí otázkovacího testu, výrazy s výrazným podílem subjektivního, nepojmového obsahu tímto testem neprojdou. Srov. nemožnost smysluplné otázky a odpovědi u částic *bohužel, asi, ať* ad., v protikladu k relevantnosti otázkovacího testu např. u příslovcí *doma, dnes, sportovně* a mnohé další.

Někdy se však částice a příslovce mohou natolik sémanticky překrývat, že částice přes přítomnost hodnotícího sému přebírá místo příslovce. Je tomu tak u částic *už* a *teprve*, která jsou obvykle chápána jako adverbia, případně jako příslovečná určení; srov. u příkladu *už je na cestě* konstatování PDT 2.0: „Předložkový pád, příslovce [podtrž. zde] a... pokládáme za Adv.“ Podle našeho názoru však tu jde o ustálenou elipsu (*už*) v *té(to)/dané chvíli/teď/odteď* aj., ke které dochází právě v důsledku překrývání sémů. Tak příslovce *teď* je popsitelné pomocí sémů *čas promluvy mluvčího*, které však jsou totožné se sémy částic *už* i *teprve*. Ty ale navíc obsahují sémy postojového, subjektivního hodnocení mluvčího, a to vzhledem k předpokládanému naplnění časového úseku jednak kladné (*už*), jednak negativní (zklamané očekávání u výrazu *teprve*).

Srov.:

teď	(TEMP $\cap$ ENUNT)
už	(TEMP $\cap$ ENUNT) $\cap$ (LOCUT $\cap$ RESP $\cap$ POSIT)
teprve	(TEMP $\cap$ ENUNT) $\cap$ (LOCUT $\cap$ RESP $\cap$ NEGAT)

2.3 Pragmatika a transformace

Další opomíjení pragmatických aspektů jazykových struktur vede k přehlížení aspektů morfologických i syntaktickosémantických. Máme na mysli Šikrovo tvrzení o průkaznosti transformačního testu Adv-Adj ve strukturách typu *Jan odhodil našťvaně raketu* nebo *Jana se vesele usmívá* v tom smyslu, že adverbia zde „charakterizují činnost alebo správanie lavointenčného participanta (agensa, príp. nositeľa stavu)“ (Šikra 1991, s. 38). Jde o transformáty *Jan byl našťvaný a odhodil raketu; Jana je veselá a usmívá se*. Tento názor podle autora zastává více lingvistů, např. Apresjan, Křížková, Lehrer, Grzegorzczkova, Skoumalová, Daneš i autoři *Morfológie slovenského jazyka* aj. (Šikra 1991, s. 38 a pass.). Z dnešního hlediska vývoje lingvistické teorie můžeme namítnout, že především pragmatická fakta nedovolují přijmout tuto transformaci jako průkazný syntaktický test (obdobně se stavíme k problému valenčního tzv. nevím testu J. Panevové a F. Daneše), tj. jako potvrzení specifikačního (determinačního) vztahu adverbialní sémantiky k sémantice „agenta“: *Jana nemusela být nutně veselá, tedy vyznačovat se touto vlastností, mohla být aktuálně smutná a jen se (přesto) usmívat vesele; obdobně Jan mohl být spokojený a nespokojenost se svou hrou mohl projevit jen v jednom případě, dále např. z taktických nebo jiných důvodů předstírat, apod.* Nedbání pragmatických aspektů výpovědi (o nedbání významu povrchové struktury viz dále) pak může vést k zaměňování participantu adverbialního způsobu s participanem adjektivní vlastnosti.

2.4 Lexikální a syntaktická sémantika

S uvedeným nedbáním pragmatických aspektů výpovědi také souvisí cit. Šikrova slova o vztahu příslovce (lexikální sémantiky) k agentu či nositeli děje (syntaktická sémantika). Adverbium se ovšem vyznačuje lexikální sémantikou, která, jak ukazují právě pragmatická hlediska, je se sémantikou syntaktickou nekompatibilní. Srov. rozdílnou kompatibilitu životného a neživotného obsazení agentu nebo nositele děje, která ukazuje sémantiku syntaktickou jako obecnější, a tedy nesrovnávatelnou s adverbialní sémantikou lexikální: *Babička se laskavě usmívá – Babička je laskavá proti Slunce se laskavě usmívá – *Slunce je laskavé*. Podobně *Vánoční ozdoby se vesele třpytí – *Vánoční ozdoby jsou veselé*.

2.5 Příslovce, nebo zájmeno?

Šikra na s. 159 c. d. uvádí, že „základným opytovacím zámenom je pre vlastnostné príslovky tohto typu zámeno *ako*?“ a stejně se vyjadřuje o výrazu *kedy*?. Domníváme se, že tu jde stále o příslovce, tázací funkce totiž nijak nemění základní sémantiku výrazu a ve funkci vztažné bychom o zájmenu těžko mohli hovořit. Kromě toho je velmi sporné mluvit zde o zájmenech, vhodnější by byl funkční termín zástupná příslovce či proadverbia – diachronně založený termín *zájmenná příslovce* se zcela jiným významem ztrácí např. u příslovce *jak* motivaci.

V této souvislosti podotýkáme, že úkolem připravované moderní mluvnice češtiny by měla být klasifikace zástupných příslovců typu *kde*, *kudy*, *kdy* aj. z hlediska jejich potenciality stát se zájmenem tázacím nebo vztažným, nebo oběma. Taková klasifikace se v mluvnicích obvykle neobjevuje.

3 MORFOLOGICKÉ HLEDISKO

Z obecně morfologického hlediska je slovní druh příslovců zajímavý v několika ohledech.

3.1 Adverbium a adverbiale

Otázkou je, zda lze ke slovnímu druhu příslovců zařazovat tzv. příslovečné výrazy, tj. nikoli slova, nýbrž sousloví jako *hlava nehlava*, *horem dolem*, *čas od času*, *bok po boku*, *tu a tam* aj. Tyto frazémy se však graficky, ale často i výslovnostně (úsekové intonační centrum) chovají jako jiná víceslovná příslovečná určení, která za slovní druh adverbíí nepovažujeme.

Důsledným morfologickým kritériem odlišení adverbia jako slovního druhu od adverbialního určení by tedy měla být syntetičnost vs. analytičnost výrazu. V této souvislosti zůstává našemu mluvnictví dluh alespoň taxativně vymezit, ne-li i interpretovat, jak se které adverbialní významy z hlediska graficky postihované analytičnosti nebo syntetičnosti chovají. Srov. např. *ráno*, *dopoledne*, *odpoledne*, *večer*; *letos*, *vloni*, *předloni*; *zjara* vs. *v poledne*, *po poledni*; *před lety*, *za měsíc*; *na jaře* apod.

3.2 Stupňování adverbíí a morfonologie

Starý spor o to, zda stupňování adjektiv a adverbíí patří k slovo tvorbě, nebo k flexi, by mohla pomoci řešit morfonologická struktura výsledků těchto procesů. Jak jsme ukázali v Poznámkách k morfologii (zde na s. 11), tam, kde je to možné, řeší morfonologická struktura rozdíly ve skloňování vs. odvozování. Srov. např. výsledky *k-c* (ostrá sykavka) vs. *k-č* (tupá sykavka): *učitelka* – *učitelce* vs. *učitelka* – *učitelčin*. Pak by výsledek morfonologické alternace odvození adverbíí *draze* od adj. *drahý* ukazoval na vztah flektivní, kdežto výsledek stupňování *drahý* – *dražší* zase na slovo tvorbu. Bude výsledkem dalšího zkoumání, zda je uvedená analogie mezi substantivy na jedné a adjektivy a adverbíí na druhé straně relevantní.

4 SYNTAKTICKÉ HLEDISKO

Syntaktické hledisko, přesněji sémantické v rámci povrchové syntaxe, vymezuje adverbíí vcelku spolehlivě jako příznaky, determinace nebo specifikace sloves, adjektiv nebo jiných adverbíí.

4.1 Kam s adjunkcí

Jsou zde ovšem jisté výjimky, např. vztahy apoziční typu *Stalo se v neděli dopoledne*, kde se adverbium *dopoledne* nepochybně vztahuje k adverbíálnímu určení *v neděli*, nikoliv k adverbíu. A dále obdobně zjišťujeme, že v některých větách se adverbíí vztahují k přísudkům, srov. *Honza málem králem* nebo *Franta byl pánem jen v hospodě, doma byl chudák* apod. Na druhé straně ovšem predikativa, která zde řadíme k příslovcím, se vztahují jen k slovesu, a to spornému, se kterým přísudek vytvářejí. Obě dilemata lze vyřešit formulací, že příslovce se vztahují k příslovcím nebo k příslovečným určením, a dále k slovesu nebo k přísudku. Adverbíí tzv. pozadí, tj. časová, místní, způsobová ad., se ovšem vztahují k celé rozvité struktuře propoziční; o postupné specifikaci větné sémantiky se bude pojednávat v syntaktické části.

Na druhé straně je výrazová stránka adverbíí, kterou by bylo možné chápat jako prostředek realizace sémantického vztahu adverbíí k jiným výrazům ve větě, natolik různorodá, že syntaktické příručky zde obvykle mluví o tzv.

adjunkci či přimykání. Tento vágní pojem obstojí snad jen jako negativum k pojmům kongruence a rekce; ve skutečnosti je syntaktický nexus adverbia vyjádřen jen v rovině povrchové syntaktické sémantiky, nikoliv i v rovině výrazu (nepřesně v rovině formální větné stavby); o tom dále v části syntaktické. Oba pojmy ne vždy zcela jasně liší např. i Daneš (1985, s. 97–98).

4.2 Další typy determinací

Zásadní otázkou je také syntakticko-sémantické členění adverbií na inherentní a adherentní v rámci povrchové syntaxe. S odkazem na *Morfológii slovenského jazyka* (1966) toto členění naznačuje Šikra (1991, s. 44) když příslovcím místa a času přisuzuje význam okolností, „ktoré sú voči predikátu a d h e r e n t n ý m u r č e n í m“ (proloženo autorem). Jde o Šikrův pátý syntakticko-sémantický typ, předchozí čtyři jsou věnovány analýze způsobových adverbií včetně zřetelových, u nich však charakteristiku „inherentní“ explicitně nepoužívá. Při zpracování mluvnice bude třeba tento přístup prověřit i s použitím relevantních testů. Jisté je, že všechno, co vyjadřujeme pomocí jazykových prostředků, je situováno do prostoru a času, ale také se děje nebo existuje jistým způsobem; v tom ohledu by byla všechna adverbialní určení adherentní a jen jejich lexikální obsazení adverbii by se řídilo zákonitostmi věcného souvýskytu. Jedním z možných testů inherentnosti či adherentnosti adverbia by pak byl typ specifikačního sémantického vztahu, a to buď přímý k slovesu, nebo postupný k už rozvitému celku propozice. Je však zřejmé, že půjde spíše o vztahy adverbialního určení než o vztah vlastního adverbia, které by se pak mohlo chovat v různých větných kontextech různým způsobem.

5 PERIFERIE ADVERBIÍ

Z morfosyntaktického hlediska je velmi sporný statut adverbií *rád* a *jakživ* (dodejme i *nerad*), který zavedl Kopečný (1962) a převzala např. *Příruční mluvnice češtiny* (1996). Proti tomuto pojetí mluví především flektivita těchto výrazů, jakkoliv omezená, a dále zčásti i syntaktická různorodost: např. se spou se pojí jen *rád* a okrajově též *nerad*, srov. **jsem jakživ*, není tedy jasné, o jaký typ příslovcí by šlo. Srov. zde kap. II.

Obecně se přijímá tvrzení, že „některá adverbia nabývají ve větě funkce předložek... *mimo... okolo, blízko, kolem*“ (*Průruční mluvnice češtiny 1996*, s. 341); proti tomu se v *Mluvnici češtiny (1986)*, s. 194, praví, že „předložky *mimo, okolo, naproti, proti, vedle* aj. fungují samostatně jakožto adverbia.“ Avšak tamtéž se obdobné místní výrazy *uvnitř, uprostřed, napříč, kvůli* aj. považují za adverbia, která ve větě mohou fungovat jako předložky. Z diachronního hlediska jde o jevy různé, synchronní pohled však zjišťuje zvláštní syntaktickou vlastnost těchto adverbií při samostatném užití, a to jejich valenci v širším smyslu, resp. intenci předložkového typu. Tím se podle našeho názoru tyto výrazy představují jako eliptické prepozicionální fráze.

6 K TESTOVÁNÍ ADVERBIÁLNÍ SÉMANTIKY

Sémantické členění příslovčí je v každé mluvnici i stati jiné, často jde opět o zaměňování adverbiale s adverbium. Např. Šikrovy příklady na adverbium účelu *exportně orientovat* lze dobře interpretovat jako adverbium zřetele, cestovat služebně (ze služebních důvodů) může být paradigmaticky srovnáno s konstrukcí cestovat soukromě, a pak jde o způsob, apod. Problémem jsou tu spolehlivé testy: není např. jasné, proč by příslovce *náhodou, schválně, tak*, měla vyjadřovat příčinu (*Průruční mluvnice češtiny 1996*, s. 339) nebo proč se důvod vyjadřuje příslovci *úmyslně, omylem* (*Mluvnice češtiny 2 1986*, s. 190. Zatím nejpodrobnější a nejpracovanější pokus o sémantickou klasifikaci adverbií podal Šikra 1991, který také ve zde citované práci z r. 1989 odmítá kategorii příslovčí příčiny; srov. i v *Mluvnici češtiny 2* příklady jako *schválně, naschvál, oprávněně*. Šikra vypracoval důmyslnou analytickou strukturu interpretačních sémů a jejich hierarchii, problém je v jejich jisté vágnosti a velkém počtu. Syntaktických sémů je sice jen sedm a lexikálních pět, zato tzv. klasifikačních sémů je 37, identifikačních 90, specifikačních 63 a diferenčních 9.

7 PŘÍSLOVCE PO SPONĚ – PREDIKATIVA

Výrazy adverbialního charakteru po sponě (*je chladno, bylo mi teplo*) považujeme spolu s většinou mluvnic i se Šikrou 1991 a také z praktických důvodů za

jeden typ příslovčí. Pokoušíme se je však zařadit do systému adverbí nejen po syntaktické stránce, jak bývá běžné, ale umístit je do něj i ve smyslu výrazové, morfologické integrace a odhalit tak jeden druh flexe. Zdá se ostatně, že někteří autoři nevědomě tyto vztahy pocítovali, srov. formulace *Mluvnice češtiny 2* o korelaci „tvarů typu *jasně-jasno, chladně-chladno...*“.

7.1 Paradigmatika syntagmat

Zde se snažíme najít a popsat takové paradigmatické vztahy, které v uvedeném smyslu dosud nebyly popsány. Jde o adverbia způsobová a měrová a o zvláštní typ adverbí po sponě, kterým se v ruské tradici říká kategorie stavu, kategorija sostojanija, v české pak predikativa. Srov. typy *chladně* (se usmál) – příslovce × (dnes je) *chladno* – predikativum. Přestože jde o uzavřené, neproduktivní paradigma, jsou jeho oba členy vysoce frekventované. Srov. frekvenci podle Čermák a kol. (2005): *chladně* – 624, *chladno* 272; *smutně* – 1279, *smutno* 630, apod. Jádro těchto typů tvoří dvojice plně systémové, a to protiklad tvarů s koncovkami *-e* (*xladň-e*) a *-o* (*xladn-o*). Ostatní výrazy podtřídy predikativ bez těchto prototypických vztahů se pak jeví jako členy paradigmatu s nulovým protějškem, a to jak výrazovým, tak funkčním, např. *zapotřebí, vhod, nevědomky...* (srov. dále tabulka 4).

7.2 K predikativizační adverbíální flexi

Důležité je, že v naznačených paradigmatech nejde o vztahy slovotvorné. Změnou koncového morfu zřetelně nevzniká nový lexém, jde o operaci nad týmž lexémem, tedy o obměnu lemmatu zřetelně flektivního charakteru. Z uvedeného vyplývá, že pokud flexi chápeme jako tvoření morfologických tvarů slova a prostředek vyjadřování gramatických funkcí, pak je možné rozšířit výčet typů flexe (deklinace, konjugace, a v některých koncepcích stupňování adjektiv a adverbí) o další typ, který pracovně nazýváme predikativizační adverbíální flexe. Tento typ flexe blízký jmenným deklinacím se týká nejen českých adverbí, nýbrž částečně rovněž adjektiv (srov. dále odst. 7.6).

Uvedená predikativizační adverbíální flexe má blízko k deklinaci: podobně jako např. nominativ je definován jako pád prototypicky vyjadřující podmět a akuzativ je zjednodušeně chápán jako pád přímého předmětu, tak i adverbíální tvary zakončené na *-e* jsou zásadně tvary pro adverbiale, a tvary

zakončené na *-o* jsou tvary pro predikativ. Pro tento nový typ flexe není zatím vypracovaná výstižná terminologie, proto názvy jednotek paradigmatu navrhuje analogicky podle jednotek jmenné flexe typu S_{nom} , S_{acc} apod. Srov.:

- Adv_{adv} – adverbium s klasickou funkcí adverbální, adadjektivní a adadverbální; nově: adverbium v adverbiativu;
 $\text{Adv}_{\text{praed}}$ – adverbium s funkcí predikativní, dosud predikativum; nově: adverbium v predikativu.

7.3 Typy paradigmat Adv – Praed

Zavedení těchto pojmů představuje možnost, jak se v rámci slovního druhu adverbíí se skupinou tzv. predikativ vyrovnat. Tuto „slovní třídu“ (MČ 2, s. 20) či „specifický soubor slov“ (tamtéž, s. 195) tvoří adverbia „zakončená na *-o* typu *veselo, jasno, pusto, ošklivo* atd. [...] a některá další, např. příslovečné spřežky *zapotřebí, načase* apod.“ (tamtéž, s. 194). Novější česká lingvistická tradice od pokusů vymezit tuto skupinu jako samostatný slovní druh upustila (srov. nejnověji Ševčíková, v tisku přesto bývá její zařazení k adverbíím zpochybňováno či znejasňováno. Rádi bychom zde zdůraznili nové aspekty, které toto zpochybňování vyvracejí. Následují příklady několika dvojic uvedeného paradigmatu v příslušných větných kontextech.

- Adv_{adv}
 Pokoj byl *bíle* vymalován
 Tohle je opravdu *útulně* zařízený byt
Těžce zasloužený výdělek
- $\text{Adv}_{\text{praed}}$
 Po sněhové bouři bylo všude *bílo*
 Ve vašem bytě je opravdu *útulno*
 Je mi nějak *těžko* od žaludku

Výrazy zakončené na *-o* jsou považovány za jádro skupiny predikativ. Někdy se zdůrazňuje jejich homonymie s neutrem krátkých tvarů adjektiv, případně jejich odvozenost od těchto tvarů, zejména u tzv. modálních predikativ. Ta je patrné při substitučním testu:

Je těžko Adv i Adj /těžké Adj odolat. Obdobně Je možno/možné říct, že...

7.4 Neúplná realizace paradigmat

Jak jsme předeslali v odst. 7.1, uvedená paradigmata nebývají vždy realizována prostřednictvím obou svých členů. Srov.

Adv _{adv}	chladně	jasně	útulně	temně	nutně	patrně	živě	mrtvolně	vhodně
Adv _{praed}	chladno	jasno	útulno	temno	nutno	patrno	živo	mrtvolno	vhodno

Tab. 1: Úplné paradigma

Adv _{adv}	dobře	zle	hezky	potichu	zticha
Adv _{praed}	dobře	zle	hezky	potichu	zticha

Tab. 2: Úplné paradigma – neohebná příslovce

Adv _{adv}	trochu	vědecky	kompromisně	dole	vepředu	chvílemi	z paměti	zkusmo
Adv _{praed}	0	0	0	0	0	0	0	0

Tab. 3: Paradigma s nulovým Adv_{praed}

Adv _{adv}	0	0	0	0	0	0	0	0	
Adv _{praed}	zataženo	zatěžko	možno	zapotřebí	zima	načase	radno	lító	záhodno

Tab. 4: Paradigma s nulovým Adv_{adv}

7.5 Paradigmata s Adj a Subst

Kromě uvedených se vyskytují jako paradigmatické protějšky Adv_{praed} také adjektiva; při tom dochází k neutralizaci protikladu mezi Adv_{praed} a adjektivem v tzv. jmenném tvaru, který je v češtině sice na ústupu, je knižní a omezený lexikálně i tvarově, ale v knižním vyjadřování se vyskytuje, byť nepřilíš frekventovaně. Hranice mezi krátkým tvarem adjektiva a příslovcem není zejména

v případě modálních predikativ (*možno, těžko, nutno*) pevná, a to kvůli možnosti nahradit je dlouhým tvarem adjektiva. Vzhledem k úbytku českých krátkých adjektiv je výhodnější jejich řazení k adverbiiám. Tomu napovídá i nemožnost užití krátkého tvaru adjektiva v případě řady s (úzce) stavovým predikativem:

Venku je deštivo – Počasí je deštivé – *Počasí je deštivo

Jiný případ představují paradigmatická substantiva ve funkci Adv_{praed}, kde se příslušná funkce toho kterého výrazu projeví v rozdílech v determinaci, nebo ve shodě. Srov.

Venku je velmi (Adv determinující) *zima* – Adv_{praed}
Venku je velká (Adj) *zima* – Subst
Venku byla zima – kongruence se substantivem – Subst
Venku bylo zima – kongruence neosobní – Adv_{praed}

7.6 Neutralizace syntaktických protikladů

Existence tzv. krátkých a dlouhých tvarů adjektiv je ve své podstatě podobným jevem jako predikativizační adverbiiální flexe, tj. každý z těchto tvarů byl původně specializován pro jinou syntaktickou funkci. U adjektiv však došlo v poslední době k neutralizaci protikladu tohoto specifického syntaktického použití obou tvarů: krátké tvary adjektiv zřetelně ustupují dlouhým, např. *Byl nemocen* → *Byl nemocný*). U příslovci je tato tendence slabší, neutralizace má navíc různé podoby:

*V tomto je těžko ti poradit. / Je mi nějak těžko – těžko/těžce
 vydělané peníze
 lehko/lehce nabyté znalosti – není mi lehko/lehce u srdce
 mdle se usmál – je mi mdlo/mdle*

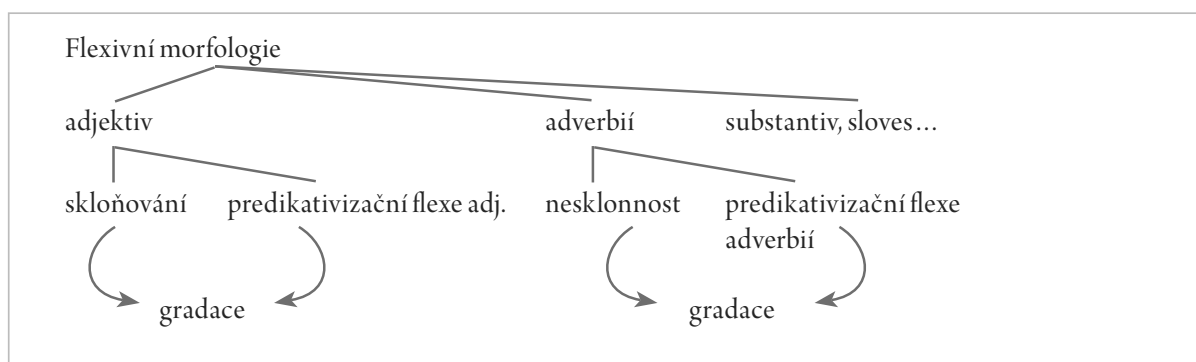
Adv _{adv}	těžko/těžce	lehko/lehce	mdle
Adv _{praed}	těžko	lehko/lehce	mdlo/mdle

Tab. 5: Periferní typy distribuce

V našem pojetí není třeba dvojice, ve kterých dochází k neutralizaci protikladu syntaktického vyhranění, od ostatních oddělovat, protože k podobným jevům v rámci flexe dochází (např. *Je vidět Sněžka/Sněžku*; v hovorové češtině *Je tu spousta/spoustu lidí*). Jde o deflektivizační tendence, které jsou pro současnou češtinu charakteristické.

7.7 K pojetí flexivní morfologie

Na základě uvedených návrhů lze pak pozměnit chápání flexivní morfologie, srov.:

7.8 Výraz *lze*

Výraz *lze* rovněž patří do jádra tradičně vymezených adverbií, přestože jeho charakter se od paradigmatických dvojic typu *chladně – chladno* liší. Jeho centrální postavení je dáno především vysokou frekvencí jeho užití, jde však o centrum odborného stylu, takže tento výraz není stylově neutrální.

Odhlédneme-li zcela od vývoje tohoto tvaru, zdá se, že predikativní charakter výrazu *lze* a obligatorní nepřítomnost spony v přítomném čase (př. O tomto *lze* hovořit velmi dlouho...) umožňují, aby se výraz *lze* choval a byl chápán jako sloveso. Pro možnost přehodnotit slovnědruhové zařazení tohoto výrazu hovoří jednak vysoká frekvence přítomných tvarů v porovnání s jinými časy (viz tabulka), jednak nový fenomén, tj. použití *lze* ve větách dvojčlenných. Srov. *ale i zmršená fotka v tomto případě lze nějakým způsobem dopravit v počítači* (ORAL2008). Změna impersonální konstrukce v personální odpovídá současné vývojové dynamice české syntaxe: **Fotku lze dopravit...** → **Fotka lze dopravit**. Spíše okrajově se vyskytují tvary *lzelo*, které napodobují slovesný tvar dokonale.

Srov. údaje o frekvenci jednotlivých podob z různých korpusů češtiny:

KORPUS	<i>lze</i>	<i>nelze</i>	<i>bylo</i> <i>lze</i>	<i>nebylo</i> <i>lze</i>	<i>bude</i> <i>lze</i>	<i>nebude</i> <i>lze</i>	<i>lze</i>	<i>nelze</i>
syn2010	35 906	11 956	58	14	4	1	0	0
syn2009pub	185 528	75 123	108	20	12	4	0	0
syn2006pub	101 577	46 092	87	25	7	1	1	0
syn2005	40 516	13 153	150	67	6	3	0	0
syn2000	40 585	16 490	93	33	13	1	0	0
syn	404 107	160 869	496	159	42	10	0	0
schola2010	37	21	0	0	0	0	0	0
pmk	21	36	0	0	0	0	0	0
orwell	11	2	0	0	0	0	0	0
orw-mte	11	2	0	0	0	0	0	0
ORAL2008	5	11	0	0	0	0	0	0
oral2006	4	3	0	0	0	0	0	0
link	2 660	672	4	1	0	0	0	0
ksk-dopisy	19	17	0	0	0	0	0	0
fsc2000	40 311	16 399	92	32	13	1	0	0
diakorp	128	132	21	24	2	0	0	11
bmk	7	14	0	0	0	0	0	0
Morfeo	2 231 700	879 999	2 132	762	586	174	2	2

Tento vývoj je podpořen pravděpodobně synonymním tvarem *jde*. Sloveso *jít* v tomto významu a použití má rovněž maximálně redukované paradigma (pouze 3. os. sg.).

Doklady, byť nemnohé, na noremní podobu *bylo lze* však zařazení tohoto výrazu mezi slovesa neumožňují, pro koncepci adverbíí je však užitečné o této tendenci vývoje výrazu *lze* uvažovat. Za zmínku snad v této souvislosti stojí, že polonistika řadí v některých pojetích ke slovesům všechna predikativa (Skoumalová 1984, s. 94).

7.9 Predikativizační flexe

Obvyklé chápání morfosyntaktické kategorie predikativa se pohybuje na hranici několika slovních druhů, substantiv, adjektiv a adverbíí. Nové vymezení dalšího typu flexe, tedy predikativizační flexe, umožňuje pevnější začlenění této podkategorie do slovního druhu adverbíí. Zároveň však vyžaduje nové vymezení celého slovního druhu: příslovce stála na okraji tzv. základních slovních druhů jako neohebný slovní druh, s náznakem ohebnosti v případě stupňování ohebných příslovcí se přibližuje tento slovní druh vymezení ostatních základních slovních druhů.

XI Citoslovce

Citoslovce (interjekce) k sobě zákonitě poutají pozornost významovou, výrazovou a funkční výlučností v systému jazyka a v komunikaci lidského společenství. Synchronně jsou hraničním jevem jazyka, možným reliktem jazykového vývoje a výrazem dočasného návratu k předpojmové, extrémně syntetické reflexi světa a sebe sama v něm. I přes zřejmou jedinečnost se však jejich lingvistické vymezení zdá ne zcela bezproblémové.

Ve starších i novějších mluvnicích češtiny lze nalézt příklady užití interjekcí, jež se dílem překrývají s doklady užití partikulí, popř. adverbii – v různých mluvnicích navzájem, ovšem i v rámci jedné příručky. To lze přičíst skutečnosti, že formálně shodné výrazy plní často rozmanité, obtížně identifikovatelné funkce. Rovněž obvyklá klasifikační kritéria jsou v případě citoslovců použitelná jen omezenou měrou, především kritérium morfologické a sémantické. Gramatiky obvykle podrobněji nezachycují souvislost mezi komunikační (tj. i slovnědruhovou) platností těchto prostředků a jejich začleněním do výpovědní intonace. Podle interpunkce projevů psaných se nelze zodpovědně orientovat, neboť ta může setrvačně zaznamenávat stav před dokončením slovnědruhové transpozice. Citoslovce i částice jsou především jevem mluveného jazyka, což zachycení a pochopení rozdílných funkcí ztěžuje.

Pokusíme se nejprve shrnout přístup čtyř mluvnických příruček a dvou slovníků k několika funkčně-sémantickým okruhům výrazů, poté upozornit na sporná místa a navrhnout jednoznačnější delimitační znak, především charakterizovat tento výrazový prostředek v širších souvislostech, podstatných pro popis nepredikativních výpovědních struktur či jejich ekvivalentů. Podstatné je, že citoslovce, stejně jako částice, jsou z funkčního hlediska vymezitelné jako slovní druh se specificky pragmatickými rysy; srov. i zde kapitolu II.

1 ODPOVĚĎOVÉ VÝRAZY ANO, NE A JEJICH SÉMANTICKÉ EKVIVALENTY

Autoři *České mluvnice* (Havránek – Jedlička 1981) hodnotí výrazy *ne, ni, nikoli* bez funkčního rozlišení jako *příslovce* záporová neboli záporky (s. 306,

§ 162/2d). Obdobně je tomu s příslovci přitakacími *ano, ba, dobrá* a příslovci způsobovými *asi, snad, prý*. Konstatuje se, že příslovce přitakací a způsobová se někdy zařazují mezi částice (s. 307, § 162/2e).

Mluvnice češtiny 2 (1986, v relevantních pasážích O. Uličný) řadí výrazy *ano, ne* a jejich ekvivalenty s větotvornou funkcí *bohužel, bohudík, samozřejmě, přirozeně, pochopitelně, očividně, baže, ovšem, zajisté, jistěže, určitě* aj. k částicím (hodnotícím – modalitním – jistotním) s poznámkou, že jde o okrajové, zcela specifické jevy kategorie částic. Částice integrované do výpovědi jsou od větotvorných částic odlišeny testem postavení příklonek: *Bohužel jsem to nevěděl. × Ne, nechtěl bych. *Ne, bych nechtěl.* Nepřípustnost enklitické pozice příklonky u větotvorných částic je explicitně porovnávána s chováním citoslovců (MČ 2, s. 233–234, 2.2.1), ale změnu slovnědruhového hodnocení toto zjištění neinicuje. Sémanticky a funkčně obdobné výrazy lze nalézt v MČ 2 mezi citoslovci odpověďovými: *Ba jo, není to jenom tak lehká věc. No jéje, dědo.* (MČ 2, s. 246, 3.2.3)

Autoři *Příruční mluvnice češtiny* (1995, interjekce: Z. Rusínová, partikule: M. Nekula) považují lexémy *ano, ne, jo, no, no ba, baže, bať* za částice odpověďové, současně je označují za větné ekvivalenty. Zdráhavé přitakání se má realizovat prostřednictvím nejasně hodnocených „výrazů“ *mhm, ale jo*, nejisté odmítnutí prostřednictvím „obratu“ *ani ne* nebo kombinací modálních částic a záporných odpověďových částic *asi ne, spíš ne*. (PMČ, s. 364–365, § 606) Částice modální *asi, snad, nejspíš, jistě, zajisté, možná, pravděpodobně* aj. mají vyjadřovat jistotní modalitu v hranicích od nejvyšší pravděpodobnosti po vyloučenost. (Tamtéž, s. 359, § 598) (Při tomto vymezení je sporná potřeba jejich odlišení od částic odpověďových, jimiž se reaguje na zjišťovací otázky; tuto funkci nakonec autoři přiznávají i částicím modálním.) Výrazy *m-m, hm-m, no, ale jo, no jo* aj. jsou paralelně označeny jako *kontaktní prostředky (částice)*. (Tamtéž, s. 65, § 606) Téměř identický příklad je však uveden i mezi subjektivními citoslovci pocitovými – *hm, ehm* s významem „rozpaky, odmlka“. (Tamtéž, s. 356, § 539) Není jasné, v jakých případech je výraz *hm* vyjádřením zdráhavého přitakání (částicí) a kdy vyjádřením rozpaků (citoslovcem); (srov. též citoslovečné lexémy × „neartikulované, poloartikulované či výrazně individuálně artikulované zvuky, výkřiky, skřečky, hlasité vzdechy apod., tedy vlastní prostředky parajazyka a případy přechodné“ – Uličný 1984, s. 37).

V kapitole věnované částicím je zařazena podkapitola *Větná adverbia*, v níž se konstatuje, že „větná adverbia představují heterogenní

skupinu adverbii a částic. Podobně jako běžná adverbia se tyto výrazy intonačně (graficky) začleňují do věty, na rozdíl od běžných adverbii však tyto výrazy mohou být vyčleněny i mimo ni. Od běžných adverbii se liší i tím, že neurčují pouze sloveso, ale jsou komentářem vlastně k celé větě: *Bohužel se ještě nevyjádřila. Bohužel, ještě se nevyjádřila.*“ (PMČ, s. 366, § 609) Domníváme se však, že výraz *bohužel* má v obou příkladech jinou funkci a přísluší k jinému slovnímu druhu.

Vedle obvyklého pojetí záporky *ne-* jako prefixu nabízí PMČ možnost vnímat ji jako částici. Toto chápání by ovšem popřelo rozdíly plynoucí z míry samostatnosti lexému a slovotvorného formantu ve vyjádřeních typu *ne jenom / nejenom*.

Autoři příručky *Čeština – řeč a jazyk* (1966, v relevantních pasážích Marie Čechová) výrazy *ano, ne* neuvádějí. Bez bližšího vysvětlení se zde objevuje jen lexém *snad* jako příklad částice podílející se na vyjadřování modality.

Slovník spisovného jazyka českého (1989, I–VIII) řadí výrazy *ano, ba* k částicím (I, s. 37, 67), přitakací výrazy *hm, hmhm, mh, mhm* k citoslovcím (vyjadřují zdrženlivé přitakání, pochyby, nesouhlas, pohrdání, rozpaky, podiv ap.) (II, s. 49; III, s. 74). Významově jsou odlišeny částice jako *jo, jó, jojo, jojojo, náš. ju, jú* s významem 1) *ano* (*No jo, smutně přisvědčuje; zejtra je neděle, že jo?*), 2) skutečně, doopravdy, opravdu; zdůrazňuje, stupňuje výpověď (*Jsmo na tom jó mizerně*) od citoslovcí typu *jo, jó, jojo, jojojo*, vyjadřujících různé nálady, nejčastěji lítost, překvapení, nelibost: *Jo, to holt každá neumí. I jojo, léta jsou léta.* (II, s. 248)

Slovník spisovné češtiny (1994) hodnotí výrazy *ano, ba, hm* jako částice pro vyjádření souhlasu s obsahem předchozí výpovědi, dotvrzení vlastní výpovědi, zdůraznění nebo váhavého souhlasu (*Ale ano, můžete přijít. Tvářil se smutně, ano úzkostlivě. Hm, to je pravda.*) (s. 20, 24, 95).

5.2.2 Emocionální výrazy *ó, ach, bože, běda, bohužel, žel* a jejich ekvivalenty

Česká mluvnice uvádí výrazy *ach, ó, br, pst* jako typické příklady citoslovcí vyjadřujících nálady, city a vůli mluvčího. Pozornost si zaslouží příklady, v nichž se citoslovce mají stávat součástí zvolání a jsou spojována s vokativem jmen, imperativem sloves, zvolací částicí ap.: *Ach táto, tatíčku. Nu pojd'. No tak dobrá. Ó kéž je to pravda!* Taková citoslovce se podle ČM neoddělují intonačně ani

interpunkčně. (ČM 1981, s. 320, § 171) Tomuto poněkud zjednodušujícímu závěru protirečí jiný úsek téže příručky: V kapitole věnované částicím je výraz *ach* užit ve spojení *Ach otče!* jako doklad částicové funkce výrazů jindy příslovečných či citoslovečných. (Tamtéž, s. 319, § 170) Jako další příklad slovnědruhovité transpozice se uvádí přechod výrazu *ono* ve větách bezpodmětných od citoslovcí k částicím. Citovaným postřehům přikládám jistou důležitost; mohou postihovat funkční komplexnost takovýchto analytických výrazů.

Mluvnice češtiny 2 doprovází výklad o emocionálních *citoslovcích* výlučně typickými, jednoznačnými příklady bohatě sémanticky členěnými. Neobjevují se zde žádná citoslovce „integrovaná do výpovědi“. Při snaze o maximální přesnost by bylo možno položit otázku, zda příklady *A hrome, tys už tady! A hergot, žasl Jeníček...* citují víceslovný citoslovečný výraz *a hrome, a hergot*, nebo zda jde o sled částice (strukturující text) + citoslovce (emocionálního). (MČ 2 1986, s. 44, 3.1.6) Další otázky vyvstávají nad příklady *částic* s obdobnou sémantikou. Příklad *Zaplat' pámbůh, že je konec* dokládá zřejmě proměnu větného frazému v analytický lexém před dokončením tohoto procesu, o čemž svědčí zachovaná interpunkce a jistě i intonace; komponenty frazému nejsou v této fázi zcela desémantizovány (srov. posloupnost *Pán Bůh / pán Bůh – pánbůh – pámbůh / pámbů*), proto vyvolávají potřebu intonačního/interpunkčního oddělení a nemohou být považovány za částici.

Příklady *No, nic ve zlém. Nu, co dělat* ap. podle našeho úsudku patří k citoslovcím.

Příruční mluvnice češtiny pracuje s termínem subjektivní *citoslovce* pociťová a tento podtyp slovního druhu dokládá víceméně jednoznačnými příklady, vyjma výraz *hm* s významem „rozpaky“ (s. 356, § 593), hodnocený na jiném místě jako částice přitakací se střední hodnotou jistotní modalit (s. 365, § 606). Již výše jsme zpochybnili přiřazení příkladů *Bohužel se ještě nevyjádřila / Bohužel, ještě se nevyjádřila* jako rovnocenných k *částicím*, resp. větným adverbiím (s. 366, § 609), zvláště tehdy, pokud se výraz *žel* ap. řadí v téže příručce k citoslovcím (s. 356, § 593).

Čeština – řeč a jazyk stručně naznačuje okruh citoslovcí citových s několika neproblematickými příklady, jež se nepřekrývají s příklady *částic* ani neodporují teoretickému vymezení obou slovních druhů (s. 71, 3.1.1.1).

Slovník spisovného jazyka českého hodnotí výrazy *bohužel, bohudík* jako příslovce (I, s. 146). Výrazy *o/ó/oó/oó...* jsou popsány jako „citoslovce nebo částice“, jež se „často oddělují čárkou“ a vyjadřují nejrozmanitější osobní pocity,

zvl. podiv, překvapení, radost, bolest, lítost, strach aj. Příklady: *ó, to je krása!; ó to bolí!; ó já nešťastná, co budu dělat!; ó tos neměl dělat* aj. (III, s. 392).

Slovník spisovné češtiny uvádí výrazy *bohužel, bohudík(y)* jako částice modální s kontextovým užitím *bohužel nepřišel; je už bohudík(y) zdrav.* Citoslovenčná funkce těchto výrazů se nedokládá. Výraz *o/ó* je zvláště doložen jako částice citová s příkladem *o ne, nechci* a zvláště jako *citoslovce ó, oh, och* ve výpovědích *ó, to je překvapení! / ó to bolí!* (s. 33, 226); tento přístup koresponduje s naším, přičemž druhý z příkladů lze považovat jako celek za složený citoslovenčný výraz. Pokud by ve výpovědi bylo pocíťováno *to* jako zájmeno a *bolí* jako plnohodnotné sloveso, pak *ó* integrované do výpovědi lze vnímat jako částici zdůrazňovací.

2 POZDRAVOVÉ VÝRAZY AHOJ, NAZDAR A DALŠÍ KONTAKTOVÉ PROSTŘEDKY

Česká mluvnice přisuzuje kontaktní funkci výrazům *na, nate*, jež začleňuje k *citoslovcím* vybízecím, podobně jako výrazy pro kontakt se zvířaty *puť, huš, kší, pr* aj. (s. 320). Upozorňuje se na přechod původních vokativů substantiv (*holenku, lidičky*) či ustrnulých slovesných tvarů (*vid', vidte*) mezi citoslovce s kontaktní funkcí.

Mluvnice češtiny 2 mezi *citoslovce* kontaktní výslovně řadí citoslovce pozdravová: *Pa, řekla mazlivě. Sbohem, a zas přijďte* (s. 247, 3.2.5). Mezi příklady jsou uváděna i citoslovce v sekundární slovnědruhově funkci – jako substituenty větných členů: *Pořád někde znělo Ahoj a Těbůh a Těpéro a Nazdar a Zdarbůh.* To v případě MČ není zcela obvyklé. Kontaktní funkci plní rovněž citoslovce otázková (*Paní Burdová je hodná, vidte?*), citoslovce nabízející (*Na, tu máš. Nate, berte, dokud je.*), citoslovce pro navázání kontaktu zpravidla na větší vzdálenost (*Hej, otevřte mi! Pst, volal na sklepnici.*), citoslovce pro navázání kontaktu zpravidla v bezprostřední blízkosti (*To byla, pane, fuška. Ti mají, panečku, za ušima. To musíš, heled'se, takhle, víš.*), citoslovce užívaná v kontaktu s dětmi (*Honzíku, kukuč!*), citoslovce volání na zvířata (*Čiči. Na pipí, pipí. Puť, puť, puť. Haj, husičky, haj.*) a řada dalších typů (s. 246, 247).

Příruční mluvnice češtiny považuje kontaktní (sociální) funkci za jednu z typických pro citoslovce jako slovní druh. Mezi *citoslovci* obecně kontaktními je uveden typ *To byl panečku // člověče // pánové // fór!* Částice jsou ovšem

doloženy příkladem s interpretací užívající téhož prostředku ve stejné syntaktické funkci: *To jsou ale vousy!* (= „pane“, „panečku“; úžas nad velikostí). (PMČ, s. 362, § 602) Protože k prvnímu dokladu citoslovečné funkce slova *panečku* lze bez problémů vytvořit variantu *To byl ale fór!*, není jasné, o které kritérium se obě úvahy opírají a jaký rozdíl autoři mezi příklady shledávají.

Výrazy pro poděkování a nabídku s platností větných ekvivalentů mají podle PMČ „blízko k odpověďovým částicím“ (s. 365, § 606). Příklady jsou uváděny mimo kontext: *prosím / není zač; děkuji/děkuju/díky/dík/d'.*

Čeština – řeč a jazyk shledává v kontaktové funkci jednu z možností uplatnění citoslovcí. Ta pak „nejsou do struktury výpovědi syntakticky zapojena, a nejsou tedy ani větným členem“, např. *Hej, pojd' sem!* (s. 262, 2.1.2.5.6).

Slovník spisovného jazyka českého hodnotí výrazy *ahoj, nazdar* jako citoslovce. Heslo *prosím* samostatně neuvádí, v rámci hesla *prositi* je uvedena poznámka: „*prosím* s oslabeným významem blízkým příslovci a citoslovcí vyjadřuje a) zdvořilý souhlas: *mohu odejít? Prosím;* b) zdvořilostní otázku: *prosím? Nerozuměl jsem;* c) formální zdvořilost: *prosím ano; Kdy? Dnes prosím.* Dále: *prosím tě, prosím vás* v platnosti blízké citoslovcí vyjadřuje údiv, upozornění ap.: *prosím tě, jak je to možné?*“ (SSJČ IV, s. 466).

Slovník spisovné češtiny připisuje výrazům *ahoj, nazdar* platnost citoslovcí. Ustrnulé formy *děkuji/děkujeme* se mimo heslo *děkovat* neuvádějí. Slovo *prosím* je hodnoceno jako částice přitakací ve významu „ano“, částice navazovací (*prosím vstupte; Prosím? Nerozuměl jsem.*) nebo částice citová, nejčastěji zdůrazňovací (*a to není prosím všechno*).

3 MĚROVĚ HODNOTÍCÍ A ZDŮRAZŇOVACÍ VÝRAZY JEN, SPÍŠ, PONĚKUD, VELMI, MOC A JEJICH EKVIVALENTY

Česká mluvnice považuje za částice zdůrazňovací, vytýkací aj. výrazy *i* (*I jen si tam zůstaň!*), *jen* (*Jen s chutí do toho!*), *to* (*To prší.*) a další (s. 319, § 170). Některých citoslovcí neuvedených v kontextu by bylo možno užít i jako částic (*vida, hrome, vid'*), ale právě forma jejich prezentace vylučuje jakoukoliv reakci. Výrazy *velmi, tak, dost* ve spojeních *velmi dobrý, tak dobře, dost peněz* jsou hodnoceny jako *příslovce* označující míru vlastnosti nebo míru věci (s. 305, § 162).

Mluvnice češtiny 2 vyčleňuje rozsáhlou oblast částic měrově hodnotících (*zdaleka, víceméně, spíše, bezmála, celkem, asi, přibližně* ap.) s podrobnou významovou charakteristikou (s. 235, 2.2.5). Sémanticky a funkčně blízké výrazy *velmi, značně, úplně, nadobro, příliš, dost, částečně, trochu, málo* aj. jsou hodnoceny jako příslovce míry (intenzity) (s. 190, 2.1.c). Odlišit je lze zřejmě pouze podle účasti/neúčasti na skladební dvojici.

Příruční mluvnice češtiny nejasnost hranice mezi intenzifikačními částicemi a příslovci míry prohlubuje, avšak tento fakt autoři nevnímají jako dramatický, jak lze soudit ze synonymního užívání termínů částice intenzifikační/kvantifikační / měrová adverbia. Mezi *částice* se tak dostávají výrazy *málo, moc, velmi, docela, pěkně* aj. Lze souhlasit s konstatováním, že transpozici příslovcí v částice provází desémantizace, ale slovosled není dostatečným kritériem určení slovního druhu (*Šíleně ji miloval* × *miloval ji šíleně*), neboť zohledňuje řadu jiných vlivů (s. 360, § 599). Nepřekvapuje tedy, že mezi příslovci míry lze nalézt identické příklady (*velmi, tuze, trochu, moc, poněkud, zcela, úplně, vůbec* aj.) (s. 338, § 543).

Slovník spisovného jazyka českého řadí výrazy *velmi, velice* k příslovcím, *moc* k příslovcím a číslovkám neurčitým, *docela* k příslovcím (*lampa docela zhasla; docela všední příběh*) a částicím (*zapíral, docela tvrdil, že tam nebyl*). Výraz *dokonce* je hodnocen jako částice.

Slovník spisovné češtiny se s předchozím slovníkem ve slovnědruhovém zařazení uvedených výrazů shoduje, pouze u lexému *docela* neuvádí paralelní platnost částice.

4 PŘECHODY MEZI INTERJEKCEMI A PARTIKULEMI

Je skutečností, že řada výrazů je schopna plnit funkci interjekcí i partikulí, popř. adverbíí. Každá ze slovnědruhových kategorií je ovšem ustavována na pozadí specifických funkcí, jež plní, slouží k vyjadřování odlišného typu významů, a jakkoli počítáme s plynulostí interkategoriálních přechodů, formulace typu „částice neboli větná adverbia“ tento fakt zastírají. Předpokládáme navíc, že citoslovce lze delimitovat vcelku spolehlivě.

Domníváme se, že jednou z mála pregnantních charakteristik citoslovcí v jejich primární slovnědruhové funkci, na níž se jsou schopny citované příručky

víceméně shodnout, je jejich *platnost výpovědního ekvivalentu* vycházející ze schopnosti simplexně, globálně reflektovat skutečnost. Tvoří samostatné, rudimentární nevětné výpovědi s výjimkou citoslovcí ve funkci sloves a jmen, kdy ojediněle přijímají i koncovky těchto slovních druhů a stávají se slovy částečně ohebnými. (MČ 2, s. 241–242) Citoslovce jsou tedy formálně samostatná a *plně sdělná*. (PMČ, s. 356–358) Podle Havránka a Jedličky stojí samostatně a nahrazují zvolací větu. „Proto se odděluje od ostatních slov, jestliže se cítí jako samostatné, čárkami nebo vykřičníkem, v mluvené řeči přestávkou.“ (ČM, s. 320) Podmínku včleněnou do citované poučky zpochybňují, neboť nepocítují-li se původně citoslovečné výrazy jako samostatné, pak nejspíše proto, že přestaly být citoslovcí (staly se částicemi) a mění se typ jejich významů. M. Čechová připisuje citoslovcím schopnost tvořit citoslovečné výpovědi (*Fuj! Pst!*), které se mohou těsně spojovat s výpověďmi jinými (*Pst, někdo jde*), nebo se významově zapojují do výpovědi jako její expresivní modifikátor (*Pst, bud' zticha*) či jako kontaktní prostředek (*Hej, pojd' sem!*). (ČŘJ, s. 262) Poslední dvě charakteristiky jsou slovnědruhově irelevantní, protože je na jiné úrovni mohou vykazovat i částice.

Citoslovcím žádná z příruček neupírá schopnost být větným ekvivalentem; v případě částic se *nepřítomnost tohoto distinktivního rysu* jednoznačně nedefinuje, obvykle se s různou mírou explicitnosti větná platnost částic připouští (přinejmenším prostřednictvím příkladů). V tom podle našeho soudu spočívá zdroj dalších nejasností. Za základní znak částic kromě synsémantičnosti, neohebnosti a nesyntaxmatickosti považujeme *funkci výpovědních modifikátorů* (expresivních, textotvorných, komunikačních). Odlišit částici od citoslovce předpokládá tedy především uvědomění si úrovně výpovědní hodnoty sledovaného lexému, což není snadné, protože i částice disponuje jistou informační úrovní, ovšem její funkce se realizuje až prostřednictvím věty nebo textu. Citoslovce je proti částici samo o sobě komunikačně plně sdělné; výraznost tohoto rysu je však často zastřena implicitností, značnou polysémií, nízkou sémantickou specifičností jednotlivých citoslovcí, jež jejich interpretaci činí opět závislou na kontextu.

Autoři MČ 2 hovoří o částicích jako o prostředcích vyjádření vztahu mluvčího ke sdělované skutečnosti, k adresátovi, k obsahu či členění textu, jež nejsou komponenty ZVS a jejich derivátů a neúčastní se na jejich stavbě ani jako pomocné prvky. (MČ 2, s. 228) PMČ vymezuje částice jen velmi obecně – jako synsémantika mimo výrazy spojkové a předložkové. Podle ČM jsou částice neohebná slova, která uvozují samostatné věty a naznačují

jejich druh, různé modální odstíny a citové zabarvení. Také ve spojení s větnými členy vyjadřují různé významové odstíny. (ČM, s. 318) Mnohé z těchto charakteristik ovšem vyhovují i citoslovcím. ČŘJ přisuzuje částicím tři výraznější znaky – nesyntagmaticnost, modálnost a textotvornost. (ČŘJ, s. 64)

Navrhujeme-li jako jednoznačný delimitační znak citoslovcí a částic platnost/neplatnost větného ekvivalentu, nemáme na mysli prosté intonační nebo interpunkční oddělování; částice může být takto vyčleněna např. při dodatečném přiřazení k výpovědi, tj. při regresivní modifikaci (*Zítřejší přijedu, možná. Poslal jsem ti to, přece.*). ČŘJ naznačuje další zajímavý rys citoslovcí: jejich významová sdělnost je výrazně vázána na kontext, proto je časté kombinování citoslovečné výpovědi s interpretační výpovědí disponující klasickou větnou strukturou. Toto zdvojené vyjádření je srovnatelné s apozicičními konstrukcemi (*Brr, je mi zima. Ó, to je krásné! Hmm, uděláme to.*), popř. s hypotaktickou determinací (*Pst, někdo jde!* = „bud' ticho, protože někdo jde“). Domníváme se, že tyto posloupnosti poukazují v případě citoslovcí emocionálních spíše než k úsilí parafrázovat kontextově nedostatečně specifikované interjekce k emocionálně-racionální disponovanosti mluvčího. Ta je hodnotou dynamickou, sleduje více či méně výraznou sinusoidu. Zřejmá převaha anaforických interjekcí (*Au, to bolí!*) může svědčit o tendenci zvládat prvotní emoce racionalizací podnětu. V případě citoslovcí kontakto- vých je tento sled spíše výrazem komunikační strategie preferující rychlé dosažení efektu před významovou specifičností strukturované parafráze.

Blíže k některým sporným příkladům z citovaných příruček: Ve výpovědi *Bohužel, ještě se nevyjádřila* (PMČ, s. 366) je podle našeho soudu výraz *bohužel* citoslovcem, neboť je kondenzovaným, implicitním, na presupozici výrazně vázaným ekvivalentem následující věty. S ohledem na kontext a na případné otázky *No a co? / Vyjádřila se?* a jejich různě implicitní obměny lze rovněž s adekvátní mírou explicitnosti odpovědět *Ne. / Nic. / Bohužel. / Ne, ještě se nevyjádřila. / Bohužel, ještě se nevyjádřila. / Ne, bohužel, ještě se nevyjádřila.* Prostý větný zápor *ne* je ve výrazu *bohužel* rozšířen o emocionální příznak, vyjádřitelný spojením *bohužel ne*; v něm má pak první část platnost částice, druhá (citoslovečná) část je touto částicí modifikována: *Ne (a já toho lituji, že ne), ještě se nevyjádřila.* Redukce spojení je možná, protože zápor je vyjádřen prefixálně v následující explicitní výpovědi a smysl sdělení je i poté jednoznačný. Částice *bohužel* tak přebírá slovnědruhovou platnost elidovaného výrazu *ne*; ten zde hodnotíme jako (odpověďovou) interjekci, analogicky i všechny odpověďové

výrazy s funkcí větných ekvivalentů v celé šíři jistotní modalit a stylových příznaků (*Ano. Hmm. Možná. Snad. Třeba. Ne.*). Detailněji lze odlišit i kombinace částic a citoslovcí (*Třeba ano. Snad ne.*). Protějšek českému citoslovečnému záporu *ne* tvoří anglické/německé *no/kein*; českému „homonymnímu“ částicovému záporu *ne* odpovídá anglické/německé *not/nicht* (*Stalo se to ne mou vinou.*). Podobně ve výpovědi *Bohužel se ještě nevyjádřila* je výraz *bohužel* částicí vyjadřující vztah mluvčího k obsahu výpovědi, popř. k adresátovi.

Zdá se, že ve výpovědi *To byl panečku fór!* (PMČ, s. 357) není při této formě zápisu výraz *panečku* příkladem citoslovce, nýbrž částice, analogicky k dokladu *To byl ale fór!* Citoslovce je potenciálně samostatné a větotvorné: *Panečku!* = „údiv“, „ocenění“ ap.; *Panečku, to byl fór!* (srov.: *Ti mají, panečku, za ušima.* – MČ 2, s. 246). Právě tak O. Uličný považuje citoslovce za výpověďotvorný slovní druh, náležející oblasti vět-expresí a vět-emocí; syntakticky nezapojený a intonačně samostatný výraz emoce neodporuje vymezení výpovědi jako základní promluvové jednotky. (Uličný 1984, s. 37–38)

Výpověď *Ach otče!* (ČM, s. 319) je v *České mluvnici* Havránka a Jedličky interpretována jako spojení částice a vokativu podstatného jména. To odpovídá našemu přístupu, neboť částice zde emocionálně/intenzifikačně/funkčně modifikuje vokativní výpověď; samo *ach* zde není plně sdělné (neznamená „povzdech“, tento význam má až celé spojení), nemá výpovědní platnost. Týž pramen ovšem uvádí jako příklad citoslovce zapojeného do zvolání výpověď *Ach táto, tatíčku.* (ČM, s. 320) Typem písma jsou přitom nepřilíš odůvodněně odlišena první dvě slova. Je pravda, že vokativ podstatných jmen má s citoslovcem společnou právě schopnost být výpovědním ekvivalentem. Komunikační funkcí se vokativ téměř překrývá s citoslovcem kontaktoými. Pokud ovšem dohromady tvoří jedinou výpověď, lze výraz *ach* chápat znovu jako částici modifikující oslovení *táto, tatíčku.* Citoslovce by bylo odděleno funkčně a významově podstatnou polokadencí: *Ach, táto, tatíčku* (= povzdech, oslovení, deminutivní oslovení). Další možností ovšem je interpretovat celé zvolání *Ach táto!* jako analytickou interjekci s funkcí ‚povzdech‘, jak ji známe ze spojení citoslovcí s transponovanými desémantizovanými vokativy jmen (*ach bože!*). Pro druhé řešení hovoří zkušenost s intonačně/interpunkčně nečleněnými kontaktoými sekvencemi *Ahoj mami/tati!* Lexémy *mami, tati* jsou výsledkem expresivního krácení, obvyklým především ve vokativu; s ostatními pády jsou prakticky neslučitelné. Ztráta paradigmatu je dílem přibližuje jiným denominativním citoslovcím typu *panečku.*

Domníváme se, že většinu výrazů s platností výpovědního ekvivalentu (mimo slovnědruhově netransponované vokativy substantiv, popř. obecně mimo tzv. jednočlenné věty jmenné, jež považují spíše za elipsy) lze spolehlivě řadit k interjekcím. Odlišení citoslovcí a částic v mluveném projevu je třeba považovat za základní, zajišťuje ho intonace, důraz a pauzy. Takto v našem pojetí je vymezení citoslovcí a částic dáno nejen obvyklými kritérii slovně druhovými a také pragmatickými, nýbrž i hledisky suprasegmentálně fonologickými. Částice přiřazené k větě dodatečně či osamostatně lze identifikovat po jejich přemístění s užitím týchž kritérií (částice: *Bude pršet, asi. / Bude pršet. Asi. / Asi bude pršet.* vs. citoslovce: *Půjdeme? Asi, bude pršet.*). V případě nedokončené výpovědi omezené na částicový výraz je směrodatná právě intonační neuzavřenost, resp. její grafické znázornění (částice: *Možná...* vs. citoslovce: *Možná.*).

Aktualizační hláskové a slovtvorné deformace a ztráta plného paradigmatu signalizují přechod lexému z okruhu ohebných autosémantik mezi slova neohebná (*děkuji – děkan – d;* *Bože – bóže; člověče – čoveče – čéče*). Desémantizace slovnědruhově transponovaného lexému tvoří další delimitační znak částic (*Pochopitelně tam nepřišel.* = „nepřišel tam“ + hodnocení obsahu výpovědi na základě předpokladu mluvčího). Citoslovce na této cestě procházejí spíše resémantizací, tj. restrukturací významů (*Pochopitelně, nepřišel tam.* = „Vývoj situace se dá (dal) předpokládat / vím to já a předpokládám, že můžeš porozumět i ty / vše má svou logiku“: „nepřišel tam“).

Druhým, pro potřeby této kapitoly podstatnějším závěrem je, že citoslovce v primární slovnědruhové funkci jsou aktuální mimoracionální, simplexní, neanalytickou jazykovou reakcí subjektu na situaci, jež je vnímána jako nečleněná v předmětném smyslu; právě a jen proto mohou být považována za výpovědní ekvivalent. V primární slovnědruhové funkci nemají platnost pojmenování: nejsou předmětným poukazem, nemají vztah k pojmu, referentem je celá intrasubjektová i extrasubjektová skutečnost jako kontinuum.

Problém není s identifikací příznakovosti tohoto výrazového prostředku, přínosné je spíše uvědomit si, že jeho příznakovost netkví jen v hláskové struktuře, ale ve struktuře (přesněji v absenci struktury) jazykové reakce na skutečnost.

Citoslovce se často považují za fylogeneticky i ontogeneticky prvotní slovní druh. Příčinu takového chápání výrazového prostředku (nonlingválního, paralingválního, a teprve posléze lingválního) lze hledat právě v limitovaném stupni jím reflektované i zprostředkované gnóze, v jeho ontologickém přínosu, v (ne)strukturaci mentálních procesů, jež jsou jeho korelátem.

XII Agramatismus

Zatímco tvorba „gramatických“, tj. správně utvořených vět je pro zdravé uživatele mateřského jazyka přirozenou dovedností stejně jako náležitá identifikace případných gramatických chyb nebo nedostatků v produkci vlastní či komunikačních partnerů, pro osoby s organickým poškozením mozku různé etiologie, označované často souborně jako afatici (osoby trpící poruchou jazyka), může být právě tento úkol problematický či neproveditelný.

1 OBECNÉ UVEDENÍ DO PROBLEMATIKY AGRAMATISMU. DEFINICE, ETIOLOGIE, PŮVOD

Jedním ze symptomů zejm. expresivních (motorických) typů nejčastější získané poruchy jazyka, afázie, je agramatismus. Jakožto symptom je agramatismus vždy součástí širšího komplexu jazykových obtíží. Nejobecněji řečeno, je agramatismus obtíž s tvorbou vět (neflektivní jazyky) a morfologickou formací slov v rámci větné struktury (flektivní jazyky). Projevuje se výskytem různých typů narušení v morfosyntaktické struktuře výpovědi, které vnímáme jako negativní a interpretujeme jako gramatické chyby. Jedná se tedy o patologické, často do určité míry reverzibilní (přirozeným zotavením z narušení mozku, tréninkem, terapií) změny v rovině morfologie, slovosledu a syntaxe v jazykovém systému, který byl v době před narušením mozku zcela intaktní.

Z jazykových plánů tedy zasahuje agramatismus zejména rovinu morfologickou – elize volných gramatických morfémů, substituce vázaných gramatických morfémů, obtíže se slovtvorbou; morfosyntaktickou – chyby v gramatické shodě; syntaktickou – patologické formy elipsy, nekompletní obsazení valenčního rámce slovesa, tendence k juxtaponovaným formám výpovědi a k nominalizaci; ale důsledkem těchto projevů i rovinu lexikální – zejm. je patrný deficit zpřístupnění správných forem slovesných výrazů a sloves vůbec; i diskurzovou, v níž se agramatismy projeví významným narušením

koheze textu, závadnou či redundantní zájmenou anaforickou i kataforickou referencí a chybovou deixí. Za agramatické nicméně nejsou považovány potíže s dešifrováním a používáním idiomů, s poukazem na to, že agramatismem se pochopitelně neoznačují jevy v rovině lexikálně-sémantické.

Agramatický mluvčí produkuje tedy do jisté míry souvislou, a zejména v reflektivních jazycích také poměrně srozumitelnou řeč, při níž extrémně spoléhá na kontext a situaci. Gramatická informace produkovaná agramatickým mluvčím je ovšem výrazně omezená. Projev bývá současně hypoprozodický (to znamená se setřenou či setrvale monotónní prozodickou linkou).

Kromě svého typického výskytu v rámci syndromu Brocovy afázie se agramatismus objevuje u některých dalších poruch jazyka způsobených poškozením neuronálních struktur jazykově dominantní hemisféry, a to také vývojových (vývojová dysfázie; v anglosaské literatuře *specific language impairment – SLI*), v řečové produkci osob s mentální retardací, autismem, nejružnějšími druhy demencí a u dalších difuzních onemocnění mozku. Ve stresových podmínkách se ovšem běžně objevuje také v produkci zdravé populace. Agramatismus vzniká při poškození oblastí mozku anteriorních (tj. při tzv. Brocově afázii) i posteriorních (při tzv. Wernickeově afázii). Vznik agramatismu nelze připsat poškození konkrétní kortikální struktury, ačkoli takové pokusy existují.

Kromě podstatně frekventovanější a pozorovatelné expresivní varianty se rozlišuje také receptivní forma agramatismu (Ingram 2007) a agramatismus se potom vykládá jako absence nebo ztráta syntaktických rysů (gramatických morfémů, celkově flexe a funkčních slov) v jazykové produkci postiženého, jež může být spojena i s neschopností používat gramatické prvky k porozumění v rámci procesů jazykové komprehenze (receptivní forma agramatismu je pozorovatelná při Wernickeově afázii, Parkinsonově chorobě, Alzheimerově chorobě nebo SLI).

2 INTERDISCIPLINÁRNÍ PŘÍSTUPY K AGRAMATISMU

1. Agramatismu se věnuje řada teoretických koncepcí a z jeho odlišné interpretace také vyplývá různý způsob referování o něm a různost zaměření výzkumu i jeho terapie (intervence): 1. Definice neurologická předestírá

agramatismus jako stav charakterizovaný rozpadem mluveného projevu, kdy se řeč stává namáhavou či omezenou na vzájemně neprovázaná substantiva či krátké fráze.

2. V rámci přístupu klinické logopedie je potřeba zvážit možnost, že by agramatismus měl stejnou klasifikační hodnotu jako anomie (porucha vyhledávání slov), jejíž klasifikační role afatického syndromu (nikoli symptomu) je zpochybňována. Zvláště v souvislosti s pokusy agramatismus neuroanatomicky lokalizovat by mělo být zjevné, že by se takovou samostatnou jednotkou mohl stát, a v teoriích, které počítají s existencí anomické afázie jako taxonomické jednotky, by jím také být měl.

3. Neurokognitivní teorie agramatismu nejsou jednotné v tom, zda agr. reprezentuje narušení systému gramatických znalostí (jazykové hypotézy) nebo neschopnost implementovat zachovalé gramatické znalosti z důvodu redukce tzv. procesních zdrojů – omezení v přístupu ke gramatickým kódům (kognitivní hypotézy).

4. Z lingvistického hlediska je agramatismus tradičně definován jako porucha charakterizovaná zjednodušováním syntaktické struktury a vynecháváním či záměnami gramatických markerů – volných i vázaných gramatických morfémů a funkčních slov (např. Goodglass 1968). Elidována či defektně použita bývají pomocná slovesa, spojky, předložky, flektivní sufixy jmen a sloves; zůstává jen tzv. telegrafický skeleton – informační kostra čili obsahová slova řazená asyndeticky za sebou. V souvislosti s agramatismem se tedy používá termín telegrafická řeč,¹ který nejčastěji popisuje jazykové výstupy Brocových afatiků.

Termín telegrafická řeč vyvolal debatu o povaze agramatismu, resp. o jeho příčině: je agramatický projev způsoben tlakem na zjednodušení vyjádření až na jejich kostru tvořenou jen základními informačními elementy nebo snahou o ekonomizaci vyjadřovacího úsilí či pokusem obejít jiná omezení exekuce, např. limitovanou kapacitu ukládání do krátkodobé paměti, která se s těmito kognitivními deficity rovněž často pojí?

V rámci agramatismu ovšem mluvčí vynechává také derivační sufixy, užívá irelevantní slovosled, preferuje nominální skupiny jako větné ekvivalenty a nezvládá zájmenou referenci. Nadužívá naopak zájmen ukazovacích,

1 Termín *telegrafie* poprvé použil Pick (1931).

citoslovcí i částic, jimiž nahrazuje chybějící plnovýznamová slova. Pro projevy Brocových afatiků jsou příznačné také automatismy a slovní trosky a stereotypie (termíny běžné v oboru klinické logopedie, jež se jazykovými poruchami, jejich diagnostikou a terapií zabývá), např. zachovalá schopnost vyjmenovat dny v týdnu či pojmenovávat čísla od 1 do 10, tj. používat tzv. automatické řady – výčty po sobě následujících prvků, které jsou v „reflexní“ podobě vybavovány z paměti i v případě například závažné globální afázie.

2.1 Agramatismus v rovině morfologické, syntaktické a textové

V rámci spontánní produkce byly vyčleněny čtyři základní charakteristiky agramatismu v nejvíce postižené rovině **morfologické**:

1. redukované množství gramatických forem – málo užívané subordinace nebo rozvítené fráze;
2. vynechávání funkčních slov – členů, zájmen, předložek, pomocných sloves a flektivních morfémů atd.;
3. vynechávání řídicího slovesa a související rozpad argumentové struktury;
4. pomalá produkce a související poruchy fluence.

Stejně tak v rovině **syntaktické**:

1. Reverzibilní tematické role (*kočka honí psa*) jsou významně obtížnější než jejich nereverzibilní protějšky (*kočka pije mléko*), a častěji jsou tedy předmětem deformací.
2. Věty s nekanonickým řazením tematických rolí v rámci slovesné argumentové struktury jsou komprehenzně obtížnější ve srovnání s větami s kanonickým řazením. Pasivní konstrukce jsou proto obtížnější než aktivní a vztažné věty (*Chlapec, jenž byl těsně před maturitou opuštěn svou dívkou, býval dobrý student*).
3. Věty s komplexní frázovou strukturou jsou obtížnější než jejich jednoduché protějšky, ač mají zachovaný kanonický slovosled (např. *Dopis leží na polici pod knihou* je obtížnější než *Ženich líbá nevěstu*).
4. Věty se zapsuštěnými klauzemi (*Auto nabourané velkým nákladákem bylo umazané*) jsou obtížnější než věty s dvěma souřadně spojenými klauzemi.

K obecně platnému popisu agramatismu ve všech jazycích řadíme jeho projevy ve vyšších jazykových rovinách, tj. v rovině **diskurzu**:

1. nedostatek orientace v textu;
2. neschopnost anaforické a kataforické reference, problémy s deixí v produkci i komprehenzi;
3. nízká koherence produkce.

2.2 Proměnné agramatismu

Výskyt a podoby agramatismu v jazykové produkci postiženého ovlivňuje několik základních proměnných a závislostí:

1. frekvence výrazů – tendence k vyšší míře chybovosti u méně frekventovaných výrazů;
2. pravidelnost tvarů (*laugh/laughed* vs. *go/went*) – tendence k vyšší míře chybovosti u nepravidelných tvarů;
3. „příznakovost“ – budeme-li příznivci tohoto konceptu, může se jevit, že tvary označované jako příznakové tendují k vyšší míře chybovosti.

Nejenom tyto jazykové, ale i externí, nejazykové faktory ovlivňují charakter agramatismu. Typ a počet agramatických chyb se mění v závislosti na:

1. typu a náročnosti řečové aktivity – ve spontánní řečové produkci je možné zaznamenat vysoký výskyt elizí, zatímco v řízené experimentální situaci (při elicitaci aj.) se zvyšuje frekvence substitucí;
2. míře familiarity subjektu s examínátorem;
3. míře formálnosti testování;
4. kontextu komunikační situace;
5. způsobu dosavadního toku promluvy na způsob syntaktického primingu a ve shodě s tendencí ke stereotypii.²

Reprezentativní statistické zhodnocení dat týkajících se agramatismu je velmi obtížné – slabinou většiny studií agramatismu je malý počet experimentálních subjektů tvořících skutečně homogenní skupinu; tomu odpovídá také nemožnost relevantního zobecnění, jež je ostatně společná celému

2 Např. zachování minulého času či podmiňovacího způsobu, jestliže byl použit dříve v konverzaci.

výzkumu jazykových poruch jako takových vzhledem k vysoké interindividuální variabilitě postižených mluvčích. Uvedené tendence jsou nicméně jazykově univerzální a sbližují projevy jazykových poruch s chybami v akvizici jazyka u dětí.³

3 TEORIE A HYPOTÉZY AGRAMATISMU

3.1 Agramatismus v různých jazykových systémech a modech – elize versus substitute v rámci strukturalistického přístupu Heleny Lehečkové

Agramatismus se vyskytuje ve všech jazykových modech a ve všech symbolických systémech (tj. je také součástí afázie jazyků znakových), jeho forma se ale liší s ohledem na gramatiku daného jazyka. Podle Heleny Lehečkové (2001), jež se agramatismu dlouhodobě věnovala v návaznosti na strukturalistické afaziologické studie Romana Jakobsona, jsou u aglutinačních (turečtina) a izolačních jazyků s málo rozvinutým slovesným a jmenným paradigmatickým (angličtina) nejčastější formou projevu agramatismu elize volných, ale i vázaných gramatických morfémů, jestliže po jejich elizi tvoří slovní kmen existující lexikální formu (a nevzniknou tedy „nepovolené“ či „nehotové“ formy jako např. ital. *libr-* namísto *libri*, rus. *knig-* namísto *knigi*), zatímco u jazyků s rozvinutou flexí dominují substitute vázaných gramatických morfémů ze stejné gramatické kategorie za jiné (červená svetr), tj. tyto chyby vnímáme jako omyly ve vyjadřování pádových, rodových a dalších koncovek, resp. gramatických morfémů pro vyjádření osoby, času, vidu aj.

1. *T- star- muž- šl- do les-*. – zcela nesrozumitelné
2. *This old men go to wood.* – dobře srozumitelné

3 Termínem *overgrammaticalisation* se označuje tendence využívat nejpravidelnější a nejfrekventovanější tvary slov, a to i tehdy, když „gramatické“ jsou tvary nepravidelné; tato tendence je pozorovatelná nejen v oblasti akvizice jazyka, ale i jeho ztráty. Netýká se ovšem vysoce frekventovaných výrazů, které jsou pravděpodobně ukládány, vybavovány a zpracovávány jiným způsobem než „běžnou morfoloogickou formací“.

Je patrné, že agramatismus ve smyslu vynechávek vázaných gramatických morfémů je ve flektivních jazycích prakticky nerealizovatelný. Lze vysledovat rovněž výběrové tendence typické pro typologicky odlišné skupiny jazyků, jež vedou např. k tomu, že některé morfémy jsou častěji a pravidelněji vynechávány než jiné (např. plurálové *-s* v angličtině je pro afatiky méně obtížné než homonymní posesivní marker; časové markery bývají více poškozeny než shodové).⁴ Některé studie ukazují, že rozšíření morfemické záměny může tedy selektivně záviset na gramatické příslušnosti daného morfému.

3.2 Generativistické a minimalistické teorie agramatismu – hypotéza vymazání stopy, hypotéza ořezání stromu a hypotéza nedostatečné specifikace času

3.2.1 Trace-deletion hypothesis

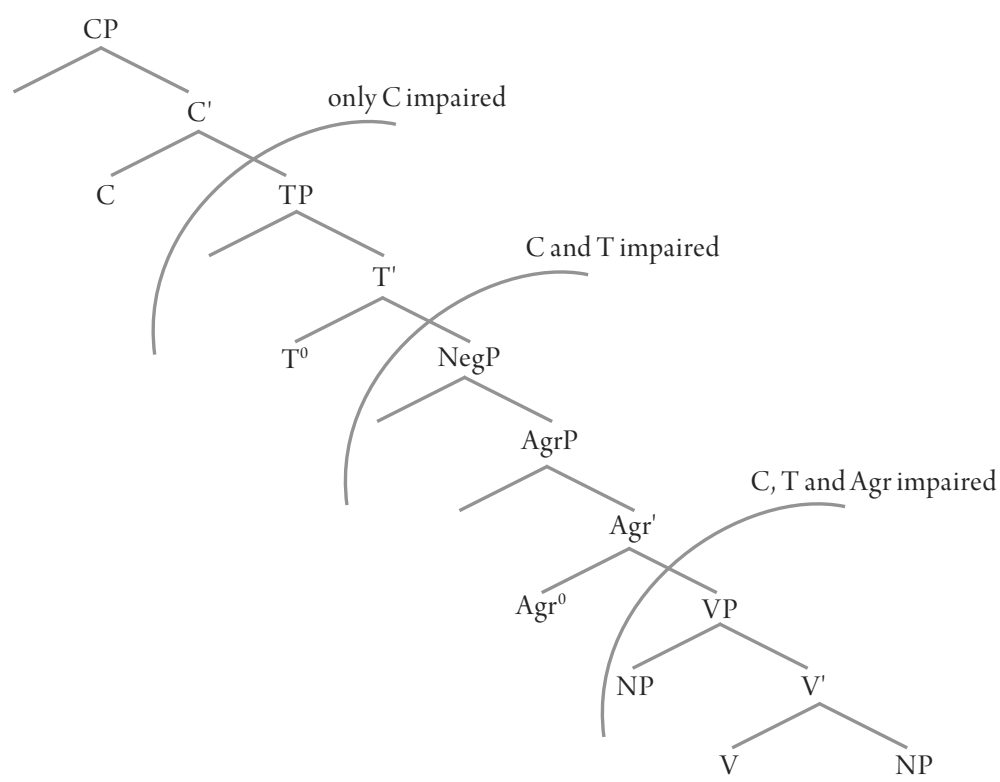
Jiné lingvistické teorie, totiž ty, které vycházejí z generativistické tradice, vnímají agramatismus v produkci jako deficit ve výstavbě syntaktického stromu – do rámce těchto přístupů spadá i *trace-deletion hypothesis* (TDH, Grodzinsky 2000a) čili *hypotéza vymazání stopy*, podle níž prázdné elementy, které jsou výsledkem transformačního movementu, agramatikům chybějí a chyby jsou následkem narušení hierarchické organizace syntaktických operací. Ohýbaná jména a slovesa jsou nejdříve vyňata z lexikonu, poté pomocí movementu stoupají po syntaktickém stromu, aby byla licencována, tj. získala konkrétní flektivní rysy (sufixy). V případě narušení tohoto postupu bude jakýkoli uzel stromu nad poškozeným uzlem poškozen také, zatímco jakýkoli uzel pod tímto uzlem bude zachován. Podle Grodzinského Brocovi afatici chápou aktivní věty, subjektové otázky a další netransformační varianty vět normálně, ale selhávají v případě jejich transformačních protějšků. Odtud tvrzení, že v případě receptivního jazyka Brocovi afatici nemohou reprezentovat stopy movementu – ty jsou ze syntaktických reprezentací smazány. Je nicméně zjevné z empirických dat, že ne všichni pacienti s klinickou diagnózou Brocovy afázie nebo se symptomem agramatismu v rámci jiných jazykových poruch mají problém s větami, jež obsahují stopy. Strukturně komplexnější

4 Tento jev se označuje termínem *tense-agreement dissociation*.

typy vět jsou postiženy více než méně komplexní věty, bez ohledu na to, zda movement obsahují, či nikoli.

3.2.2 Tree pruning hypothesis

Obdobná této hypotéze je *tree pruning hypothesis* (TPH, Friedmann – Grodzinsky 1997; Grodzinsky 2000a; Friedmann 2003; viz obr. 1). Osoby bez neurologického deficitu jsou schopny využívat všechny funkční kategorie syntaktického stromu, zatímco výstavba syntaktického stromu afatiků je redukována tím, že vyšší partie stromu jsou „ořezány“ (pruned). V rámci TPH se morfologický deficit posouvá na syntaktickou úroveň. Míra závažnosti agramatické produkce je funkcí lokality poškození, neboli přerušení frázového markeru. Schopnost správně časovat slovesa závisí na uzlech AgrP a TP. Jestliže je strom narušen v uzlu T, jsou poškozena časovaná slovesa, ale shoda

Obr. 1: Struktura syntaktického „stromu“ s jednotlivými funkčními kategoriemi. Tři varianty oříznutí stromu naznačují stupeň závažnosti fatické poruchy, resp. agramatismu. Čím níže ve stromovém grafu dojde k „ořezání“, tím více narušená je schopnost výstavby větné výpovědi, a tím větší je také množství chybějících funkčních kategorií (Friedmann – Grodzinsky 1997).

mezi subjektem a slovesem je zachována, protože uzel Agr je ve stromu pod uzlem T (*tense-agreement dissociation*). Jestliže je strom narušen v uzlu Agr, je narušena shoda i časování, protože T je nad uzlem Agr. Uzel T je v mnoha jazycích mnohem náchylnější k chybovosti než Agr. Mluvní tedy správně skloňují sloveso v parametru shody, ale nikoli v parametru času, produkují správně tvořené zjišťovací otázky, ale ne otázky doplňovací (*wh-questions*), mohou tvořit věty zapuštěné, ale nikoli věty vztažné, zvládají koordinaci, ale nikoli subordinaci apod. TPH je tedy doplněním starší TDH.

V případě sémanticky reverzibilních vět typu *Student pozoroval učitele se v angličtině neoznačuje kdo dělá co*, takže subjekty při komprehenzi závisejí na slovosledu či kontextu. Brocovi afatici (v angličtině) podávají v testování komprehenze těchto typů vět velmi nízké výkony. Bez stop je sémantická role movementu nerozpoznatelná a daný konstituent je neinterpretovatelný. Subjekty proto kompenzačně nahlízejí vždy konstituent v iničiální pozici jako agens, což je někdy správně, jindy nikoli. Pacienti tudíž v nejčastěji využívaných testech komprehenze⁵ tematické role prvků věty pouze hádají, a to s 50% úspěšností.

3.2.2.1 Disociace času a shody v agramatismu

Empirický objev, že v agramatické produkci jsou čas a shoda disociovány (viz výše), byl potvrzen v mnoha jazycích, ale existuje také nemalé množství studií, které disociaci popírají (např. Lee – Hilmanová 2008). U většiny afatiků se zřejmě nejedná o trvalé zamezení přístupu ke gramatickým kategoriím uloženým ve struktuře syntaktického stromu nad úrovní gramatické shody, spíše jsou některé funkční kategorie mnohem citlivější na patologické změny v neurokognitivní síti syntaktického zpracování. Získané údaje nikdy neukazují absolutní hodnoty, ale statisticky vyjádřenou převažující tendenci k produkci chyb v určité gramatické kategorii.

3.2.3 Tense underspecification hypothesis

Wenzlaffová a Clahsen (2004) adaptovali Chomského minimalistickou teorii do nové hypotézy, *tense underspecification hypothesis*. Tvrdí, že ne-

5 Typickým úkolem pro odhalení dramatismu jsou úlohy typu *sentence-picture-matching task*, spojování obrázku s příslušným větným výrokem na základě volby z nabídky stimulů.

specifikované jsou pouze sémanticky interpretovatelné rysy T, a tudíž jsou v rámci agramatické afázie nestabilní, zatímco neinterpretovatelné Agr rysy jsou intaktní.

3.3 Hypotézy přesunů argumentových pozic

3.3.1 Derived order problem hypothesis – hypotéza přesunu argumentové pozice

Neurolingvistka Roelien Bastiaanseová a kol. (2002; 2005) se snaží nahlížet na problém agramatismu z hlediska uspořádání argumentové struktury slovesa. Základem Baastiaanseové teorie *derived order problem hypothesis* (DOP-H) je myšlenka, že Brocovi afatici mají výrazné problémy s produkcí výpovědí, v nichž dochází k přesunu argumentů ze základní pozice. Nápadně se to projevuje např. u sloves s tzv. alternující tranzitivitou – proto je podle DOP-H pro osoby s Brocovou afázií mnohem snazší produkovat tranzitivní konstrukce typu *The boy breaks the glass* než konstrukce intranzitivní, u kterých dochází k přesunu pacienta na pozici gramatického subjektu jako v případě konstrukce *The glass breaks*.

3.3.2 Argument structure complexity hypothesis – hypotéza komplexnosti argumentové struktury

Podobným způsobem vnímá problém agr. teorie *argument structure complexity hypothesis* (ASCH; Thomsonová 2003), která předpokládá, že potíže se zpřístupněním slovesa s jeho argumentovou strukturou z mentálního lexikonu rostou jednak v závislosti na počtu vázaných argumentů, jednak s ohledem na rozsah změn v korespondenci hloubkové (d-structure) a povrchové (s-structure) organizace těchto argumentů – tranzitivní konstrukce jsou tedy snazší než intranzitivní, resp. konstrukce s agentem v kanonické preverbální pozici jsou snazší než konstrukce s agentem v pozici postverbální (např. pasivní nebo deagentní konstrukce – *The bell is ringing*). Výrazné problémy působí i tvorba vět tranzitivních, kde se v pozici subjektu vyskytují na místo agentu jiné tematické role, např. proživatele (*The girl is falling*). Tato pozorování lze vztáhnout k efektu frekvence, resp. tzv. příznakovosti.

3.4 Procedurální a kapacitní hypotézy – hypotéza mapování a kapacitní teorie agramatismu

Mapping hypothesis (Linebarger – Schwartz – Safran 1983) tvrdí, že za agramatismus není zodpovědný deficit ve strukturální reprezentaci, ale spíše defekt v procedurách, jimiž jsou tyto reprezentace zapojovány při odvozování tematických rolí.

Početné hypotézy také tvrdí, že omezené zpracovávání se může vztahovat ke kapacitě pracovní paměti – podle kapacitní teorie (Caplan – Watersová 1999), mohou za ním stát změny zatížení a nárůst „hluku/ruchu“ v distribuované neurální síti (Dick a kol. 2001) nebo zpomalení syntaktického zpracování/processoru, jak tvrdí adaptační teorie (Kolk – Heeschen 1990). Pomalá telegrafická řeč je výsledkem způsobu, jímž se subjekty tomuto deficitu přizpůsobují (adaptují se na něj).

4 AGRAMATISMUS V ČESKÉM JAZYCE

Agramatismus v češtině sleduje pouze několik málo studií. K nejdůležitějším patří četné výše zmíněné afaziologické práce Heleny Lehečkové (1984; 1985; 1986; 1987; 1988; 1989; 1995; 1997; 1999; 2001; 2008), průkopnice neurolingvistiky u nás. Analýzou spontánní řečové produkce českých Brocových afatiků autorka shromáždila, také na základě svých strukturalistických kořenů, následující tendence:

1. Agramatismus se vyskytuje u všech „typů“ afázií.
2. Gramatické odchylky mají v češtině jak podobu elizí, tak i substitucí morfémů, popř. slov.
3. Volné gramatické morfémy jsou vynechávány, zatímco vázané gramatické morfémy jsou nahrazovány.
4. Substituce gramatických morfémů se vyskytují mnohem častěji než jejich elize.
5. Syntaktická (pomocná slovesa, prepozice, spojky) jsou vynechávána méně než autosémantika (především sloveso ve formě verba finita) – oproti převažující elizi syntaktických výrazů v angličtině a jiných jazycích.

6. V substituci se uplatňují existující gramatické morfémy, které patří do stejné gramatické kategorie (osoba – *já musí* namísto *já musím*; pád – *nezná můj muž* namísto *nezná mého muže* apod.).
7. Čím větší množství morfémů obsahuje daná gramatická kategorie, tím náchylnější je k výskytu chyby.
8. Existuje hierarchické pořadí morfémů nahrazujících určité gramatické formy.⁶
9. Mezi nejvýrazněji narušené gramatické kategorie patří pád, čas a osoba, gramatické kategorie, jako jsou slovesný rod a vid, jsou užívány chybně spíše výjimečně.
10. Nadužívání některých gramatických kategorií může být interpretováno jako stav vyšší míry jejich rezistence při narušení neurokognitivní sítě jazykového zpracování nebo jako vyšší míra jejich dostupnosti (aktualizovatelnosti z mentálního lexikonu), a to jednak na základě vyšší frekvence výskytu těchto kategorií, jednak na základě pořadí jejich akvizice (čím dříve jsou gramatické kategorie osvojeny maturujícím systémem jazykového zpracování, tím menší je pravděpodobnost jejich deteriorace v systému řečové produkce u osob s neurogenním onemocněním).⁷

5 AGRAMATISMUS A LOGOPEDIE

Příklady agramatismu v češtině z praxe klinického logopeda:

- 6 Lehečková opakovaně uvádí agramatickou tendenci používat tzv. bezpříznakových tvarů základních slovních druhů: tj. nominativ singuláru maskulina jmen a indikativ prézenta aktiva sloves, a tendenci pouze substituovat vázané morfémy a pouze elidovat morfémy volné. U afatiků našeho vzorku jsme pozorovali velmi různorodé projevy a tendenci k využívání bezpříznakových tvarů nemůžeme potvrdit a toto tvrzení považujeme za zjednodušující.
- 7 Logopedická praxe ovšem tento závěr rovněž nepodporuje. Také při srovnání s tabulkou Pačesové (1979 – pořadí osvojovaných gramatických kategorií) a Těšitelové (1985 – pořadí gramatických kategorií z hlediska frekvence užití) se toto vysvětlení nezdá být zcela jednoznačné. Faktory *doby osvojování* a *frekvence* daných kategorií budou patrně hrát určitou roli – budou jednodušší, co se týče zpracování v neurokognitivní síti, neboť díky jejich častému užití je jejich aktivační vzorec automatizovanější. Později osvojované gramatické formy (označované často jako příznakové) vyžadují zřejmě vyšší počítačnickou (neurofyziologickou) aktivitu kortexu zapojením rozsáhlého souboru aktivačních vzorců, a jsou tudíž citlivé na jakékoli narušení systému. Není ovšem nutné, aby kvůli zvýšené náročnosti zpracovávání byly také více narušené v případě postižení afázií.

Muž *vrtačku zdí*.
 Kluk *hrát kytáru*.
 Chlapec *hraje... bráhje... hrábě listí*.
 Lyží, *hmm sníh, hmm, lyže ale...*
 Žena *dojde benzín*. (tankuje)
 Žena *hraje*. (poslouchá hudbu)
 Žena *sport*. (běží)

Agramatismus v rámci projevu jediného afatického mluvčího:

krájet šunkou
provádět galerii
stát pozorem
psát dopisem
kupovat potraven
vy hrajejí
vy směžete
vy pláčeš

Neklepat ..... NEKLEPA	Vykrojit ..... VYKR
Plavat ..... PLAV	Nelhat ..... NELHAT
Užívat si ..... UŽÍV	Najít ..... NAJÍ
Nemýt se ..... NEMÝT	Nařídít ..... NAŘÍD
Povídat ..... POVI DAT	Řídit ..... ŘÍD
Sekat ..... SEKA	Číst si ..... ČÍST
Věřit si ..... VĚŘ	Pokračovat ..... POKRAČ
Měřit ..... MĚŘ	Nepřestat ..... NEPŘES
Nebát se ..... NEBÁ	Zhubnout ..... ZHUB
Krmit ..... KRM	Nezměnit ..... NEZMĚ

Obr. 2: Úloha – vytvořte imperativ v jednotném čísle (z archivu klinického logopeda)

Ve výše uvedených ukázkách se agramatismus spojil zejména s neschopností zkonstruovat větnou výpověď po všech stránkách (vyskytují se elize sloves, tendence k nominalizaci, substituce finitních tvarů slovesa tvary infinitivními, fonologické parafázie, novotvary, zejm. slovesné; časté cirkumlokuce a náhrady hledaného výrazu více či méně synonymním tvarem), ale velmi různým, nikterak pravidelným způsobem.

Z projevů afatiků Brocova typu, jež se projevují agramatismem, vidíme, že problém je podstatně komplexnější a že projevy agramatismu lze obtížně:

1. zobecnit;
2. vyhledat a prokázat na reprezentativním vzorku klinické populace pravidelně se vyskytující tendence a závislosti;
3. odlišit od ne-agramatických projevů;
4. odloučit od ostatních jazykových a kognitivních narušení afatika.

Pro český jazyk na základě naší praxe přidáváme tato pozorování:

1. nedostatek povědomí o argumentové struktuře slovesa;
2. nedostatek povědomí o závislostních vztazích mezi prvky ve větě;
3. problémy s aktuálním členěním věty.

Oproti angličtině se u českých Brockových afatiků podle Lehečkové vyskytují zároveň oba typy chyb ve smyslu agramatismu i paragramatismu,⁸ u afatiků Wernickeova typu je situace ještě složitější. Domníváme se, že v češtině se při agramatismu jedná zejména o paragramatické nahrazování

8 Paragramatismus, charakteristický pro druhou větší skupinu afázií (tzv. receptivní, Wernickeova typu), bývá nejčastěji popisován jako nesprávné užití gramatických morfémů ve smyslu jejich substituce: *I've forgot it (forgotten)*; *I wented out (went)* (Butterworth 1994). Výrazy s gramatickou funkcí nejsou elidovány, ale užity chybně – následkem záměny; dochází k deformacím fonologické struktury výrazů autosémantických a produkci neexistujících slov – neologismů. Výpověď Wernickeových afatiků se považuje za nesrozumitelnou a bezobsažnou, neboť v ní chybějí lexémy s denotační funkcí, přestože produkce je „fluentní“ (tzv. slovní salát). Syntax těchto afatiků je popisována jako zmatená, zatímco u Brocových afatiků se mluví o syntaxi simplifikované. Typologicky odlišné jazyky mají samozřejmě také jiné projevy této opozice: v jazycích s výraznou flexí vyjadřovanou gramatickými morfémy nemůžeme počítat s odlišením těchto dvou podob narušení gramatiky na základě distinkce substituce – elize gramatických markerů. Pro flektivní jazyky by v takto vymezené terminologické opozici mohl existovat pouze paragramatismus, jelikož vynechávky gramatických morfémů v těchto jazycích nastávají poměrně zřídka, protože by ze slova zbyl pouze kořen; viz vysvětlení výše.

náležitých morfémů morfémy nepatřičnými, a to podstatně častěji než užívání „neutrálních“ tvarů typu infinitivu sloves nebo nominativu jmen (starší tvrzení). U obou základních typů afázií se manifestují chyby v rovině morfosyntaktické. Brockovu afázii charakterizuje v průřezu jazyků různého typu agramatismus ve smyslu úplného vynechávání gramatických morfémů, zatímco pro Wernickeovu afázii je typický spíše paragramatismus. Toto tradiční členění nemůžeme z praxe potvrdit. Zdá se, že termín agramatismus je natolik obecný, že by mohlo být vhodné specifikovat podrobněji a rovněž náležitě klasifikovat jeho jednotlivé subtypy.

LITERATURA

- ANDERSON, John M. (1971). *The Grammar of Case. Towards a Localistic Theory*. Cambridge: University Press.
- AUGUSTINUS, Aurelius (1926). *Vyznání*. Praha: Ladislav Kuncíř.
- AUTHIER, J.-Marc – REED, Lisa (1992). Case Theory, Theta Theory, and the distribution of French affected datives. In: *West Coast Conference on Formal Linguistics*, 10. Stanford, CA: CSLI Publications, s. 27–39.
- BARWISE, Jon – COOPER, Robin (1981). Generalized quantifiers and natural language. *Linguistics and philosophy*, 4, s. 159–219.
- BASTIAANSE, Roelien a kol. (2002). Verbs: Some properties and their consequences for agrammatic Broca's aphasia. *Journal of Neurolinguistics*, 15, s. 239–264.
- BASTIAANSE, Roelien a kol. (2003). Gender and case in agrammatic production. *Cortex*, 39, č. 3, s. 405–417.
- BASTIAANSE, Roelien a kol. (2005). Sentence production with verbs of alternating transitivity in agrammatic Broca's aphasia. *Journal of Neurolinguistics*, 18, s. 57–66.
- BENEDET, Maria J. – CHRISTIANSEN, Julie A. – GOODGLASS, Harold (1998). A cross-linguistic study of grammatical morphology in Spanish- and English-speaking agrammatic patients. *Cortex*, 34, s. 309–336.
- van BENTHEM, Johan – MEULEN, Alice (eds.) (1997). *Handbook of Logic and Language*. Cambridge: The MIT Press.
- BERMAN, Ruth A. (1982). Dative marking of the affectee role: data from Modern Hebrew. *Hebrew Annual Review*, 6, s. 35–59.
- BORER, Hagit – GRODZINSKY, Yosef (1986). Syntactic cliticization and lexical cliticization: the case of Hebrew dative clitics. In: BORER, Hagit (ed.). *Syntax and Semantics*, 19. New York: Academic Press, s. 175–217.
- BURCHERT, Frank – MEIßNER, Nadine – de BLESER, Ria (2008). Production of non-canonical sentence in agrammatic aphasia: Limits in representation or rule application? *Brain and Language*, 104, s. 170–179.
- CAPLAN, David (1987). *Neurolinguistics and linguistic aphasiology. An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CAPLAN, David – WATERS, Gloria S. (1999). Verbal working memory and sentence comprehension. *Behavioral and Brain Sciences*, 22, s. 77–126.

- COOK, Walter A. (1989). *Case Grammar Theory*. Georgetown: University Press.
- CORBETT, Greville G. (2012). Canonical morphosyntactic features. In: BROWN, Dunstan – CORBETT, Greville G. – CHUMAKINA, Marina (eds.). *Canonical Morphology and Syntax*. Oxford: Oxford University Press, s. 48–65.
- CROFT, William (1992). Voice: beyond control and affectedness. In: FOX, Barbara A. – HOPPER, Paul J. (eds.). *Voice: form and function*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, s. 89–117.
- CVRČEK, Václav a kol. (2010). *Mluvnice současné češtiny 1*. Praha: Karolinum.
- ČECHOVÁ, Marie a kol. (2000). *Čeština – řeč a jazyk*. 2. vyd. [1. vyd. 1996.] Praha: ISV.
- ČERMÁK, František a kol. (eds.) (2007). *Frekvenční slovník mluvené češtiny*. Praha: Univerzita Karlova.
- ČERMÁK, František – KŘEN, Michal (eds.) (2004). *Frekvenční slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- DAŔBROWSKA, Ewa (1997). Cognitive semantics and the Polish dative. In: *Cognitive Linguistics Research*, 9. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- DANEŠ, František (1966a). The Relation of Centre and Periphery as a Language Universal. In: VACHEK, Josef (ed.). *Travaux du Cercle linguistique de Prague 2*. Praha: Academia, s. 9–22.
- DANEŠ, František (1966b). Vztah „centra“ a „periferie“ jakožto jazykové univěrsále. *Jazykovědné aktuality*, 3, č. 2/3, s. 1–6.
- DANEŠ, František (1968). Oba, obojí, obé. *Naše řeč*, 51, s. 6–13.
- DANEŠ, František (1985). *Věta a text*. Praha: Academia.
- DICK, Frank a kol. (2001). Language Deficits, Localization, and Grammar: Evidence for a Distributive Model of Language Breakdown in Aphasic Patients and Neurologically Intact Individuals. *Psychological Review*, 108, č. 4, s. 759–788.
- DOKULIL, Miloš (1962). *Tvoření slov v češtině 1*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- FILLMORE, Charles J. (1988). The mechanisms of “Construction Grammar”. *Berkeley Linguistic Society*, 14, s. 35–55.
- FILLMORE, Charles J. (1989). Grammatical Construction theory and the familiar dichotomies. In: DIETRICH, Rainer – GRAUMANN, Carl F. (eds.). *Language processing in social context*. Amsterdam: North-Holland/Elsevier, s. 17–38.

- FORMÁNKOVÁ, Marie (1978). *Vyjadřování kategorie kvantity u různých slovních druhů v současné ruštině v porovnání s češtinou*. Praha: Univerzita Karlova.
- FREGE, Gottlob (1984). *Collected Papers on Mathematics, Logic, and Philosophy*. Oxford: Basil Blackwell.
- FRIED, Mirjam (1994). Second-position clitics in Czech: syntactic or phonological? *Lingua*, 94, s. 155–175.
- FRIED, Mirjam (1999a). From interest to ownership: a constructional view of external possessors. In: PAYNE, Doris L. – BARSHI, Immanuel (eds.). *External possession*. Amsterdam: John Benjamins, s. 473–504.
- FRIED, Mirjam (1999b). The “free” datives in Czech as a linking problem. In: DZIWIŃEK, Katarzyna – COATS, Herbert S. – VAKARELIYSKA, Cynthia M. (eds.). *Annual Workshop on Formal Approaches to Slavic Linguistics 7*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, s. 145–166.
- FRIED, Mirjam (2007). Constructing grammatical meaning: isomorphism and polysemy in Czech reflexivization. *Studies in Language*, 31(4), s. 721–764.
- FRIED, Mirjam – ÖSTMAN, Jan-Ola (2004). Construction Grammar: a thumbnail sketch. In: FRIED, Mirjam – ÖSTMAN, Jan-Ola (eds.). *Construction Grammar in a cross-language perspective*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, s. 11–86.
- FRIEDMANN, Na'ama – GRODZINSKY, Yosef (1997). Tense and Agreement in Agrammatic Production: Pruning the Syntactic Tree. *Brain and Language*, 56, s. 397–425.
- FRIEDMANN, Na'ama (2003). The fragile nature of the left periphery: CP deficits in agrammatic aphasia. *Proceedings of the 18th IATL conference*.
- GEBAUER, Jan (1894, 1895). *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*. I. Nauka o slově, II. Skladba. [1. vyd. 1890.] Praha.
- GEBAUER, Jan (1960). *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl 3. Tvarosloví 1. Skloňování. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr (1986). *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN.
- GOODGLASS, Harold (1968). Studies in the grammar of aphasics. In: ROSENBERG, Sheldon – KOPLIN, James H. (eds.). *Developments in Applied Psycholinguistic Research*. New York: MacMillan, s. 177–208.
- GOODGLASS, Harold (1976). Agrammatism. In: WHITAKER, Haiganoosh – WHITAKER, Harry A. (eds.). *Studies in Neurolinguistics*, vol. 1. New York: Academic Press, s. 237–260.

- GRODZINSKY, Yosef (1984). The syntactic characterization of agrammatism. *Cognition*, 16, č. 2, s. 99–120.
- GRODZINSKY, Yosef (1986). Language deficits and the theory of syntax. *Brain and Language*, 27, s. 135–159.
- GRODZINSKY, Yosef (1995). A restrictive theory of agrammatic comprehension. *Brain and Language*, 54, s. 396–442.
- GRODZINSKY, Yosef (2000a). The neurology of syntax: Language use without Broca's area. *Behavioral and Brain Sciences*, 23, s. 1–21.
- GRODZINSKY, Yosef (2000b). Overarching agrammatism. In: GRODZINSKY, Yosef – SHAPIRO, Louis – SWINNEY, David. *Language and the Brain: Representation and Processing. Studies presented to Edgar Zurif on His 60th birthday*. San Diego: Academic Press, s. 73–87.
- GRODZINSKY, Yosef (2002). Trace Deletion Hypothesis. In: RAYMOND, Kent D. (ed.). *MIT Encyclopedia of Communication Disorders*. Cambridge: MIT Press.
- GRODZINSKY, Yosef (2006). The language faculty, Broca's region, and the mirror system. *Cortex*, 42, s. 464–468.
- HAUSENBLAS, Karel (1959). Dvoje kleště – dvojí kleště. In: KUCHAR, Jaroslav – VÁHALA, František (eds.). *Jazykový koutek Československého rozhlasu*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 271–272.
- HAVRÁNEK, Bohuslav (ed.) (1971, 1989, 2011). *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia.
- HAVRÁNEK, Bohuslav – JEDLIČKA, Alois (1981, 1986). *Česká mluvnice*. Praha: SPN.
- HEIM, Irene – KRATZER, Angelika (1998). *Semantics in Generative Grammar*. Oxford: Blackwell.
- HEINE, Bernd – KUTEVA, Tania (2002). *World Lexicon of grammaticalization*. New York: Cambridge University Press.
- HJELMSLEV, Louis (1935). *La catégorie des cas I*. Aarhus: Universitetsforlaget.
- HOPPER, Paul (1991). On some principles of grammaticalization. In: TRAU-GOTT, Elizabeth C. – HEINE, Bernd (eds.). *Approaches to grammaticalization*, vol. 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, s. 17–35.
- INGRAM, John C. L. (2007). *Neurolinguistics (An Introduction to Spoken Language Processing and its Disorders)*. Cambridge: Cambridge University Press.

- JANDA, Laura A. (1993). A geography of case semantics: the Czech dative and the Russian instrumental. In: *Cognitive Linguistics Research*, 4. Berlin: Mouton de Gruyter.
- JANDA, Laura – CLANCY, Steven (2006). *The Case Book for Czech*. Bloomington: Slavica.
- JIRANOVÁ, Pavlína (2008). *Morfologická a syntaktická charakteristika českých číslovek vyjadřujících počet entit, jejich souborů a druhů*. Nepublikovaná diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav českého jazyka a teorie komunikace.
- KARLÍK, Petr – HLADKÁ, Zdeňka (2004). Kam s ním? (Problém stupňování adjektiv). In: KARLÍK, Petr – PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *Život s morfémy. Sborník na počest Zdenky Rusínové*. Brno: Masarykova univerzita, s. 73–93.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2002). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.) (1995). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.) (2003). *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KEMMER, Suzanne (1993). *The middle voice*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- KENNEDY, Christopher – McNALLY, Louise (2005). Scale Structure, Degree Modification, and the Semantics of Gradable Predicates. *Language*, 81, 345–381.
- KING, Katerina P. (1997). *The Czech dative of interest: the hierarchical organization of possession in discourse and pragmatics*. Nepublikovaná disertační práce. Cambridge (MA): Harvard University.
- KNAPPOVÁ, Miloslava (1999). Osobní a cizí jména v českém mluvnickém systému. In: KLÍMOVÁ, Květoslava – KNESELOVÁ, Helena (ed.). *Propria v systému mluvnickém a slovtvorném*. Brno: Masarykova univerzita, s. 11–15.
- KNAPPOVÁ, Miloslava (2008). *Naše a cizí příjmení v současné češtině*. 2. vyd. Liberec: AZ KORT.
- KOLK, Herman H. J. – FRIEDERICI, Angela D. (1985). Strategy and impairment in sentence understanding by Broca's and Wernicke's aphasics. *Cortex*, 21, s. 47–67.

- KOLK, Herman H. – HEESCHEN, Claus (1990). Adaptation symptoms and impairment symptoms in Broca's aphasia. *Aphasiology*, 4, s. 221–231.
- KOMÁREK, Miroslav (1954). K otázce predikativa (kategorie stavu) v češtině. In: *Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci. Jazyk a literatura*. Praha: SPN, s. 7–25.
- KOMÁREK, Miroslav (1956). K otázce slovních druhů v češtině. (Odpověď na kritiku). *Slovo a slovesnost*, 17, s. 160–168.
- KOMÁREK, Miroslav (1978). *Príspevky k české morfologii*. Praha: SPN.
- KOMÁREK, Miroslav (2006). *Príspevky k české morfologii*. 2., rozšíř. vyd. Olomouc: Periplum.
- KOPEČNÝ, František (1953). Kvantitativní přívlástek a určení míry. *Slovo a slovesnost*, 14, s. 115–121.
- KOPEČNÝ, František (1962). *Základy české skladby*. Praha: SPN.
- KOPEČNÝ, František (1973). *Etymologický slovník slovanských jazyků*. Sv. 1. Praha: Academia.
- LECLERE, Christian (1976). Datif syntaxique et datif éthique. In: CHEVALIER, Jean-Claude – GROSS, Maurice (eds.). *Méthodes en grammaire française*. Paris: Klincksieck, s. 73–96.
- LEE, Jiyeon – MILMAN, Lisa H. – THOMPSON, Cynthia K. (2008). Functional category production in English agrammatism. *Aphasiology*, 22, s. 893–905.
- LEHEČKOVÁ, Helena (1984). Neurolingvistika: předmět, metody a historie. *Slovo a slovesnost*, 45, s. 154–157.
- LEHEČKOVÁ, Helena (1985a). Využití lingvistiky při rehabilitaci afázií. *Československá otolaryngologie*, 34, s. 116–120.
- LEHEČKOVÁ, Helena (1985b). Jazykové aspekty typologie afázií. *Slovo a slovesnost*, 46, s. 119–126.
- LEHEČKOVÁ, Helena (1986). Agramatismus v afázii. *Slovo a slovesnost*, 47, s. 138–147.
- LEHEČKOVÁ, Helena (1987). Basic forms of grammatical categories: An evidence from agrammatism. In: LILIUS, Pirkko – SAARI, Mirja (eds.). *The Nordic languages and modern linguistics* 6. Helsinki: Yliopistopaino, s. 217–224.
- LEHEČKOVÁ, Helena (1988a). Linguistic theories and the interpretation of agrammatism. *Clinical Linguistics and Phonetics*, 2(4), s. 271–289.
- LEHEČKOVÁ, Helena (1988b). The influence of language type on the manifestation of agrammatism. In: KOIVUSELKÄ-SALLINEN, Päivi

- SARAJARVI, Leila (eds.). *Proceedings of the 3rd Finnish conference of neurolinguistics*. Joensuu: Joensuun yliopistopaino, s. 63–72.
- LEHEČKOVÁ, Helena (1989). A comparison of grammatical errors in motor and sensory aphasia. In: *Proceedings of the 21st congress of the international association of logopedics and phoniatrics*, vol. 1, s. 82–84.
- LEHEČKOVÁ, Helena (1995). Typ jazyka a projevy fatických poruch v morfologii a syntaxi. In: *Acta Universitatis Carolinae. Philologica 1. Slavica Pragensia*, 37, s. 92–97.
- LEHEČKOVÁ, Helena (1997). Jazyk, komunikace a řečové poruchy. In: KULIŠŤÁK, Petr – LEHEČKOVÁ, Helena – MIMROVÁ, Milada a kol. *Afázie*. Praha: Triton.
- LEHEČKOVÁ, Helena (1999a). Linguistic errors in impaired and imperfect language. In: NENONEN, Marja – JÄRVIKIVI, Juhani (eds.). *Languages, minds, and brains*. Studies in Languages 34. Joensuu: Joensuun Yliopistopaino, s. 91–101.
- LEHEČKOVÁ, Helena (1999b). Use and misuse of gender in Czech. In: RISSANEN, Matti – NEVALAINEN, Terttu – SAARI, Mirja (eds.). *Gender in grammar and cognition II. Manifestations of Gender*. Trends in Linguistics, Studies and Monographs 124. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 749–770.
- LEHEČKOVÁ, Helena (2002). Broca's aphasia in Czech: A linguistic analysis. *Brain and Language*, 83, s. 14–17.
- LEHEČKOVÁ, Helena (2008a). Afázie jako zdroj poznatků o fungování jazyka. *Slovo a slovesnost*, 70, č. 1, s. 23–36.
- LEHEČKOVÁ, Helena (2008b). Imperfect Language: How come? and So What? *Slavica Helsingiensia*, 35, s. 123–133.
- LEHEČKOVÁ, Eva (2011). *Teličnost a skalárnost deadjektivních sloves v češtině*. Nepublikovaná disertační práce. Praha: FF UK.
- LEŠKA, Oldřich (1966). Le centre et la périphérie des différents niveaux de la structure linguistique. In: VACHEK, Josef (ed.). *Travaux du Cercle linguistique de Prague 2*. Praha: Academia, s. 53–57.
- LINDSTRÖM, Per (1966). First order predicate logic with generalized quantifiers. *Theoria*, 32, s. 186–195.
- LINEBARGER, Marcia C. – SCHWARTZ, Myrna F. – SAFFRAN, Eleanor M. (1983). Sensitivity to grammatical structure in so-called aphasics. *Cognition*, 13, s. 361–392.

- MICELI, Gabriele a kol. (1989). Variation in the Pattern of Omissions and Substitutions of Grammatical Morphemes in the Spontaneous Speech of So-Called Agrammatic Patients. *Brain and language*, 36, s. 447–492.
- MČ 1 / *Mluvnice češtiny 1* = PETR, Jan (ed.) (1986). *Mluvnice češtiny 1*. Praha: Academia.
- MČ 2 / *Mluvnice češtiny 2* = KOMÁREK, Miroslav – KOŘENSKÝ, Jan – PETR, Jan (eds.) (1986). *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia.
- MČ 3 / *Mluvnice češtiny 3* = DANEŠ, František – HLAVSA, Zdeněk – GREPL, Miroslav (eds.) (1987). *Mluvnice češtiny 3. Skladba*. Praha: Academia.
- MOSTOWSKI, Andrzej (1957). On a generalization of quantifiers. *Fund. Math.*, 44, s. 12–36.
- NIKOLAEVA, Irina – SPENCER, Andrew (2010). *The Possession-Modification Scale: A universal of nominal morphosyntax*. Nепublikovaný rukopis [online]. Dostupné z www: <http://privatewww.essex.ac.uk/~spena/PossMod/web_intro.htm> (cit. 15. 11. 2012).
- NOVÁK, Pavel (1976). K terminologii lingvistiky (Užívání tzv. vztahových adjektiv). *Bulletin ruského jazyka a literatury*, 20, s. 113–115. Přetištěno in: KŘÍVAN, Jan – JANUŠKA, Jiří – CHROMÝ, Jan (eds.) (2010). *Pavel Novák: Lingvistika a jazyková realita / Výbor z díla*. Praha: Akropolis, s. 138–140.
- OLOŠTIAK, Martin (2001). Cudzí antroponymá v slovenčine. *Jazykovědné aktuality*, 38, s. 46–53.
- PARADIS, Michel (2001). *Manifestations of aphasia symptoms in different languages*. Amsterdam: Elsevier Science.
- PARISI, Domenico – PIZZAMIGLIO, Luigi (1970). Syntactic comprehension in aphasia. *Cortex*, 6, s. 204–215.
- PENKE, Martina (2006). The representation of inflectional morphology in the mental lexicon: An overview on psycho- and neurolinguistic methods and results. In: WUNDERLICH, Dieter (ed.). *Advances in the Theory of the Lexicon*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 389–428.
- PENKE, Martina (2008). Morphology and Language Disorder. In: BALL, Martin J. – PERKINS, Michael R. – MÜLLER, Nicole a kol. *The Handbook of Clinical Linguistics*. Blackwell: Blackwell Publishing, s. 212–227.
- PENKE, Martina – KRAUSE, Marion (2002). German noun plurals: A Challenge to the Dual-Mechanism Model. *Brain and Language*, 81, s. 303–311.
- PINKER, Steven (1999). *Words and Rules. The ingredients of Language*. New York: Harper, Perennial.

- POLDAUF, Ivan (1957). Vyjadřování kvantity v češtině. *Slovo a slovesnost*, 18, s. 71–85.
- POLDAUF, Ivan (1962). Místo dativu ve výstavbě věty. In: *Acta Universitatis Carolinae. Slavica Pragensia IV*, s. 335–345.
- POLÍVKOVÁ, Alena (1978). Poznámka o rodu místních jmen typu Olomouc, Boleslav, Litomyšl. *Naše řeč*, 61, s. 219–220.
- POLÍVKOVÁ, Alena (2007). *Naše místní jména a jak jich užívat*. Praha: Universum.
- PORÁK, Jaroslav (1958). O neurčitém významu číslovek určitých. *Naše řeč*, 41, s. 241–251.
- Pravidla českého pravopisu* (1993). Praha: Academia.
- SCHWARTZ, Myrna F. – SAFFRAN, Eleanor M. a kol. (1994). Mapping therapy: A treatment programme for agrammatism. *Aphasiology*, 8, 1, s. 19–54.
- SKOUMALOVÁ, Zdena (1979). Některé otázky mluvnického popisu českého a ruského adverbia 1: Na okraj mluvnického a slovnědruhového zařazení. In: BARNETOVÁ, Vilma a kol. *Studie ze slovanské jazykovědy II*. Praha: Kabinet cizích jazyků Československé akademie věd, s. 113–181.
- SKOUMALOVÁ, Zdena (1984). Některé otázky mluvnického popisu českého a ruského adverbia 2: Predikativa (historie a teorie otázky). In: BARNETOVÁ, Vilma – SKOUMALOVÁ, Zdena (eds.). *Studie ze slovanské jazykovědy IV*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, s. 67–215.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1994). Praha: Academia.
- SMEJKALOVÁ, Kamila (2007). Ženská osobní jména v morfologickém systému češtiny. *Naše řeč*, 90, s. 225–236.
- SOKOL, Jan (1996). *Čas a rytmus*. Praha: OIKOYMENH.
- SOKOL, Jan (1998). *Malá filosofie člověka. Slovník filosofických pojmů*. Praha: Vyšehrad.
- STRUTYŃSKI, Janusz (2000). *Gramatyka polska*. Kraków: Wyd. Tomasz Strutyński.
- ŠEVČÍKOVÁ, Magda (2012). Predikativum v gramatickém popisu češtiny. In: ČMEJRKOVÁ, Světlá – HOFFMANNOVÁ, Jana – KLÍMOVÁ, Jana (eds.). *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Karolinum, s. 597–602.
- ŠIKRA, Juraj (1991). *Sémantika slovenských příslovíek*. Bratislava: Veda.
- ŠIMANDL, Josef (2000). Morfologická problematika v jazykové poradně (2. část). *Naše řeč*, 83, s. 113–131.

- ŠMILAUER, Vladimír (1974). *Nauka o českém jazyku*. Praha: SPN.
- ŠRÁMEK, Rudolf (1999). Ke gramatickým vlastnostem proprií. In: KLÍMOVÁ, Květoslava – KNESELOVÁ, Helena (eds.). *Propria v systému mluvnickém a slovotvorném*. Brno: Masarykova univerzita, s. 16–23.
- ŠTÍCHA, František (2003). *Česko-německá srovnávací gramatika*. Praha: Argo.
- THOMPSON, Cynthia K. (2003). Unaccusative verb production in agrammatic aphasia: The argument structure hypothesis. *Journal of Neurolinguistics*, 16, s. 151–167.
- TRÁVNÍČEK, František (1948). *Mluvnice spisovné češtiny. Část I. Hláskosloví. Tvoření slov. Tvarosloví*. Praha: Melantrich.
- TRÁVNÍČEK, František (1951). *Mluvnice spisovné češtiny. Část II. Skladba*. Praha: Slovanské nakladatelství.
- TRÁVNÍČEK, František (1956). K otázce slovních druhů v češtině. *Slovo a slovesnost*, 17, s. 6–17.
- ULIČNÝ, Oldřich (1984, 2000). *Instrumentál v struktuře české věty*. Praha: Karolinum.
- ULIČNÝ, Oldřich (2001). K jazykové stylizaci časoprostorových relací: začátek, konec a střed jako jazyková univerzália. *Prace filologiczne*, 46, s. 623–627.
- ULIČNÝ, Oldřich (2003). K deflektivizačním tendencím ve slovanských jazycích. In: POSPÍŠIL, Ivo – ZELENKA, Miloš (eds.). *Česká slavistika 2003. České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů, Ljubljana 15. – 21. 8. 2003*. Praha: Academia, s. 155–163.
- ULIČNÝ, Oldřich (2008). Irrealis (-)by-ový v slovanských jazycích. *Slavia*, 77, s. 205–209.
- VACHEK, Josef (1966). On the Integration of the Peripheral Elements into the System of Language. In: VACHEK, Josef (ed.). *Travaux du Cercle linguistique de Prague 2*. Praha: Academia, s. 23–38.
- VESELÝ, Vojtěch (2006). *Lexikální prostředky neurčité kvantifikace v současné češtině*. Nepublikovaná diplomová práce. Praha: FF UK.
- VESELÝ, Vojtěch (2009). Lexikální sémantika neurčitých kvantifikátorů v současné češtině. *Slovo a slovesnost*, 70, s. 175–192.
- WENZLAFF, Michaela – CLAHSEN, Harald (2004). Tense and agreement in German agrammatism. *Brain and language*, 89, s. 57–68.

REJSTŘÍK

A

adjektivum 10, 13, 15, 19–27, 30, 32, 55, 67–68, 85, 87, 89, 90–91, 95, 98–102, 104, 116, 125–126, 130, 139, 141–153, 155, 160, 163–167, 169, 201, 218–219
 jakostní 141;
 viz také *adjektivum kvalitativní*
 kvalitativní 6, 24, 141–147, 150–151;
 viz také *adjektivum jakostní*
 posesivní 24, 36, 141–143, 145;
 viz také *adjektivum přivlastňovací*
 přivlastňovací 24, 78;
 viz také *adjektivum posesivní*
 relační 6, 10, 24, 141–152, 155, 218;
 viz také *adjektivum vztahové*
 vztahové 141, 144, 147, 204;
 viz také *adjektivum relační*
 akuzativ 35–36, 49–50, 77, 103–105, 108–109, 111, 118, 128–129, 131–133, 136–139, 163
 antroponymum 5, 9, 65–66, 68–70, 73–74, 77, 80–84, 204, 217, 219
 apelativum 5, 9, 65–66, 68–69, 72–77, 80–82, 84, 217–219
 argument 38, 41, 49–50, 53, 55, 57, 59–60, 190

B

beneficient 54

C

centrum 9, 73, 81–82, 84, 101, 145, 156, 159, 167, 198, 203, 217

citoslovce 19, 31, 170, 172–177, 179–180;
 viz také *interjekce*

Č

částice 19, 21, 26, 29–30, 51, 57, 88, 90–91, 126, 156–157, 170–180, 184
 hodnotící 90, 171, 175
 jistotní 171
 modální 171, 174
 číslovka 5–6, 9–10, 21, 87–88, 95, 98–121, 123, 125, 130–131, 176, 201, 205, 218–219

D

dativ 9, 11, 33, 36–38, 41–50, 52–64, 74, 104, 109, 111, 129, 131–133, 136, 138, 197–199, 201–202, 205, 217, 219
 empatický 42
 etický 9, 38, 42, 60, 217
 kontaktový 37, 44–45, 47–52, 55–56, 58–60, 63
 zainteresovanosti 42, 53
 deflektivizace 6, 10, 34, 36, 118–119, 121, 135, 139
 deixe 59, 182, 185
 deklinace 6, 10, 71, 78, 80, 82, 118, 135, 163;
 viz také *skloňování*
 deklinační paradigma 68, 73–74, 123, 127, 131, 134, 136, 139
 deklinační typ 5, 65–67, 72–75, 80, 82–84
 determinace 87–88, 96, 123–127, 130, 160–161, 166, 178

- E**
 elize 127–128, 134, 139, 181, 185–186, 191, 194
 enklitika 50–51
     inherentní 50
     kontextově podmíněná 50
 exonymum 67, 71–72
 expresivní krácení 179
- F**
 faktualizátor 22
 flexe 9, 10–11, 14–15, 18–24, 31, 89, 104–105, 118, 135, 155, 160, 163–164, 166–167, 169, 182, 186, 194;
 viz také *skloňování smíšená* 24
- G**
 genitiv 14, 36, 66, 68, 71, 73–75, 77–80, 103–105, 109, 111, 116, 124, 127–134, 136–139
 kvantitativní 127–128, 130
 partitivní 125–127, 130, 132
 gramatikalizace 118–119, 122–123, 125, 128, 200
- H**
 Hjelmslev a pád 35, 200
- I**
 instrumentál 38, 55, 67, 77, 80, 105, 109, 111–112, 129, 131–133, 136, 138, 206
 interjekce 10, 19, 24–28, 30–32, 170–171, 176, 178–179, 218–219;
 viz také *citoslovce*
 anaforické 178
 kontaktové 27, 174, 178–179
 nabízející 174
 otázkové 174
 irrealis 13, 207
- K**
 kodifikace 14, 71, 132
 konstrukční gramatika 43–44, 63
 kontext 10, 11, 13, 18, 20, 23, 39, 47, 51, 54–56, 58, 63, 69–70, 88, 93, 95, 103–107, 110, 113–115, 124–125, 134, 143, 145, 147–155, 161, 164, 175, 177–178, 182, 185, 189, 198
 externí 152;
     viz také *kontext mimojazykový*
 interní 152;
     viz také *kontext jazykový*
 jazykový 152;
     viz také *kontext interní*
 mimojazykový 152;
     viz také *kontext externí*
 kvalitativnost adjektiva 10, 141, 145–146, 218
 kvantifikace 5, 9, 26, 35, 85–88, 119–127, 130–131, 134, 139–140, 207, 217
 kvantifikátor 5–6, 10, 85–89, 92–93, 96, 100–101, 118–132, 134–135, 139, 197, 203–204, 207, 218–219
 denominální 6, 118–120, 123, 139
 existenční 85, 88
 nominální 6, 10, 118–120, 123, 126–127, 129, 139, 218
 univerzální 85
 zobecněný 86, 197, 203
 kvantita 5, 9–10, 36, 68, 77, 80, 85–86, 88–101, 130, 199, 205, 218–219
 intenzitní 91, 94, 98–99
 mnohostní 91–92, 94–95, 98–100
 rozsahová 91–96, 98–99, 101

- L**
lexikalizace 19, 23
lokál 39, 74, 77, 104, 109, 111,
131–133, 136, 138
lokalistická teorie pádu 5, 9, 33–34,
197, 217
- M**
metaforický posun 150, 153;
viz také *reanalýza*
mluvený jazyk 59, 73, 119, 128, 135,
139, 170, 201
mluvní akt 13, 17
modalita 26, 30, 171–173, 178
morfém 12, 17, 29, 71, 181–184,
186–187, 191–192, 194–195,
201, 204
morfolgie 3, 5, 9–11, 14–16, 45, 64,
73, 84, 103, 108, 142, 144, 160, 167,
181, 197–198, 202–204, 217–218
derivační 9, 14, 217
flexivní 5, 9, 11, 14–15, 167
morfonologie 15, 160
- N**
nesyntagmaticnost 31, 177
nominální fráze 36, 41, 45, 47–48, 54,
57–58, 96
nominální skupina 24, 32, 123,
126–130, 132, 135, 139, 183
nominativ 14, 23, 35–36, 55, 65–66,
75, 77–79, 103–106, 108–111,
129, 131–133, 136–139, 163,
192, 195
norma 14
- O**
odvozování adjektiv 142, 148
- okolnostní určení 25
otázkový test 157
- P**
pád 5, 9, 21–22, 24, 28, 33–36, 38–39,
48, 66, 68, 72, 77–80, 102–105,
109–110, 112, 114, 116, 118, 126–127,
129, 131–134, 136–138, 142, 157, 163,
179, 192, 197–198, 200–201, 217, 219
participant 34, 41, 42, 48, 55–57,
59–61, 63, 158
pasivizace 20
periferie 6, 9, 15, 73, 76, 80–82, 84,
101, 161, 198, 203, 217
predikativum 6, 10, 25, 37, 156,
160, 162–164, 166, 168–169, 202,
205–206, 218–219
presupozice 178
propriální morfologický systém 9, 70,
73, 80–82
proprium 5, 9, 65, 68, 69, 72–77,
81–82, 152–153, 201, 206, 217, 219
přimykání 161
příslovce 6, 21, 25, 28, 90–91, 93–96,
98, 100–102, 121, 128, 142, 156–163,
165–166, 169–171, 173, 175–176
- R**
reanalýza 150, 153–154;
viz také *metaforický posun*
reflexivní konfigurace 49, 59
rekce 124, 127–130, 139, 161
relačnost adjektiva 6, 10, 141, 145,
147–152, 155, 218
- S**
sémantická klasifikace adjektiv 6, 10,
141

sémantická vágnost 151
 skalární měřitelnost 146
 skloňování 22, 65–66, 73–79, 89,
 108–109, 111, 118, 130–133, 139,
 160, 167, 199;
 viz také *deklinace*;
 viz také *flexe*
 adjektivní 22, 24, 65
 jmenné 10, 22, 24, 109, 163–164
 zájmenné 22, 65–66, 74–75, 78,
 108
 slovní druh 5, 9–10, 12–13, 18–32,
 65, 99–102, 142, 145–148, 156–157,
 159, 164, 169–170, 172–174, 176,
 179–180, 192, 199, 202, 206
 hranice mezi SD 23–32
 kategorizace SD 18
 slovo 9, 16–20, 23, 25, 30, 65,
 71–72, 75, 77–78, 87, 91, 100, 142,
 145, 150–151, 157, 159, 163–164,
 176–177, 180–184, 186, 191, 194,
 198, 205–206, 217
 specifikace významu 148, 151, 153
 stupňování adjektiv 15, 24, 160, 163,
 201
 stupňovatelnost adjektiva 149

Š

škála 6, 93, 115, 146, 148–149, 153,
 204
 kvalitativnosti adjektiva 145
 relačnosti adjektiva 148, 151, 153

T

třídění sloves 13

U

uspořádací vztahy 34

V

věta 10, 17, 29–33, 37, 39, 41, 45,
 48–55, 58–60, 72, 76, 85, 89, 91, 103,
 160, 162, 167, 172–173, 177–181, 184,
 187–190, 194, 198, 205–206
 sponová 53
 vztažná 45, 55, 58, 184, 189
 vokativ 31, 33, 39, 47–49, 61, 136, 172,
 174, 179
 výpovědní ekvivalent 29, 31–32, 170,
 176, 179–180
 výpovědní modifikátor 31, 177

Z

ztráta flexe 20, 21, 31, 118

SUMMARY

Reflections on Czech Morphology

This book is a part of the series *Studies in Modern Czech Grammar*. It contains studies methodologically based mainly on the functional structuralist tradition as well as on contemporary Czech linguistics. At the same time they do not avoid modern cognitive reflections. The introductory chapter by O. Uličný, entitled “Notes on the Morphology in the Grammar of Modern Czech,” discusses the theoretical foundations for the description of inflection in Czech. In the functional structuralist vein, the chapter deals with the terminology and methodological issues of Czech inflectional as well as derivational morphology. The topic aptly anticipates the following chapters on parts of speech, their categories and relations, both language and textual. The generally conceived chapter by M. Vondráček, entitled “Properties of Words and Parts of Speech,” asserts that the internal structure of parts of speech as the fundamental morphological category is rather vague. The author also attempts to formulate those arguments relevant for the evaluation of the transposition phases which individual parts of speech undergo in terms of the concept of their center and periphery.

The chapter “On the Localistic Foundation for the Description of the Case System in Czech” by O. Uličný and M. Janečka outlines the localistic, or semilocalistic, description of cases in Czech. This description stems from Hjelmslev’s concept of distinctive semantic features utilizing the following ones: (1) ‘location,’ (2) ‘change,’ and (3) ‘contact’ – the latter, however, can be derived from features (1) and (2). The authors also employ the semantic features of ‘agentivity,’ ‘quantification,’ and the pragmatic feature of ‘(dis)pleasure.’ Some other aspects of the Czech case system are analyzed in the chapter “Affectedness by Action and the Expression of Interpersonal Functions” by M. Friedová. Based on corpus data, the author tests the hypothesis that the use of the ethical dative in all its variants in Czech may be motivated by the semantic concept of affectedness by action, which is transferred into the domain of the relationship between the speaker and the addressee. The chapter “Differences in the Grammatical Categories of Appellatives and Propria” by K. Smejkalová deals with some specific features typical for the inflection of propria (namely anthroponyms and toponyms). The author examines what

makes the system of *propria* different from the system of appellatives and concludes that it forms a (sub)system independent in its nature.

The chapter by V. Veselý, entitled “The Category of Quantity and Its Realization in Language,” complements the previous, more broadly conceived, discussions of inflection with an examination of the semantic features ‘multiplicity,’ ‘extent,’ and ‘intensity,’ which are realized both by means from the domain of parts of speech as well as by means from other domains. The author, for instance, emphasizes that the category of numerals cannot be identified with the category of quantifiers in terms of predicate logic. P. Jínová deals with the expressions of quantity in Czech in her chapter “Aggregate, Set, and Type Numerals: a Brief Description.” The author studies the origin of these numerals, the specific features of their morphology, the way they are connected with the nouns referring to the counted objects, their integration into sentences, and their meaning. In opposition to the previous study, P. Adámková observes in her chapter “The Loss of Inflection in Nominal Quantifiers: as Exemplified by the Word ‘spousta’ (‘a lot of’)” that quantifying nominal expressions display distinguishable phases of inflection loss. These phases are exemplified on the inflection of the words ‘mnoho,’ ‘málo,’ ‘tisíc,’ ‘sto,’ ‘trochu’ (‘many/much,’ ‘few/little,’ ‘a thousand,’ ‘a hundred,’ ‘a little’) which exhibit varying degrees of inflection loss and the redistribution of frozen case forms.

In his chapter, entitled “Semantic Classification of Relational Adjectives,” J. Křivan considers ‘qualitativeness’ and ‘relationality’ as two semantic features which may be combined in the individual realizations of adjectives. The author uses some traditional relational adjectives to exemplify the way in which each adjective used in a particular context may be analyzed and in which its form and function in language may be understood.

In the chapter on adverbs, O. Uličný and L. Uličná define the (sub)categories of this part of speech on the basis of their internal relationship and the relationship to other parts of speech. Considering the central type represented by the pair (1) ‘hořko,’ (2) ‘hořce’ (‘bitter’ – (1) adverb, (2) predicative), the authors understand this subcategory of adverbs, usually called predicatives, here as a grammatical form of the given adverb. Chapter entitled “Interjections in the Contemporary Czech Studies” by M. Vondráček shows the extraordinary ontogenetic and phylogenetic position of this part of speech and extends it by adding certain conversion types which have not been assigned to it before.

The last chapter, “Agrammatism” by Olga Stehlíková, is an overlap into the area of neurolinguistics. The author analyzes the manifestations of agrammatism in typologically different languages with the emphasis on Czech and provides examples of agrammatism at different language levels, mainly at the level of inflection, which the author has encountered working with native Czech speakers. Both the production and perception of the language and communication are considered.

Keywords

Czech language, parts of speech, case, dative, localism, appellative, propria, anthroponyms, toponyms, the category of quantity, quantifiers, numerals, the loss of inflection, adjectives, adverbs, predicatives, interjections, agrammatism

STUDIE K MODERNÍ MLUVNICI ČEŠTINY 1–7

Ed. Oldřich Uličný a kol.

Univerzita Palackého v Olomouci, 2013

- 1 Pragmatické aspekty češtiny
- 2 Komunikační situace a styl
- 3 Čeština a dějiny
- 4 Dynamika českého lexika a lexikologie
- 5 K české fonetice a pravopisu
- 6 Úvahy o české morfologii
- 7 Kapitoly ze syntaktologie češtiny

Studie k moderní mluvnici češtiny 6

Úvahy o české morfologii

Petra Adámková, Mirjam Fried, Martin Janečka, Pavlína Jínová, Jan Křivan,
Kamila Smejkalová, Olga Stehlíková, Lenka Uličná, Oldřich Uličný,
Vojtěch Veselý, Miloslav Vondráček

Editoři svazku Oldřich Uličný, Ondřej Bláha

Výkonný redaktor Jiří Špička
Odpovědná redaktorka Lucie Loutocká
Odborný redaktor Ondřej Bláha
Jazyková redaktorka Renáta Svobodová
Návrh sazby a grafiky Martina Šviráková
Sazba Renata Krausová
Technická redakce Lenka Pořízková
Návrh a grafické zpracování obálky Martina Šviráková

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.vydavatelstvi.upol.cz
www.e-shop.upol.cz
vup@upol.cz

1. vydání
Olomouc 2013

Ediční řada – Monografie

ISBN 978-80-244-3633-3
Neprodejná publikace

VUP 2013/464